Віталій Черноіваненко
Євген Котляр
Сергій Гірік

ЄВРЕЙСЬКІ СТУДІЇ В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

1991
2026

Присвячується українським дослідникам і дослідницям
єврейської історії та культурної спадщини,
яких уже немає з нами…

זכרונם לברכה

Ministry of Culture of Ukraine
Kharkiv State Academy of Design and Arts

Vitaly Chernoivanenko,
Yevgen Kotlyar,
Serhiy Hirik

JEWISH STUDIES IN INDEPENDENT UKRAINE: BIBLIOGRAPHICAL ASPECTS, 1991–2026

Kyiv
K.I.S.
2026

Міністерство культури України
Харківська державна академія дизайну і мистецтв

Віталій Черноіваненко,
Євген Котляр,
Сергій Гірік

ЄВРЕЙСЬКІ СТУДІЇ В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ: БІБЛІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ (1991–2026)

Київ
К.І.С.
2026

УДК 01+930.2](477):94(477=411.16)]"1991/2026"
Ч-46
DOI 10.5281/zenodo.23434208

Рекомендовано до друку Вченою радою
Харківської державної академії дизайну і мистецтв.
Протокол № 28 від 25 серпня 2026 року.

Рецензенти:

Оксана Драч, докторка історичних наук, професорка (Київський столичний університет імені Бориса Грінченка)

Іван Монолатій, доктор політичних наук, кандидат історичних наук, професор (Карпатський національний університет імені Василя Стефаника)

Наталія Левкович, докторка мистецтвознавства, кандидатка архітектури, доцентка (Львівська національна академія мистецтв)

Монографію підготовлено в межах партнерського проєкту ГО «Українська асоціація юдаїки» з ЮНЕСКО за фінансової підтримки Європейського Союзу. Її зміст є виключною відповідальністю ГО «Українська асоціація юдаїки» і не обов'язково відображає позицію ЮНЕСКО і Європейського Союзу.

Текст монографії поширюється за ліцензією Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International (CC BY-NC-ND 4.0). З умовами ліцензії можна ознайомитися за посиланням: https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/

ISBN 978-617-684-296-5

© Черноіваненко В. В.,
Котляр Є. О., Гірік С. І., 2026

ЗМІСТ

Передмова 7

Розділ 1. Бібліографічна база «Єврейські студії в незалежній Україні». Передумови створення і ключові особливості 13

Розділ 2. Інституціоналізація юдаїки в Україні: радянська доба 31

Розділ 3. Інституціоналізація єврейських студій у сучасній Україні 43

Розділ 4. Українська бібліографія історії Голокосту й антисемітизму (1991–2026) 61

Розділ 5. Українсько-єврейські взаємини в публікаціях українських видавничих осередків: бібліографічний огляд 87

Розділ 6. Дослідження єврейського мистецтва, музейні колекції й виставки з юдаїки 111

Розділ 7. Єврейське регіональне краєзнавство 155

Розділ 8. Досвід вивчення, музеєфікації і презентації єврейської спадщини міста 189

Відомості про авторів 233

Анотації 235

Abstracts 244

ПЕРЕДМОВА

Колективна монографія «Єврейські студії в Україні: бібліографічний аспект (1991–2026)» підсумовує тридцятип'ятирічний період інтенсивного відродження, дерадянізації, інституційного становлення і якісного переусвідомлення юдаїки в умовах відновлення незалежності України. Праця пропонує не лише розлогий академічний огляд пройденого шляху, а й методологічне і концептуальне підґрунтя для розроблення першої національної профільної онлайн-бази даних «Єврейські студії в незалежній Україні», що її створює Українська асоціація юдаїки в партнерстві з ЮНЕСКО Україна за фінансової підтримки Європейського Союзу.

Усвідомлення накопиченого за цей період масиву знань вимагає детального аналізу умов, у яких формувалася вітчизняна академічна юдаїка, розкриття причин її розпорошеності, окреслення ключових векторів досліджень, а також відновлення перерваної внаслідок репресій радянських часів інституційної й інтелектуальної спадкоємності.

Один із центральних системних викликів, якому присвячено книжку, полягає в подоланні катастрофічної фрагментованості й розпорошеності наукового доробку. Упродовж 1991–2026 років в Україні створено колосаль-

ний обсяг досліджень із єврейської історії, мови, літератури, мистецтва, етнографії, архітектури й релігійного життя. На жаль, значна частина цих праць опинилася поза межами системного бібліографічного обліку. Багато статей оприлюднено в непрофільних збірниках наукових праць, збірниках тез регіональних і обласних конференцій, *ephemera*, а також у періодичних виданнях єврейських громад. Як наслідок, чимало цінних наукових знахідок випали з наукового обігу. Створення узагальнювального бібліографічного ресурсу дає змогу бодай частково подолати цей бар'єр і репрезентувати український внесок у світову юдаїку як цілісну структуровану наукову систему.

Особливу увагу приділено проблемам регіональної історіографії й необхідності подолання так званої «столицецентричності» в оцінюванні поступу єврейських студій. Наприкінці 1990-х і у 2000-х роках чимало цінних розвідок видано в невеликих містах і колишніх містечках (штетлах) західних, центральних і південних регіонів. Матеріали з усної історії, краєзнавства, описи зниклих некрополів і культових споруд часто виходили друком у виданнях краєзнавчих музеїв чи обласних педагогічних університетів мізерними тиражами (50–100 примірників). Ці видання часто-густо не потрапляли до фондів провідних національних бібліотек і не індексувалися електронними каталогами. Монографія обґрунтовує важливість внесення цих праць до активного наукового вжитку, адже вони містять неоцінні польові дані, зафіксовані в період, коли свідки трагічних подій середини XX століття ще були живі, а архітектурна спадщина перебувала в кращому стані, ніж сьогодні.

Автори монографії доводять, що єврейська історія та культура на українських теренах не ізольований або екзо-

тичний феномен, а органічний складник українського культурного ландшафту. Більшість розглянутих праць перебуває саме на перетині юдаїки й україністики, висвітлюючи тривалі міжетнічні, мовні, економічні й мистецькі взаємовпливи євреїв і неєвреїв. Систематизація бібліографічного масиву дає змогу остаточно вписати єврейські студії в ширший контекст українського гранд-наративу, показуючи єврейську спільноту як повноправного суб'єкта формування української історико-культурної спадщини.

З метою глибшого розуміння специфіки сучасного стану галузі монографія робить фундаментальний екскурс у дорадянську й радянську історію академічних досліджень. Праця детально розглядає епоху міждисциплінарного піднесення 1920-х років, яке брутально перервала радянська система керування наукою. Хвилі репресій 1929 та 1936–1938 років, насильницьке обмеження мови й тематичного діапазону досліджень, втрати під час Голокосту, а згодом — остаточне знищення наукової інфраструктури єврейських студій під час антисемітської кампанії 1949 року призвели до десятиліть вимушеного мовчання. Тоталітарна цензура, закриття архівних фондів і табуювання єврейської тематики створили глибокий розрив наукової традиції, відновлення якої стало можливим лише на межі 1980-х — 1990-х років.

Покрокове відновлення академічної інфраструктури в незалежній Україні пройшло кілька складних етапів: від общинних ініціатив початку 1990-х років до повноцінної інституціоналізації на національному й міжнародному рівнях. Праця аналізує ключові віхи цього поступу, серед яких — заснування спеціалізованого відділу юдаїки в Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського, відкриття перших університетських програм, розбудова музейної ме-

режі. Окрему увагу приділено створенню 2015 року Української асоціації юдаїки, яка об'єднала кілька десятків науковців із різних галузей єврейських студій, видає міждисциплінарний журнал з юдаїки і від 2017 року проводить щорічні тематичні конференції.

Окремий масштабний блок монографії присвячено бібліографічному аналізові досліджень Голокосту й антисемітизму. Розпад СРСР уможливив доступ до раніше засекречених фондів архівів спецслужб, партійних архівів, документів і преси часів нацистської окупації. Книжка простежує, як упродовж трьох десятиліть зміщувалися акценти в дослідженнях Шоа: від перших публікацій узагальнювального характеру до появи корпусних джерельних видань, монографічних розвідок на локальні теми, вивчення поведінки місцевого населення (рятівників, колаборантів і спостерігачів), а також аналізу комеморативних практик. Вагому роль у цьому процесі відіграла діяльність спеціалізованих інституцій, передусім Українського центру вивчення історії Голокосту й Українського інституту вивчення Голокосту «Ткума», чий видавничий доробок систематизовано у виданні.

Книжка також висвітлює здобутки в царині мистецтвознавства, сакральної архітектури й епіграфіки. Упродовж років незалежності українські фахівці провели численні експедиції з фіксації й опису єврейських цвинтарів, збережених надгробків (мацев), а також детального документування синагогальної архітектури. Бібліографічний облік цих праць показує, як пластичні мистецтва, ритуальне срібло, художнє гаптування і традиційна епіграфіка перетворилися на повноцінний предмет мистецтвознавчого аналізу, що дає змогу реконструювати духовний світ і естетичні уявлення єврейського населення України.

Новаторство описуваного бібліографічного проєкту полягає в суттєвому розширенні самого поняття «наукового джерела» в еру цифрових технологій. Автори обґрунтовують необхідність внесення до бібліографічного реєстру не лише класичних друкованих книжок чи фахових статей, а й неконвенційних і новітніх цифрових носіїв. До аналітичного поля потрапляють альбоми й виставкові буклети, публіцистична есеїстика провідних інтелектуалів, а також цифрові ресурси — відеозаписи усної історії, аудіогіди, мультимедійні освітні платформи, наукові подкасти й онлайн-виставки. Систематизація цих матеріалів дасть змогу зберегти крихкий пласт сучасної цифрової пам'яті, який ризикує безповоротно зникнути.

Запропонована в першому розділі система метаданих для бібліографічнної бази відповідає найвищим міжнародним стандартам каталогування, зокрема досвіду таких світових проєктів, як RAMBI Національної бібліотеки Ізраїлю та JEWTACT. Вона передбачає не лише фіксацію стандартних бібліографічних атрибутів (автор, назва, рік, видавництво), а й розширене тегування за географічною, тематичною і хронологічною ознаками, вказівку на мову оригіналу (для перекладів), а також (по змозі) точну локалізацію фізичного збереження рідкісних або малотиражних примірників у конкретних бібліотечних зібраннях. Це перетворює майбутній цифровий ресурс на практичний інструмент навігації для науковців, студентів і просто зацікавлених осіб.

Пропонована вашій увазі колективна монографія не просто систематизує здобутки минулих трьох з половиною десятиліть, а й закладає надійний інтелектуальний фундамент для майбутніх досліджень. Вона засвідчує високий рівень зрілості української академічної спільноти, здатної

критично оцінювати власний пройдений шлях, інтегрувати локальну спадщину у світовий науковий простір і зберігати багатогранну історичну пам’ять.

Розділ 1

БІБЛІОГРАФІЧНА БАЗА «ЄВРЕЙСЬКІ СТУДІЇ В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ». ПЕРЕДУМОВИ СТВОРЕННЯ І КЛЮЧОВІ ОСОБЛИВОСТІ

Проголошення незалежності України 1991 року стало своєрідним вододілом у розвитку соціально-гуманітарних галузей в Україні. Розпад СРСР уможливив повторне відкриття для дослідників тем, дослідження яких десятиліттями перебувало під ідеологічним тиском або було практично заборонене. Одним із напрямів наукового знання, що пройшов шлях від поодиноких розвідок до інституціоналізованої наукової галузі, стали єврейські студії (юдаїка). За 35 років українські дослідники сформували колосальний масив знань, що охоплює сфери історії, мово- і літературознавства, мистецтвознавства, філософії й релігієзнавства, політології й соціології.

Разом з тим зростання кількості публікацій, що створювалися як у Києві, так і в регіонах, зумовило певну інформаційну розпорошеність. Цей масив існує в різних форматах: від індивідуальних і колективних монографій до неопублікованих дисертацій, від статей у спеціалізованих журналах до принагідних публікацій у непрофільних виданнях, від тез у збірниках регіональних конференцій до формально «науково-популярних» статей у ненаукових журналах або супровідних матеріалів до каталогів виставок, які мають наукове значення.

Ця розпорошеність зумовила потребу в узагальненні доробку українських науковців, а також оприлюднених в Україні праць іноземних дослідників, присвячених юдаїці.

Багато таких праць, зокрема виданих у 1990-х роках за межами Києва, Львова, Харкова й Одеси, залишилися непоміченими академічною спільнотою. Разом із тим деякі з цих забутих праць запровадили до наукового обігу невідомі матеріали з державних або родинних архівів і дотепер не застаріли. Повернення таких студій до академічного дискурсу можна забезпечити шляхом створення бібліографічного ресурсу, який міститиме інформацію не лише про факт їхнього існування, а й про їхній зміст (на рівні ключових слів і, за наявності, анотацій). Варто також зазначити, що більшість публікацій із єврейських студій, що вийшли друком в Україні у 1990-х і 2000-х роках, присвячено «україноюдаїці», тобто сфері, що стосується історії й культури саме українських євреїв, а також українсько-єврейським взаєминам (термін належить Мартенові Феллеру[1]). Ця специфіка вносить ці роботи одночасно і до єврейських студій, і до україністики. Таке позиціонування значно розширює цільову аудиторію таких праць і, відповідно, бібліографічної бази, що міститиме довідки про них.

Створення такої бази, що її створює Українська асоціація юдаїки в партнерстві з ЮНЕСКО за підтримки Європейського Союзу, не можливе без історіографічного аналізу передумов і методологічного огляду перспектив її формування.

1.1. Споріднені бібліографічні проєкти

Окремих наукових праць або бібліографічних ресурсів, які б охоплювали масив українських публікацій і не-

[1] Феллер М. Про наших великих духом: есеї з україноюдаїки. Львів : Сполом, 2001. С. 3.

оприлюднених дисертацій з юдаїки за період 1991–2026 років дотепер не існує. Разом з тим дослідники цієї тематики можуть врахувати досвід підготування бібліографічних видань і баз із інших тем, що створювалися в попередні десятиліття. Серед них можна назвати науково-допоміжний бібліографічний покажчик «Євреї в Україні» (у 2 частинах), опублікований Книжковою палатою України (тепер — Книжкова палата України імені Івана Федорова) в 1999–2000 роках[2]. До нього вміщено довідки про видання 1917–1941 років, однак тематична рубрикація цього довідника може служити одним зі зразків для майбутньої бази. Слід, однак, зазначити, що опис охоплених ним бібліографічних позицій надміру лаконічний. Це логічно для паперового довідника, але онлайн-база може містити значно повнішу інформацію. Аналогічно, як зразок для рубрикації, може бути використаний покажчик «Євреї і єврейське питання в літературі радянського періоду» Наума Рутберга й Інги Підевич (2000)[3]. На відміну від покажчика Книжкової палати України, він не сортує бібліографічні позиції за типами видань, однак докладніше рубрикує їх за тематикою. Крім того, цей довідник містить окремі територіально

[2] Євреї в Україні: Науково-допоміжний бібліографічний покажчик, 1917–1941 / Книжкова палата України; Уклад.: Н. А. Дехтярьова, Є. Г. Кузнецова, Н. Л. Македон, В. В. Журавльова. У 2 ч. Ч. 1. Київ : Книжкова палата України, 1999. 186 с.; Євреї в Україні: Науково-допоміжний бібліографічний покажчик, 1917–1941 / Книжкова палата України; Уклад.: Н. А. Дехтярьова, Є. Г. Кузнецова, Н. Л. Македон, В. В. Журавльова. У 2 ч. Ч. 2. Київ : Книжкова палата України, 2000. 242 с.

[3] Рутберг Н. И. Пидевич И. Н. Евреи и еврейский вопрос в литературе советского периода. Хронологически-тематический указатель литературы, изданной за 1917–1991 гг. на русском языке / Отв. ред. И. А. Беседин. Москва : Грантъ, 2000. 600 с.

українські російськомовні публікації 1991 року, які можуть увійти до бібліографічної бази «Єврейські студії в незалежній Україні». Винятково з довідковою метою під час наповнення бази слід буде врахувати досвід підготування покажчика «Газети національних спільнот України 1988–2004 років у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського» (2023)[4].

Під час роботи над майбутньою базою необхідно буде також врахувати досвід іноземних дослідників і бібліографів. Передусім ідеться про напрацювання команди, що працює над базою «RAMBI — Index of Articles on Jewish Studies» (проєкт Національної бібліотеки Ізраїлю в Єрусалимі, започаткований у паперовій формі 1966 року, а після публікації 50 томів покажчика переведений в онлайн-формат)[5]. Ця база охоплює статті, а не монографії, а також не враховує «умовно академічні» публікації (тези доповідей на конференціях, супровідні тексти до каталогів тощо). В умовах міцно інституціоналізованої юдаїки це загалом виправдано, однак в українському контексті такий підхід, за означенням, зробить майбутню базу неповною. Попри це, підхід творців RAMBI до рубрикування матеріалу й розроблені ними механізми пошуку дуже зручні й можуть бути одним зі зразків для наслідування.

Крім того, корисним буде вивчення структури окремих вузькотематичних баз, як-от база перекладів неєврейських

[4] Газети національних спільнот України 1988–2004 років у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: науково-довідкове видання / Авт.-уклад. О. С. Залізнюк, І. М. Швець. Київ : НБУВ, 2023. 312 с.

[5] About Rambi. URL: https://www.nli.org.il/en/research-and-teach/catalogs/bibliographic-databases/rambi.

текстів єврейськими мовами JEWTACT (Jewish Translation and Cultural Transfer)[6].

1.2. Передумови створення бібліографічної бази «Єврейські студії в незалежній Україні»

«Реабілітація» академічної юдаїки в Україні розпочалася майже синхронно з проголошенням незалежності. Перший академічний осередок, що мав на меті дослідження єврейської проблематики, цілком логічно був створений саме в стінах Центральної наукової бібліотеки імені В. І. Вернадського АН УРСР (тепер — Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського). Ним став сектор науково-технічної обробки літератури обмінно-резервного фонду, що пізніше був реорганізований на відділ фонду юдаїки Інституту рукопису НБУВ. Серед іншого цей структурний підрозділ займався бібліографією доробку українських дослідників юдаїки, накопиченого до розгрому цієї галузі, а також бібліографуванням поточних надходжень. Закономірно, що вже під час першої наукової конференції з юдаїки в Україні (вона відбулася за два місяці до проголошення незалежності) виголошено доповідь з історії цього сектору і його зібрання[7]. Прикметно, що матеріали згаданої конференції видано не книжкою, а у формі спецвипуску часопису Народного руху України «Світ», а як синонім до неуста-

[6] JEWTACT. About. URL: https://aranne5.bgu.ac.il/jtact/index.php/.

[7] Сенченко М., Сергєєва І. З історії формування колекції єврейської літератури Центральної наукової бібліотеки ім. В. І. Вернадського Академії наук УРСР. *Світ*. 1991. № 3–4. С. 64–67.

леного ще на той час слова «юдаїка» її учасники вживають термін «євреєзнавство».

Упродовж першого десятиліття 1990-х років відбувався процес накопичення знань з історії й культури євреїв України, а також формування перших центрів юдаїки (історія їхньої появи — тема окремого дослідження). У цей період формується тематичний діапазон досліджень з єврейських студій, які поряд із власне «україноюдаїкою» поступово розширюють тематичний діапазон. Зокрема, дослідники історії євреїв Галичини неминуче починають занурюватися в історію євреїв Центрально-Східної Європи загалом (передусім Польщі), фахівці з історії Голокосту в Україні, крім власне фактологічного аналізу подій на українських землях, переходять до ширших узагальнень і порівнянь. Крім того, наприклад, дослідження перебігу депортацій галицьких євреїв до табору смерті Белжеця (територія сучасної Польщі) вимагала приділення уваги власне історії вбивств у цьому таборі, а вивчення історії депортації буковинських євреїв до Трансністрії потребувало аналізу відносин між депортованими і єврейськими організаціями в довоєнних межах Румунії. Хвиля *алії* з України до Ізраїлю викликала зростання інтересу українських науковців до ситуації як у цій країні, так і на Близькому Сході загалом. Спектр ізраїлезнавчих праць дуже широкий — від історичних, політологічних і соціологічних, починаючи з 1990-х років, до появи у 2000-х роках природничих, як-от студія Ігоря Гуревича «Генетико-демографічний аналіз наркоманії в Ізраїлі» (дисертація на здобуття ступеня кандидата біологічних наук за спеціальністю «Генетика», ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2007).

1990-ті роки позначилися й появою перших періодичних і продовжуваних видань з єврейських студій. Пер-

шим із них став літературно-науковий альманах «Єгупець» (засновано 1995 року, спершу був органом Асоціації юдаїки України, тепер — видання Центру досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства Національного університету «Києво-Могилянська академія»). Після нього з'явилися харківський журнал «Истоки» (1997–2005), збірник матеріалів конференцій «Запорожские еврейские чтения» (з 1997 року, згодом переріс рамки збірника тез і перетворився на щорічник). Під час роботи над бібліографічною базою кожне таке видання потребуватиме фронтального перегляду з описом усіх матеріалів, що становлять інтерес для науковців і викладачів. Те ж саме стосується заснованих у 2000-ні і 2010-ті роки журналів і збірників «Проблеми історії Голокосту: український вимір», «Голокост і сучасність», «Хозарський альманах», «Євреї Лівобережної України» та ін., а також міждисциплінарного щорічника «Judaica Ukrainica» (засновано 2012 року, з 2015 — орган Української асоціації юдаїки). Створені в останні два десятиліття періодичні та продовжувані видання від перших номерів висували суворіші вимоги до академічного рівня і стилю пропонованих читачам матеріалів. Вони також зазвичай супроводжували статті та джерельні публікації анотаціями і ключовими словами, що, безумовно, полегшить працю бібліографів.

1.3. Спектр охоплюваних видань

У процесі підготовчої роботи над створенням майбутньої бази її розробникам довелося зіткнутися з кількома важливими викликами. Перший з них стосується власне

змісту бази і він найсерйозніший. Необхідно було відповісти на ключове питання: що саме до неї вносити?

Орієнтація на створені попередниками зразки, зокрема на ізраїльську базу RAMBI, підштовхувала до звуженого підходу з охопленням винятково академічних публікацій і дисертацій. Однак у багатьох випадках саме такі матеріали достатньо добре бібліографовано. Монографії, наукові журнали і збірники статей здебільшого надходили до центральних бібліотек як обов'язкові примірники навіть у 1990-х роках і були каталогізовані, а також описані в покажчиках Книжкової палати України «Літопис книг» і «Літопис журнальних статей». Захищені в Україні кандидатські та докторські дисертації як до 1991, так і після проголошення незалежності та створення 1992 року ВАК України, описано в каталозі НБУВ і УкрІНТЕІ. Те ж саме стосується джерельних публікацій, довідників і покажчиків (архівних і бібліографічних). Їхнє охоплення значною мірою спростить пошукову роботу сучасних і майбутніх дослідників і підвищить видимість єврейських студій як галузі, однак спектр публікацій, цікавих цільовій аудиторії створюваного ресурсу, значно ширший.

Розширення меж бібліографічного ресурсу за межі «канону» академічних текстів (монографій, статей і дисертацій) в українському контексті — стратегічна необхідність. На відміну від країн, у яких єврейські студії з початку XIX ст. (поява «Wissenschaft des Judentums») безперервно були легітимним полем досліджень, український контекст виглядає принципово інакше. Після короткого часу інституціоналізації в межах УАН / ВУАН (зокрема на рівні періодичних і продовжуваних видань) у міжвоєнну епоху й розгрому після Другої світової війни відкрите проведення до-

сліджень з єврейських студій в Україні стало неможливим. Достатньо згадати, що від закінчення Другої світової війни до 1990-х років в Україні захищено лише одну дисертацію з юдаїки — дослідження білоруського історика Євгена Рінбурга «Становище єврейських народних мас у Білорусі в 60–70 ті рр. XIX ст.» (передісторію, обставини й перебіг цього захисту в стінах КДУ імені Тараса Шевченка 1946 року описав у спогадах Саул Боровий, який був одним із опонентів[8]).

Юдаїка в Україні відроджувалася в умовах, коли межа між академічною наукою, просвітництвом та публічною дискусією була дуже тонка. Обрання для дослідження «непопулярної» теми часто було свідомим кроком, пов'язаним із прагненням науковця популяризувати й «легітимізувати» її для ширшої аудиторії (як євреїв, так і неєвреїв). Із цієї причини науковці, які порушували теми з юдаїки, шукали можливостей представити підсумки своїх студій у непрофільній науково-популярній або суспільно-політичній пресі, а також в общинній періодиці єврейських громад. Не рідкісні випадки, коли на шпальтах газет або суспільно-політичних журналів публікувалися попередні результати досліджень, які в подальші роки не розвинено. У такому разі газетні й журнальні статті, детальні звіти про публічні лекції в розділі «Хроніка» общинних газет, а також розгорнуті інтерв'ю науковців (зокрема регіональних, які часто мали гірші можливості для публікації) — єдина фіксація їхньої праці і, як такі, безумовно, заслуговують на бібліографування. Це серед іншого стосується інтерв'ю і краєзнавчих ста-

[8] Боровой С. Воспоминания. Москва–Иерусалим : Гешарим, 1993. С. 217–222.

тей, пов'язаних з історією Голокосту в конкретній місцевості — завдяки зусиллям місцевих істориків як єврейського, так і неєврейського походження, починаючи з 1990-х років, такі матеріали відносно регулярно публікувалися в газетах єврейських громад. Наведений у них фактологічний матеріал часто базується на польових дослідженнях, зокрема документуванні усної історії, і то далеко не всі такі матеріали пізніше розгорнуто в «конвенційні» наукові статті або хоча б науково-популярні книжки. Крім того, часто в таких публікаціях містяться відомості про пам'ятки, які згодом були втрачені або змінені, а також фотографії, що зафіксували їхній стан на момент виходу статті або репортажу. Як приклад, можна навести численні нариси Якова Хонігсмана у львівській пресі, передусім у газеті «Шофар». Поряд із краєзнавчими й популярними публікаціями, важливими для документування історії розвитку академічної юдаїки в Україні, є ювілейні вітальні статті та некрологи історикам єврейської проблематики та єврейським громадським діячам в общинній пресі. Часто-густо ці матеріали містять унікальні біографічні матеріали, фрагменти спогадів тощо.

Інший різновид видань з юдаїки, які зазвичай оминають увагою бібліографи, — різноманітні *ephemera*, а серед них — каталоги й буклети мистецьких і наукових виставок. Єврейська спадщина України значною мірою представлена в пам'ятках матеріальної культури, більшість яких у радянський час була розпорошена по музейних запасниках. Станом на 1991 рік предмети єврейської культури містилися в постійній експозиції лише двох музеїв — Державного музею історії релігій у Львові й Музею класика єврейської літератури Шолом-Алейхема в Переяславі-Хмельницькому (тепер — Переяслав). Каталоги й буклети виставок часто єдине

джерело, у якому зафіксовано й науково описано юдейські ритуальні предмети, стародруки або твори єврейського декоративно-прикладного мистецтва, що перебувають у зібраннях як державних, так і комунальних і общинних музеїв, а також у приватних колекціях. Вступні статті до таких каталогів і супровідні тексти до буклетів часто готують провідні фахівці з історії єврейського мистецтва й матеріальної культури. Іноді ці публікації за науковим рівнем не поступаються статтям у фахових журналах, проте часто залишаються «невидимими» для стандартних бібліографічних покажчиків і бібліотечних каталогів. Попри те, що в разі залучення до роботи над каталогами аматорів точність атрибуції й опису окремих предметів іноді викликає сумніви, саме через такі каталоги й буклети відбувається первинне введення нововиявлених пам'яток у науковий обіг. Під час описування таких матеріалів перед розробниками майбутньої бази постає додатковий виклик: іноді ці видання — зразки «самвидаву», їхні вихідні дані неповні. Це, однак, не виправдовує можливу відмову від їхнього бібліографування.

Інший блок «нетрадиційних» матеріалів для академічної бібліографічної бази — науково-популярні матеріали й есеїстика. Завдяки зусиллям дослідників, що активно займаються публічною історією, юдаїка в Україні не мала шансів залишитися кабінетною дисципліною. Матеріали на єврейську тематику, які складно назвати вузьконауковими, регулярно публікувалися в інтелектуальній і професійній неакадемічній періодиці як принагідно (зокрема в часописі «Критика» з моменту його заснування 1997 року), так і у форматі спеціальних випусків (часопис «Ї», журнал «Антиквар» тощо). Учасниками цих проєктів неодноразово ставали визнані науковці, серед яких є як фахівці з юдаїки, так

і дослідники, що десятиліттями працювали на межі з єврейськими студіями і виявляли інтерес до цієї галузі. Бібліографування цих праць дасть змогу дослідникам проаналізувати, як наукове знання впливало або намагалося впливати на суспільні стереотипи. Крім того, згадані інтелектуальні видання часто популярні серед викладачів університетів і вчителів шкіл. Завдяки цьому вони впливали на еволюцію змісту курсів з історії України і всесвітньої історії у ЗВО, а також на зміст окремих занять (зокрема факультативного краєзнавчого блоку) в середніх школах.

Епіцентр єврейської історії — малі міста України, багато з яких у минулому були *штетлами* (єврейськими містечками). Багато цінних розвідок із локальної історії вийшли друком у збірниках місцевих краєзнавчих музеїв або невеликих педагогічних університетів символічним накладом 50–100 примірників. У 1990-х і (меншою мірою) у 2000-х роках їхні обов'язкові примірники часто не надходили або нерегулярно надходили до центральних бібліотек. Внесення до бази цих видань дасть змогу подолати «столицецентричність» ресурсу, його зосередженість винятково на публікаціях таких наукових центрів, як Київ, Львів, Харків, Дніпро, Одеса, Рівне й Чернівці. Це суттєво змінить оптику майбутніх досліджень з юдаїки й удоступнить ширшій аудиторії інформацію про знахідки регіональних дослідників, які працювали з фондами місцевих музеїв і бібліотек.

Крім того, база має охопити ще кілька «нестандартних» видів видань, які перебувають на межі з академічною літературою. Серед них слід, зокрема, згадати підручники й посібники для університетів і видані окремими брошурами методичні матеріали для спецкурсів, що читалися у ЗВО. Підручники й посібники для університетів узагаль-

нюють дані багаторічних досліджень їхніх авторів і іноді це перероблені й виправлені версії власне досліджень. Натомість опубліковані окремими брошурами методичні матеріали — важливий документ з історії становлення академічної юдаїки як «легітимної» наукової галузі в Україні, кола порушуваних викладачами тем, переліків літератури, яку вони рекомендували студентам тощо.

Ще один неочевидний різновид публікацій — переклади художньої або релігійної літератури. Більшість таких видань не належить до академічної юдаїки, однак є варті уваги винятки. Передусім це переклади, супроводжені науковим апаратом, який має самостійну наукову цінність, і навіть окремі переклади без наукового апарату, які вперше впровадили важливі для розуміння єврейської інтелектуальної традиції тексти в український контекст. Серед таких видань не можна не згадати численні матеріали в альманасі «Єгупець» і частину перекладів з івриту і їдишу, опублікованих окремими книжками в останні роки.

У сучасних умовах зосереджувати бібліографічну базу винятково на паперових публікаціях некоректно. Внесення цифрових і аудіовізуальних матеріалів, розміщених онлайн, — критична умова релевантності сучасної бібліографічної бази. У XXI ст. інтелектуальний продукт часто існує винятково в цифровій формі, що, однак, не впливає на його якість і статус оприлюдненого матеріалу. Зокрема, це стосується відеозаписів публічних лекцій і інтерв'ю або цілих циклів інтерв'ю, аудіогідів для музеїв або екскурсій містом, онлайн-версій виставок, що часто залишаються доступними безстроково, як своєрідний архів інтелектуальних зусиль кураторів і консультантів. Під час роботи над базою її укладачам доведеться провести добір онлайн-

публікацій як текстового, так і мультимедійного характеру, що збережуть наукову або навчальну цінність через роки. З огляду на ймовірність припинення роботи окремих вебресурсів бажано розглянути доцільність архівування таких матеріалів у вебархівах за умови дотримання авторських прав.

1.4. Пункти опису

Наступні питання, що постають перед розробниками бази: як описувати? Які поля використати? Вони не можуть мати єдиної відповіді з огляду на розмаїття типів видань, які планується охопити. Для традиційних академічних, науково-популярних і навчальних публікацій поля усталені: *автор / перекладач / упорядник / редактор*, *назва*, *місце видання*, *видавництво*, *рік*, *DOI (за наявності)*, *кількість або номери сторінок*, *ключові слова*, *анотація*.

Разом з тим, враховуючи специфіку видань з юдаїки, цей стандартний набір потребує певної модифікації. Він охоплює такі поля (грубим позначено поля, які обов'язкові):

Тип видання. Автор / упорядник / перекладач / редактор. Назва.

Мова оригіналу (для перекладів). Порядковий номер видання.

Місце видання. Видавництво. Друкарня.

Відповідальна за випуск установа / організація. Рік / роки (для книг).

Наявність ілюстрацій. Дизайнер. Кількість сторінок. Анотація.

Наклад. ISBN. Ключові слова. Мова.

Назва періодичного або продовжуваного видання. Діапазон сторінок.

Назва тематичного випуску. ISSN. Вебсайт. URL.

Назва вебресурсу. Рік / роки (для журналів і альманахів).

Дата публікації (для вебресурсів і газетних матеріалів).

Кількість томів (для книг). Том, номер (для журналу або продовжуваного видання).

Тип дисертації (для дисертацій). Тип навчального матеріалу.

DOI. Місця збереження

Як бачимо, обов'язкові лише пункти опису «Тип видання» (необхідний для класифікації), «Назва» (навіть у публікації без назви для опису її необхідно сформулювати) і «Мова». В абсолютній більшості записів буде заповнене також поле «Автор / упорядник / перекладач / редактор», однак у нечисленних анонімних друках цей пункт залишиться порожнім. Усі інші поля заповнюються за умови, що вони релевантні для конкретної бібліографічної позиції.

Для удоступнення дослідникам рідкісних регіональних публікацій, які не представлено в центральних бібліотеках, особливо важливий пункт — останній. Завдяки позначці про наявність конкретної бібліографічної позиції у фондах певної бібліотеки користувач бази дістане змогу не лише дізнатися про існування цієї публікації, а й відвідати відповідну книгозбірню або дистанційно замовити копію потрібного матеріалу.

Потребу в підготуванні бібліографічної бази «Єврейські студії в незалежній Україні» зумовлено проблемою розпорошеності публікацій, що вийшли друком після 1991 року. Для українського контексту стратегічно важливо вийти за межі суто академічного «канону» монографій та дисерта-

цій, бо відродження юдаїки в Україні відбувалося в умовах балансування дослідників між наукою, просвітництвом і участю в публічних дискусіях. Саме тому ресурс має охоплювати максимально широкий спектр публікацій: від власне академічних праць до науково-популярних книжок, від університетських підручників до каталогів і буклетів виставок, що часто єдине джерело наукового опису розпорошеної матеріальної спадщини, від розгорнутих інтерв'ю науковців до статей у періодиці єврейських громад. Врахування малотиражних регіональних видань дасть змогу подолати «столицецентричність» і зробити видимим внесок у розвиток галузі дослідників із невеликих міст. Критично важливо також бібліографувати цифрові й аудіовізуальні джерела, зокрема відеозаписи публічних лекцій і мультимедійні проєкти, що існують виняткова онлайн. Завдяки розробленій системі специфічних метаданих, що фіксують не лише стандартні вихідні дані, а й місця фізичного збереження рідкісних видань у книгозбірнях, база може стати функціональним інструментом для сучасних дослідників. Це створить надійне підґрунтя для подальшої інституціоналізації юдаїки як академічної дисципліни й інтеграції українського інтелектуального продукту в глобальний науковий простір.

Розділ 2

ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ ЮДАЇКИ В УКРАЇНІ: РАДЯНСЬКА ДОБА

Становлення єврейських студій у сучасній Україні — як і загалом напрямів *ethnic studies* — тісно пов'язане з інституціоналізацією галузі. Вона охоплює формування дослідницьких центрів, наукових товариств, спеціалізованих часописів, видавничих проєктів та освітніх програм різного рівня. Хоча цей процес демонструє певні паралелі з подіями 1919–1930-х років, специфіка й вектор розвитку сучасних інституцій юдаїки принципово інші.

2.1. Загальні умови існування єврейських студій в УСРР / УРСР

На відміну від багатьох західних країн, де єврейські студії розвивалися безперервно, українському контексті притаманна дискретність (своєрідна «перерваність традиції»). Перша хвиля розриву відбулася після Української революції 1917–1921 років: еміграція провідних інтелектуалів і закриття профільних видавництв призвели до того, що науковці 1920-х років сприймали доробок попередників лише опосередковано. Крім того, дослідники радянської доби мали кардинально інакший світогляд і ідеологічний бекграунд, що спонукало їх свідомо дистанціюватися від старої наукової школи. Другий глибокий розрив охоплює період від сталінських антисемітських кампаній 1949–1953 до від-

новлення інститутиційної юдаїки в 1990–1992 роках. Упродовж цих десятиліть тематика досліджень була жорстко обмежена ідеологічними рамками (критика «непролетарських партій», зокрема Бунду, «розвінчання сіонізму» й антирелігійна пропаганда).

Системне дослідження єврейської тематики в Україні було зупинене внаслідок кількох послідовних хвиль нищення академічної юдаїки. Цей процес розпочався 1929 року з ліквідації Єврейської історично-археографічної комісії та підпорядкування галузі партійній політиці у формі Інституту єврейської пролетарської культури при ВУАН. Наступними ударами стали репресії проти співробітників інституту під час Великого терору (1936), безповоротна втрата частини музейних і бібліотечних колекцій у роки Голокосту, а також остаточна ліквідація Кабінету єврейської літератури, мови і фольклору АН УРСР у 1949 році.

Унаслідок цього в УРСР упродовж десятиліть не існувало жодного осередку для наукового вивчення юдаїки. Поодинокі публікації, спрямовані проти «сіонізму» чи «юдейського клерикалізму», мали суто заангажований характер і виходили переважно в агітаційних серіях місцевих видавництв або в «Політвидаві України». Жодна академічна установа чи університетська катедра в цей період не мала офіційно зафіксованих завдань, пов'язаних з єврейською проблематикою — навіть у межах радянської пропаганди.

Як зазначено вище, академічна юдаїка в Україні радянського періоду, загалом кажучи, не мала чітко простежуваної спадкоємності з науковими інституціями й видавничими осередками часів Російської імперії. Винятком був лише персональний зв'язок окремих дослідників. Однак навіть такий зв'язок, як-от колишня афіліація співробітників-не-

євреїв у Єврейській історично-археографічній комісії з Київською духовною академією, можна відшукати лише в дослідників у Києві. Натомість, наприклад, в Одесі викладачі гуманітарних дисциплін єврейського сектору місцевого інституту народної освіти (єдиний заклад в УСРР 1920-х років, у якому викладався широкий набір курсів з історії й культури євреїв) на час падіння Російської імперії лише починали свою дослідницьку чи викладацьку діяльність. Пік їхньої праці припав саме на міжвоєнні роки.

2.2. Установи в складі УАН / ВУАН і поза нею

Перша інституція, яка мала на меті розвиток студій із юдаїки, — це Жидівська (у її назві спершу використано саме цей прикметник) історично-археографічна комісія. Вона з'явилась у структурі Української академії наук 1919 р., однак була перезаснована 1924 р. через виїзд із УСРР усіх співробітників, крім очільника — Іллі Галанта. Ця установа була своєрідним механічним об'єднанням двох типів науковців — єврейських учених, які поєднували традиційну релігійну освіту зі світською (Давид Бродський, Давид Вайнштейн) і професорів колишньої КДА (Олександр Глаголєв, Віктор Іваницький, Володимир Рибінський) іноді із залученням інших співробітників[9]. По суті, це була перша спроба тісної співпраці дослідників із принципово різним досвідом у рамках однієї установи. Суттєвих змін у переналаштуванні оптики досліджень історії українських земель ця інституція не встигла зробити. Ба більше, єврейські дослідники,

[9] Циганкова Е. Сходознавчі установи в Україні (радянський період). Київ, 2007. С. 66–84.

які були дотичні до комісії, майже не брали участі в інших виданнях Історико-філологічного відділу УАН / ВУАН, займаючись винятково єврейською проблематикою. Однак те, що видання праць комісії велося українською, сигналізувало про бажання авторів, зокрема євреїв, ознайомити зі своїм доробком передусім українських колег (зміст томів і анотації статей Збірника Жидівської / Єврейської історико-археографічної комісії дубльовано німецькою, що логічно, бо Німеччина на той час уже понад століття була світовим центром Wissenschaft des Judentums)[10].

У цей самий час в Українському науковому інституті книгознавства (УНІК) зроблено іншу спробу внести єврейську тематику до кола україністичних студій у рамках книгознавства. Ця спроба, однак, обмежилася зусиллями одного дослідника — Саула Борового (Одеса), який упродовж кількох років друкував у «Бібліологічних вістях» статті з історії єврейської книги (також виходили окремими відбитками). Усього він надрукував сім статей, нотаток і рецензій[11].

У середині 1920-х рр. ситуація змінилася через партійний тиск. 1926 р. створено Інститут єврейської пролетарської культури (спершу як науково-дослідну катедру при ВУАН, а не в її складі; 1929 р. установу інкорпоровано до

[10] Статут УАН 1919 р. дозволяв друк статей, крім української, також англійською, італійською, німецькою, французькою і латиною (Статут Української академії наук у Києві. *Історія Української академії наук, 1918–1923. Документи і матеріали*. Київ, 1993. С. 171), а статут 1921 р., який регулював лише питання керування академією, не порушував питання мови видань (Постанова Раднаркому УСРР «Статут Всеукраїнської академії наук». *Історія Української академії наук, 1918–1923. Документи і матеріали*. Київ, 1993. С. 280–282).

[11] Ковальчук Г. І. Український науковий інститут сходознавства (1922–1936). Київ, 2015. С. 589–590.

ВУАН уже на правах інституту)[12]. Серед працівників цієї міждисциплінарної інституції, на відміну від Комісії, не було неєвреїв, а її журнали та окремі книжки призначалися передусім для єврейської аудиторії. Це впливало як на їхній зміст, так і на мову — практично всі видання ІЄПК опубліковано їдишем. Українською в них продубльовано лише обкладинки або (в пізніх виданнях) — ім'я автора й назву. Ясна річ, така видавнича політика практично унеможливлювала вплив праць співробітників ІЄПК на формування широкого історичного, соціально-економічного, літературознавчого, лінгвістичного тощо наративу. Попри це, саме ІЄПК вперше в Україні створив кілька періодичних наукових видань із різних дисциплін, що об'єднуються поняттям «юдаїка».

Після ліквідації 1929 року Єврейської історично-археографічної комісії, студії з юдаїки в УСРР інституціоналізувалися (і загалом творилися) винятково зусиллями науковців єврейського походження, їхні праці писалися і друкувалися їдишем, аудиторію відповідної наукової й навчальної літератури складали читачі єврейського походження тощо. Отже, як і це сталося з багатьма дисциплінами, об'єднаними поняттям «minority studies» у США і Західній Європі в другій половині XX і у XXI ст., «самообмежувальна» діяльність ІЄПК перетворила його на своєрідне «наукове гетто». Реальної інтеграції напрацювань дослідників юдаїки в УСРР після 1926 р. майже не відбувалося, єврейську тематику досліджували представники меншини, а праці цих науковців здебільшого не потрапляли до неєврейського читача через мовний бар'єр.

[12] Циганкова Е. Сходознавчі установи в Україні (радянський період). Київ, 2007. С. 120–135.

У таких умовах статті на єврейську тематику майже не потрапляли на сторінки періодичних наукових видань, не присвячених юдаїці. Поряд зі згаданими вище «Бібліологічними вістями» одним із нечисленних винятків був «Літопис революції». За роки свого існування цей журнал умістив дві статті з історії єврейських партій. Попри здавалося б невелику кількість, це досить помітний виняток. Наприклад, за всі роки існування журналу в ньому вміщено лише дві статті з історії Центральної Ради й лише одну статтю з історії польського революційного руху. Аналогічно, інформація про єврейські партії і їх поглинання більшовиками містилася в загальних курсах історії КП(б)У (найширше — у Мойсея Равича-Черкаського). Проте в усіх цих випадках не йшлося про якусь інституціоналізацію відповідних студій — у республіканському Істпарті[13] не було якоїсь окремої секції з історії єврейського революційного руху, а відповідна секція у складі ІЄПК не налагодила тісної співпраці з Істпартом і існувала зовсім відокремлено. Дуже подібна ситуація склалася й у радянській Білорусі — у складі єврейського сектору БАН діяла Комісія з вивчення революційного руху, однак її матеріали публікували їдишем і використовували лише науковці-євреї.

Кінцем 1920-х рр. датується й перша спроба викладання курсу з історії євреїв України в рамках семінару з соціально-економічної історії України під керівництвом Михайла Слабченка (Одеський інститут народної освіти, 1927–

[13] Загальновживана на той час назва дослідницьких і архівних установ, призначенням яких було акумулювати й публікувати матеріали з історії революційного руху.

1928 навчальний рік), однак вона не була втілена[14]. Більше таких ініціатив у 1920-их рр. не виникало.

2.3. Розгром

З 1930-х рр. спроби внести єврейський складник до радянської версії українського історичного наративу припинилися як на рівні власне написання текстів, так і на інституційному. Після реорганізації ІЄПК на Кабінет єврейської літератури, мови і фольклору 1936 р. історичні студії в ньому припинилися, а після 1932 р. у виданнях з історії революції аж до 1960-х рр. повністю оминалася тема діяльності єврейських партій (вони зрідка згадувалися серед інших «контрреволюційних партій», однак ці згадки не супроводжувалися жодною фактичною інформацією).

З другої половини 1930-х рр. до 1949 р. єдиною науковою установою в УРСР, яка мала на меті дослідження єврейської тематики, залишався Кабінет єврейської літератури, мови і фольклору АН УРСР під головуванням Іллі Співака. Його діяльність, однак, обмежувалася збиранням фольклору (передусім зусиллями Мойсея Береговського) й підготуванням академічного словника їдишу. Ця робота в обмеженому масштабі тривала й в умовах евакуації установ АН УРСР у роки Другої світової війни. Після ліквідації цієї установи (1949), а після неї — єврейського сектору Львівської наукової бібліотеки АН УРСР (1949) і відділу єврей-

[14] Левченко В. В. Еврейское высшее образование в Одессе (1917–1930-е гг.): история, опыт, традиции. *Иудаика в Одессе*: сборник статей по итогам работы программы по иудаике и израилеведению Одесского национального университета им. И. И. Мечникова. Одесса, 2013. С. 17–18.

ської літератури Державної публічної бібліотеки УРСР (1950) будь-яка наукова діяльність з юдаїки в Україні стала неможливою більш ніж на десятиліття. Бібліотечні каталоги з юдаїки були частково знищені, частково переміщені до спецсхову, джерельна й історіографічна база для студій такої тематики стала практично недоступною.

У 1960–1980-х рр. дослідження, у яких робилися спроби поєднати єврейські теми з україністикою, обмежувалися майже винятково історією єврейських партій у працях з історії революційного руху (зазвичай у рамках роботи Інституту історії партії при ЦК КПУ, зокрема в працях Івана Кураса з історії «непролетарських партій»). Інституціоналізація єврейських студій лишалася неможливою. Проте це мало певний позитивний ефект — зсув у бік поєднання єврейських студій з україністикою з метою «легалізації» єврейської тематики. Приклад цього можна побачити в дослідженнях Якова Хонігсмана з економічної історії Галичини австрійської доби — він, власне, став піонером юдаїки ще в радянський час, дозволивши собі наприкінці 1980-х рр. друкуватися у варшавському «Biuletyniu ŻIH» — єдиному науковому журналі з історії євреїв, що видавався в країнах радянського блоку. Власне, з усіх країн Варшавського договору історію євреїв як наукову дисципліну в цей період інституціоналізовано лише в Польщі (на рівні наукової інституції й окремого журналу[15]), але видання цієї установи не друкували радянських авторів до кінця 1980-х рр.

Як бачимо, становлення й розвиток академічної юдаїки в Радянській Україні, на відміну від західноєвропейського

[15] Єврейський історичний інститут (Żydowski Instytut Historyczny) у Варшаві і його періодичний орган «Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego», засновані в 1947 і 1950 рр., відповідно.

й американського досвіду, відзначалися глибокою дискретністю і двома хвилями розриву наукової традиції. Перший суттєвий злам відбувся після Української революції 1917–1921 років. Друга лінія розриву була значно триваліша, від сталінських антисемітських кампаній 1949–1953 років до останніх років існування СРСР. Це остаточно позбавило українську юдаїку тяглості й інституційної спадкоємності з дослідницькими осередками минулого.

У міжвоєнний період інституціоналізація галузі пройшла складну еволюцію від спроб міждисциплінарного синтезу до вимушеного самообмеження. Перші радянські ініціативи, зокрема діяльність Жидівської / Єврейської історично-археографічної комісії при ВУАН, прагнули до дослідження минулого євреїв України без зовнішнього контролю. Крім того, вони послідовно демонстрували відкритість до широкого кола читачів, друкуючи праці українською мовою. Такі спроби інтеграції єврейської тематики в український науковий дискурс спостерігалися й в Українському науковому інституті книгознавства в працях Саула Борового. Однак із посиленням партійного тиску й заснуванням Катедри[16], а згодом Інституту єврейської пролетарської культури галузь була монополізована лояльними до влади науковцями, публікаційна діяльність яких здійснювалася винятково їдишем. Це перетворило інституцію на своєрідне «наукове гетто», ізолювавши напрацювання з юдаїки від загальноукраїнського історичного та філологічного контексту.

Подальше існування напряму припинили послідовні репресивні дії радянської влади і трагедія Голокосту. У ро-

[16] Науково-дослідні катедри в 1920-х роках були автономними науковими установами, а не структурними підрозділами.

ки Великого терору ІЄПК реорганізували в Кабінет єврейської літератури, мови і фольклору АН УРСР, який повністю припинив історичні студії. Остаточне закриття Кабінету в 1949 році, після повернення з евакуації, супроводилося розформуванням єврейських відділів бібліотек у Києві і Львові, унаслідок чого дослідники на кілька десятиліть втратили доступ до джерельної бази. Упродовж 1960–1980-х років в УРСР не існувало жодного спеціалізованого наукового чи навчального осередку юдаїки. Нечисленні публікації з цієї тематики мали суто агітаційно-пропагандистський характер із критикою «сіонізму» (власне, уявлення радянської влади про сіонізм) і юдаїзму. За таких умов збереження єврейських тем у науковому полі відбувалося лише через її вимушене поєднання з україністикою або (з кінця 1980-х років) завдяки поодиноким публікаціям у закордонних фахових виданнях.

Розділ 3

ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ ЄВРЕЙСЬКИХ СТУДІЙ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Відновлення єврейських студій в Україні після кількадесятилітньої перерви на межі 1980 — 1990-х рр. спершу за інерцією повторювало вектор, заданий до остаточного розгрому академічної юдаїки в Україні наприкінці 1940-х рр. Більшість дослідників історії євреїв України в роки перебудови й пострадянську добу мали єврейське походження. З початку 1990-х рр. почалися спроби створити спеціалізовані інституції з єврейських студій на рівні освітніх осередків, музеїв і періодичних видань. Разом з тим багато з них існувало певною мірою ізольовано від ширшого академічного середовища, а спроби зробити історію євреїв України частиною українського історичного (і не лише історичного) наративу лишалися поодинокими.

3.1. Юдаїка в установах НАН України

Як згадано вище, 1990 р. в тодішній ЦНБ УРСР створено сектор науково-технічної обробки літератури обмінно-резервного фонду ЦНБ УРСР, пізніше реорганізований у сектор сходознавства Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, а 2002 р. перейменований на відділ фонду юдаїки ІР НБУВ. У цьому відділі (і загалом в Інституті рукопису) зберігається найбільше в Європі й одне з найбільших у світі (поряд із колекці-

ями YIVO у Нью-Йорку й Національної бібліотеки Ізраїлю в Єрусалимі) зібрань єврейських книг, рукописів, періодичних видань, воскових фоноциліндрів із записами єврейського фольклору — загалом понад 150 тисяч одиниць зберігання[17]. Упродовж 35 років відділ, очолюваний до 2019 р. І. Сергєєвою, а з 2019 р. і дотепер — Тетяною Батановою, проводить роботу з обліку, науково-бібліографічного й архівного описування та джерелознавчого і книгознавчого дослідження його колекцій і зібрань[18].

У 1992 р. створено відділ єврейської історії та культури Інституту національних відносин і політології НАН України (з 2008 р. — Центр єврейської історії та культури Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України). Становлення відділу відбувалося під керівництвом його першої очільниці Неллі Горовської (1992–1995). У ці роки відділ певною мірою «легітимізував» юдаїку в межах НАН України. Подальший розвиток центру припав на час керівництва Олександра Заремби (1996–2007). Від 2008 р. центром керує Анатолій Подольський. Центр вважає свою діяльність продовженням наукових традицій згаданого вище Кабінету єврейської лі-

[17] Хамрай О., Батанова Т. Українська та світова юдаїка: єврейська рукописна спадщина у фондах Інституту рукопису НБУВ. *Історико-культурологічні дослідження рукописної спадщини в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського* / Ред. Т. Батанова та ін. Київ, 2024. С. 228, 231.

[18] Дубровіна Л., Коваль Т., Батанова Т. Комплексні джерелознавчі й книгознавчі дослідження рукописних та книжних зібрань і колекцій. *Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: формування фонду, науково-дослідницька та науково-інформаційна діяльність, створення електронного ресурсу (2000–2021)* / Ред. Т. Дубровіна. Київ, 2021. С. 135–136, 148.

тератури, мови та фольклору АН УРСР. Мета діяльності центру — вивчення історико-культурної спадщини українського єврейства, соціально-економічної та політичної історії євреїв України у XX ст. та розвитку єврейської спільноти України у XXI ст. У межах центру впродовж понад 30 років систематично розробляються різноманітні проблеми політичної й соціальної історії євреїв України, історії єврейської культури, а також сучасного становища єврейських громад України і світу. Центр — єдиний з осередків академічної юдаїки, який систематично реєструє й виконує відповідні науково-дослідні теми як планові теми відповідного інституту НАН України, депонуючи звіти про них в УкрІНТЕІ та публікуючи колективні монографії й аналітичні доповіді за їхніми результатами[19].

У 1991 р. розпочав роботу Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України, до кола досліджень співробітників якого серед іншого входила і єврейська тематика (це також стосується Кримського відділення цього інституту, що існувало до захоплення півострова країною-агресором 2014 р.). Ця галузь була небайдужа й тому, хто стояв біля витоків створення інституту і був його першим директором (1991–1999), а саме Омелянові Пріцаку. Останній сам у різні роки вивчав питання походження ашкеназьких євреїв, хозар тощо[20].

---

[19] Центр єврейської історії та культури. *Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. URL: https://ipiend.gov.ua/struktura/tsentry/tsentr-ievrejskoi-istorii-i-kultury/ (дата звернення: 20.08.2026).

[20] Черноіваненко В. Омелян Пріцак і єврейські студії. Доповідь на Міжнародній конференції до 100-річчя Омеляна Пріцака (НАУКМА, 30–31 травня 2019 р.). [Відео]. URL: https://www.youtube.com/watch?v=kX-

3.2. Єврейські студії в університетах

У 1991 р. засновано приватний заклад вищої освіти «Міжнародний Соломонів університет» (працював до середини 2010-х рр.). Він готував фахівців із низки спеціальностей, зокрема істориків і філософів і, зокрема, вперше після 1920-х рр. запровадив повноцінне викладання дисциплін з єврейської тематики. Зокрема, студенти МСУ могли вивчати єврейські мови (іврит і їдиш) та окремі історичні курси з юдаїки[21]. Цікаво, що кожен студент МСУ незалежно від спеціальності прослуховував у цьому закладі курс «Історія єврейського народу»[22].

Осередок академічної юдаїки із середини 1990-х рр. також існував у Донецьку — відповідний структурний підрозділ певний час діяв у складі Донецького національного університету. Крім того, у Донецькій державній академії управління й Донецькому державному інституті штучного інтелекту викладалася мова іврит[23]. Розвиток єврейських студій у Донецьку унеможливило захоплення міста проросійськими бойовиками 2014 р.: у місті, що перебуває під тимчасовою окупацією, нема умов для академічної діяльності (у квазіакадемічних структурах, створених на базі захоплених університетів, немає осередків єврейських студій).

---

zIwi-GNY (Дата звернення: 20.08.2026); Потульницький В. Внесок Омеляна Пріцака у розвиток історіософських досліджень з юдаїки. *Деміург. Історіософія Омеляна Пріцака*. Харків, 2021. С. 190–211.

[21] Chernoivanenko, V. On Jewish Studies in Ukraine. *The Odessa Review*. 2017. 11. P. 31.

[22] Ibid.

[23] Иващенко А. История еврейской общины Донецка. Донецк, 2014. С. 85.

Чималий розвиток української юдаїки стався завдяки появі університетських навчальних програм з юдаїки. Піонерську роль у цьому процесі відіграв Національний університет «Києво-Могилянська академія» (НаУКМА), де 2003 року при катедрі філософії засновано Міждисциплінарну сертифікатну програму з юдаїки (нині під керівництвом Катерини Малахової та Олени Заславської працює при Інституті сходознавства імені А. Ю. Кримського НАН України). У 2012 р. зусиллями В. Черноіваненка й Олексія Хамрая на катедрі історії НаУКМА почала працювати магістерська програма «Юдаїка» (стала першою і наразі єдиною в Україні програмою, яка готує дипломованих фахівців з юдаїки й видає відповідний диплом з юдаїки в межах напряму «Історія та археологія»)[24]. Станом на початок 2026 р. вона має 60 випускників.

На катедрі історії Українського католицького університету (УКУ) у Львові працює Програма «Єврейські студії», започаткована у 2010 р. завдяки Ярославу Грицаку, а нині її координує Владислава Москалець. Вона готує істориків із фокусом на вивченні галицького єврейства. Програма розпочалася як серія лекційних курсів від гостьових викладачів з Ізраїлю, а на сьогодні це навчально-дослідницька програма, яка охоплює тематичні та мовні курси (зокрема вивчення їдишу), наукові семінари та дослідницьку роботу[25].

[24] Chernoivanenko, V. On Jewish Studies in Ukraine. *The Odessa Review*. 2017. 11. P. 30.

[25] Навчально-дослідницька програма «Єврейські студії» УКУ. *Український католицький університет*. URL: https://humaniora.ucu.edu.ua/faculty/science/navchalno-doslidnytska-programa-yevrejski-studiyi-uku/ (Дата звернення: 20.08.2026).

Прикметно, що найвпливовіші дві університетські програми єврейських студій в Україні виникли в закладах (НаУКМА й УКУ), заснованими вже в незалежній Україні на принципах *liberal arts* і в яких відбувається активний українсько-єврейський діалог[26]. А що студенти, які вивчають юдаїку чи то на спеціалізованих програмах в НаУКМА або УКУ, чи як окремі курси в інших закладах, здобули базову освіту в інших галузях, то їхній вибір тем магістерських досліджень і (якщо вони залишаються в академічній сфері) дисертацій диктується інтересами, які лежать поза єврейськими студіями. Ба більше, міждисциплінарність відповідних програм приваблює студентів, які закінчили бакалаврат не з історії (філологія, філософія, політологія, а іноді також природничі або технічні спеціальності). Це сприяє розширенню тематичного діапазону власне студій з юдаїки, бо студенти переносять на єврейський матеріал концептуальні рамки й дослідницьку оптику своїх перших спеціальностей, частіше формулюючи тему на перетині дисциплін (соціокультурні, політичні, мовні тощо взаємини між євреями й неєвреями, порівняльний аналіз досвідів різних меншин тощо).

Крім того, окремі курси з юдаїки читаються і/або читалися в інших закладах, як-от Одеський національний університет імені І. І. Мечнікова, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, Національний університет «Острозька академія», Миколаївський національний

[26] Черноіваненко В. Що таке юдаїка, або Як «відкриті університети» поєднують історію, мови та релігію? Інтерв'ю взяв Андрій Кобалія. *Громадське радіо.* 21.01.2018. URL: https://hromadske.radio/podcasts/zustrichi/shcho-take-yudayika-abo-yak-vidkryti-universytety-poyednuyut-istoriyu-movy-ta-religiyu (Дата звернення: 20.08.2026).

університет імені В. Сухомлинського, Рівненський державний гуманітарний університет, Ужгородський національний університет та ін.).

Окремий складник інституційованої юдаїки становлять спеціалізовані дослідницькі осередки при ЗВО. Зокрема, у стінах НаУКМА 2006 р. відкрито Центр досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства на чолі з Леонідом Фінбергом (дослідницький центр зі статусом структурного підрозділу НаУКМА та однойменна громадська організація)[27]. Він серед іншого займається організацією виставок і виданням книг з юдаїки, чим помітно популяризує єврейську спадщину України. Один із найважливіших результатів діяльності центру — публікація численних перекладних і оригінальних наукових і науково-популярних видань відповідної тематики в тісній співпраці з видавництвом «Дух і Літера». Останнє було і лишається єдиним вітчизняним видавництвом, яке має окрему книжкову серію «Юдаїка» та видає значну більшість книжок з єврейських студій в Україні.

Окрім НаУКМА, дослідницькі центри юдаїки в різний час поставали в університетах Житомира, Острога, Миколаєва, Львова. Також з 1998 р. до середини 2010-х рр. існувала харківська філія згаданого вище Міжнародного Соломонового університету. Вивченням єврейської спадщини України займається Центр дослідження міжетнічних відносин Схід-

[27] Центр досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства. *Національний університет «Києво-Могилянська академія»*. URL: https://www.ukma.edu.ua/index.php/science/tsentri-ta-laboratoriji/ndc-shidnogo-evrejstva (Дата звернення: 20.08.2026); Проєкти. *Центр досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства*. URL: https://www.judaicacenter.kyiv.ua/category/project/ (дата звернення: 20.08.2026).

ної Європи, який створила 2011 р. група харківських істориків (Юрій Радченко, Артем Харченко, Олексій Чеботарьов та Ігор Дворкін)[28].

3.3. Юдаїка в музейній сфері

Відділ юдаїки / експозиційний відділ юдаїзму Львівського музею історії релігій започатковано ще в радянському Львівському музеї історії релігій та атеїзму, відкритому в 1970-х рр.[29] На сьогоднішні відділ, очолюваний з 2007 р. Максимом Мартином, займається вивченням і запровадженням до наукового обігу єврейських друкованих видань, мистецьких творів і ритуальних предметів із колекції музею, також реалізує спеціальні експозиції, видає каталоги тощо.

Важливий аспект інституціоналізації єврейських студій в Україні — поява музеїв. Станом на 2026 р. Львівський музей історії релігій як державний заклад має спеціалізований відділ з експонатами з юдаїки — згаданий вище відділ «Юдаїзм». Крім того, єврейській тематиці присвячено такі комунальні й державні музеї, як Музей Шолом-Алейхема, він філія Музею історії міста Києва (відкрито 2009 р.), і Музей класика єврейської літератури Шолом-Алейхема, який належить до Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» (працює з 1978). Інші аналогічні музейні установи створено як громадські

[28] Про нас. *Центр дослідження міжетнічних відносин Східної Європи*. URL: https://ethnickh.wordpress.com/about/ (дата звернення: 20.08.2026).

[29] Юдаїзм. *Львівський музей історії релігії*. URL: https://www.jewishmuseum.lviv.ua/; https://www.museum.lviv.ua/yudaizm (дата звернення: 20.08.2026).

або приватні ініціативи без державного або муніципального фінансування. Багато з них має цінні колекції і проводить активну наукову, науково-популяризаторську й освітню роботу, як-от музеї в Одесі (Музей історії євреїв Одеси «Міґдаль-Шорашим»), Дніпрі (Музей «Пам'ять єврейського народу та Голокост в Україні»), Кривому Розі (Музей культури єврейського народу та історії Голокосту «Музей Михайла Мармера») та Чернівцях (Музей історії та культури євреїв Буковини).

3.4. Громадські ініціативи

Перші організації й дослідницькі центри, які діяли в 1990-х рр., хоча їх і створювали переважно науковці єврейського походження (Асоціація юдаїки України[30] з 1994 р. та Інститут юдаїки з 1996 р.), досить швидко інтегрувалися до академічного життя країни загалом. Цьому певною мірою сприяв той факт, що більшість дослідників юдаїки до того, як звернутися до єврейської тематики, впродовж довгого часу працювала в наукових установах і системі вищої освіти, займаючись іншими темами. Зокрема, Інститут юдаїки в ті роки відігравав ключову роль у популяризації історії й культури євреїв України, проведенні різноманітних заходів (серед іншого наукових конференцій), виданні книжок, зокрема збірок згаданих конференцій.

Ключове значення для дослідження юдаїки має удоступнення історичних джерел. Вагому роль у цьому процесі відіграють ініціативи із зацифрування рукописної і книжко-

[30] Не плутати із сучасною Українською асоціацією юдаїки, створеною 2015 р.

вої спадщини, періодики й архівних документів. Наймасштабніші такі ініціативи станом на кінець 2025 р. — проєкти, які втілюють відділ фонду юдаїки Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського за підтримки Меморіального центру Голокосту «Бабин Яр» (зацифрування рукописного зібрання), МЦГБЯ у співпраці з низкою державних архівів (зацифрування архівних документів) і проєкт зацифрування єврейської преси України, здійснений Архівом української періодики libraria.ua. Варта уваги також ініціатива з каталогізації зібрання видань єврейськими мовами Харківської національної наукової бібліотеки імені В. Г. Короленка (проєкт «Сіфра» Центру дослідження міжетнічних відносин Східної Європи).

Окремою важливою віхою в розвитку академічної юдаїки в Україні стало створення зусиллями В. Черноіваненка й О. Хамрая Української асоціації юдаїки (УАЮ) у 2015 р.[31]. Дотепер її очолює В. Черноіваненко, а віцепрезидент із 2019 р. Сергій Гірік. Асоціація відіграла помітну роль у динамічному розвитку єврейських студій в Україні після 2015 р. Багато в чому завдяки УАЮ українські єврейські студії та дослідники юдаїки стали добре впізнаваними в Європі та світі[32]. Її зусиллями станом на початок 2026 р. проведено воркшопи, семінари й вісім щорічних міжна-

[31] Подібні національні об'єднання існують у США, Великій Британії, Франції, Німеччині, Польщі тощо поряд із міжнародними асоціаціями — Європейською асоціацією юдаїки (European Association for Jewish Studies, Оксфорд, Велика Британія) і Всесвітнім союзом юдаїки (World Union of Jewish Studies, Єрусалим, Ізраїль).

[32] Батанова Т., Черноіваненко В. Дослідження єврейської історико-культурної спадщини України (до 10-річчя Української асоціації юдаїки). *Бібліотечний вісник*. 2025. № 4. С. 261.

родних конференцій (з 2017 р. відбуваються в різних містах України, дотепер організовувалися в Києві, Львові, Одесі, Чернівцях і Ужгороді). УАЮ також утілила низку освітніх проєктів, найпомітніший із яких лекторій «Євреї України: від Давньої Русі до Незалежності» (2019)[33].

Окремий важливий аспект дослідження єврейської проблематики в Україні — інституціоналізація студій Голокосту. Історики розглядають цей напрям як окрему міждисциплінарну галузь, що охоплює комплекс проблем не лише історичного, а й соціологічного, політичного, економічного, філософського, психологічного, літературно- й мистецтвознавчого характеру. Чільне місце в розвитку цієї тематики посідають Український центр вивчення історії Голокосту (Київ) на чолі з Анатолієм Подольським і Український інститут вивчення Голокосту «Ткума» (Дніпро) на чолі з Ігорем Щупаком. Крім згаданих вище в контексті появи періодичних видань журналів, вони проводять численні освітні заходи, передусім для вчителів шкіл, публікують методичні матеріали і книги.

3.5. Конференції і спеціалізовані періодичні видання

У середині 1990-х рр. започатковано перші регулярні конференції з історії євреїв України («Єврейська історія та культура в Україні» в Києві — з 1993 р., «Запорізькі єврейські читання» в Запоріжжі — з 1997 р. тощо). У цей період

[33] Українська асоціація юдаїки. Проєкти. *Українська асоціація юдаїки*. URL: https://uajs.org.ua/uk/home/proekti (дата звернення: 20.08.2026).

більшість дослідників єврейської проблематики була єврейського походження (з часом відношення стало оберненим).

Серед усіх публікацій єврейської тематики останніх тридцяти років левову частку становили статті в неспеціалізованих виданнях, факт друку в яких збільшував аудиторію завдяки дослідникам, які не займалися юдаїкою. Цьому сприяв брак окремих журналів з юдаїки. Разом із тим було б перебільшенням говорити про повний брак таких періодичних видань у 1990 — 2000-х рр. Першою ластівкою майбутньої інституціоналізації періодичних і продовжуваних видань з юдаїки став «єврейський» спецвипуск часопису «Світ» (№ 3–4 за 1991 р.), у якому вийшли друком матеріали конференції «Проблеми українсько-єврейських відносин» (7–9 червня 1991 р.; перша наукова конференція з юдаїки в Україні після зняття цензурних обмежень). А що «Світ» був офіційним органом Народного руху України, тобто партійним виданням, то факт такої публікації став важливим внеском в українсько-єврейський міжетнічний діалог початку 1990-х років.

У першому десятилітті української незалежності засновано ще кілька періодичних і продовжуваних наукових і науково-літературних видань з юдаїки, декотрі з яких існують дотепер. Серед них згадаємо альманах «Єгупець» (Київ, з 1995, спершу — орган Асоціації юдаїки України, тепер — Центру досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства в НаУКМА), «Запорожские еврейские чтения» (Запоріжжя, згодом — Дніпро, з 1997), «Истоки» (Харків, 1997–2005) та ін. Слід також згадати журнал Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського «Східний світ» (з 1993) і збірник цього ж інституту «Сходознавство» (з 1997), які з перших років свого існування приділяють увагу єврейській тематиці.

Зміни тривали у 2000-х рр. У цьому десятилітті в Україні з'явилися перші спеціалізовані журнали з історії Голокосту — «Проблеми історії Голокосту: український вимір» (Запоріжжя, згодом Дніпро, з 2002[34]; орган Українського інституту вивчення Голокосту «Ткума») і «Голокост і сучасність» (Київ, з 2005, орган Українського центру вивчення історії Голокосту). У ці ж роки зусиллями Семена Бельмана започатковано серію наукових семінарів «Євреї Лівобережної України» й випуск збірників їхніх матеріалів у Чернігові. У 2002 р. філія Міжнародного Соломонового університету в Харкові розпочала випуск першого спеціалізованого хозарознавчого видання («Хазарський альманах»), що продовжує виходити й після закриття цього закладу.

Водночас започатковано практику випуску спеціалізованих юдаїстичних випусків ненаукових журналів, частина публікацій яких мала академічний або майже академічний характер, як-от єврейські числа львівського журналу «Ї»[35] або київського часопису «Антиквар»[36]. У 2010-х рр. тенденція до появи журналів тривала: 2012 р. в НаУКМА засновано рецензований (peer reviewed) міждисциплінарний журнал «Judaica Ukrainica» (з 2015 — орган Української асоціації юдаїки). Крім того, у цьому десятилітті з'явилися такі видання, як «Иудаика в Одессе» (перший випуск вийшов 2011 р. під наз-

[34] Вип. 1 вийшов під назвою «Проблемы Холокоста», з вип. 2 (2005) назва — «Проблеми історії Голокосту», з вип. 9 (2017) — сучасна назва.

[35] Числа 48 (2007) і 51 (2008). Не можна не згадати й ранішу спробу з тематичним ч. 8 про українсько-єврейські взаємини (1996), однак та спроба лишилася малопоміченою поза колом львівських інтелектуалів. Поза тим, єврейська тематика наявна в багатьох випусках журналу «Ї», присвячених іншим темам.

[36] Спецвипуск «Еврейские мотивы» (2009. № 7–8). Цю практику продовжили присвячені юдаїці номери 2011 і 2016 рр.

вою «Мама городов Израилевых», остаточна назва усталилася з вип. 2 2013 р.), «Історичні мідраші Північного Причорномор'я» (перший випуск вийшов 2012 р. під назвою «220 років разом», остаточна назва усталилася з вип. 2 2013 р.). У 2008–2011 рр. щорічно виходили друком спецвипуски «Сходознавчі студії» журналу «Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв» (редактор — Є. Котляр; спецвипуски були органом Центру сходознавства ХДАДМ). Крім того, 2011 р. вийшов спеціальний випуск щорічника «Українська орієнталістика», присвячений єврейській тематиці («Ukrainian Orientalistics: Special Issue on Jewish Studies», редактор тому — В. Черноіваненко).

Крім того, в умовах, коли наукові публікації в Україні незалежно від тематики велися переважно українською й російською мовами, поява «мовного гетто» для дослідників юдаїки, аналогічного до друку видань ІЄПК у 1926–1936 рр. винятково їдишем, стала навіть технічно неможливою.

Важливу роль в інституціоналізації юдаїки в Україні відіграє участь українських науковців у найбільших всесвітніх конференціях з єврейських студій. Зокрема, на 17-му Всесвітньому конгресі юдаїки в Єрусалимі 2017 р. доповіді представили 15 вітчизняних дослідників, більшість із яких були члени УАЮ[37]. Ще більшою була участь українських науковців на XI конгресі Європейської асоціації юдаїки в Кракові 2018 р. (22 доповідачі)[38]. На жаль, після початку

[37] Черноіваненко В. Українські учасники на 17-му Всесвітньому конгресі юдаїки (Єрусалим, 6–10 серпня 2017). *Judaica Ukrainica*. 2017. Vol. 6. С. 222–224.

[38] Українські дослідники виступили на XI конгресі Європейської асоціації юдаїки (Краків, 15–19 липня 2018). *Українська асоціація юдаїки*. 26.07.2018. URL: https://uajs.org.ua/uk/news/ukrainski-doslidniki-

пандемії Covid–19, а згодом — повномасштабного вторгнення Росії в Україну, українське представництво на цих масштабних заходах скоротилося.

Після остаточного розгрому академічної юдаїки наприкінці 1940-х років нові типи інституцій постали вже на межі 1980-х і 1990-х років. Їх представлено спеціалізованими бібліотечними підрозділами (зокрема відділом фонду юдаїки ІР НБУВ), академічними осередками в системі НАН України (Центр єврейської історії та культури ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса), навчальними програмами й дослідницькими осередками в стінах університетів (насамперед у НаУКМА та УКУ), державними, приватними й общинними музеями, а також громадськими організаціями (центри дослідження Голокосту та Українська асоціація юдаїки як фахове об'єднання).

Як уже зазначено вище, примітна риса розвитку української юдаїки — майже повний брак інституційної спадкоємності і вкрай обмежена персональна тяглість між окремими етапами її існування. Поновлення дослідницької праці в 1990–1992-х роках велося зусиллями низових громадських ініціатив і окремих ентузіастів практично з нуля. На початковому етапі відродження галузі персональний склад дослідників здебільшого формували науковці єврейського походження, які заходили в юдаїку з інших гуманітарних дисциплін.

Упродовж 2000-х рр., разом із відходом або виїздом частини авторитетних науковців старшого покоління, інтерес яких до юдаїки був викликаний історіями їхніх влас-

vistupili-na-hi-kongresi-evropeiskoi-asociacii-udaiki-krakiv–15–19-lipna (Дата звернення: 20.08.2026).

них сімей, і приходом нового покоління дослідників, ситуація у сфері єврейських студій в Україні певною мірою почала скидатися на польську. Однак про ситуацію існування «єврейських студій без євреїв», яка є в Польщі, в Україні не йдеться (в сучасній Польщі, де юдаїку міцно інтегровано в університети, дослідників-євреїв серед фахівців із неї практично немає).

Прихід до галузі десятків дослідників, які вибирають юдаїку через особистий академічний інтерес, а не з огляду на власне походження, дослідників, які прийшли до єврейських студій, попередньо ознайомившись із етноцентричним наративом шкільного курсу історії України й побачивши в ньому значні прогалини, неминуче викликав нову тенденцію. Єврейський складник (як і історія інших меншин, але подекуди швидше за них) поступово набуває «права громадянства» в загальному гранд-наративі. Зростає тематичний спектр досліджень, бо науковці-неєвреї часто вибирають конкретні теми, спираючись на певний особистий досвід, нетиповий для вихідців з єврейських родин. Вагому роль у цьому процесі відіграла серія щорічних літніх шкіл з юдаїки в Центрі міської історії Центрально-Східної Європи (Львів), що відбувалися у 2010–2016 рр. і передбачали вивчення історичних курсів і їдишу. Через ці заходи пройшли десятки молодих науковців, багато з яких після того зосередили свої дослідження саме на єврейській тематиці.

Як бачимо, траєкторія українських єврейських студій демонструє суттєву специфіку проти інших країн, зокрема Польщі. У Польщі юдаїка має тривалу інституційну тяглість з повоєнного часу (завдяки діяльності Єврейського історичного інституту у Варшаві) і міцно вкорінена в структуру державних університетів, сформувавши модель «єв-

рейських студій без євреїв». Своєю чергою, українська модель розвивається як майданчик інтелектуального діалогу, у якому співпрацюють як дослідники-неєвреї, так і науковці єврейського походження і представники громад. Ця модель для Польщі об'єктивно неможлива через значно меншу частку євреїв серед польського населення. Водночас польський інституційний досвід у сфері юдаїки залишається надзвичайно цінним зразком. Серед іншого, цілком імовірний для України шлях подальшого розвитку єврейських студій — розгортання її університетського складника, зокрема перехід від окремих сертифікатних чи магістерських програм і центрів при університетах до створення повноцінних спеціалізованих катедр зі стабільним державним фінансуванням. Крім того, перспективне є запозичення польського досвіду розбудови інституціоналізованого партнерства між академічними центрами, архівами й музеями для реалізації масштабних джерелознавчих, видавничих і цифровізаційних проєктів.

Розділ 4

УКРАЇНСЬКА БІБЛІОГРАФІЯ ІСТОРІЇ ГОЛОКОСТУ Й АНТИСЕМІТИЗМУ (1991–2026)

Здобуття Україною незалежності позначило кардинальний злам у розвитку вітчизняної гуманітаристики, відкривши шлях до об'єктивного дослідження найтрагічніших сторінок історії XX століття. З кінця 1940-х років до часів пізньої перебудови тема Голокосту замовчувалася за завісою узагальненої формули про «злочини німецько-фашистських окупантів проти радянських мирних громадян» (винятки траплялися, але переважно за межами УРСР). Феномен антисемітизму натомість переважно розглядався як пережиток минулого, що існував у Російській імперії і продовжував існувати на Заході, але начебто «зник» у Радянському Союзі. Подолання цензурних обмежень зумовило бурхливий розвиток історії Шоа й антисемітизму як окремого міждисциплінарного напряму.

У цьому розгляді представлено огляд масиву наукових публікацій, виданих в Україні з 1991 року дотепер. Важливу роль у формуванні бібліографічного й історіографічного ландшафту відіграла розбудова спеціалізованих інститу-

---

[*] Розділ містить конспективний нарис бібліографії виданих у межах України публікацій з історії Голокосту й антисемітизму (з неминучими пропусками, бо йдеться про вступ до теми), а не української історіографії Голокосту. Читачам, які цікавляться темою української історіографії історії Голокосту, радимо ознайомитися зі статтею Надії Рижевої й Наталії Сугацької: Рижева Н., Сугацька Н. Сучасна українська історіографія Голокосту. *Південний архів (історичні науки)*. 2022. № 37. С. 82–91.

цій. Провідними осередками академічного усвідомлення теми стали Український центр вивчення історії Голокосту (УЦВІГ) під керівництвом Анатолія Подольського, Український інститут вивчення Голокосту «Ткума» на чолі з Ігорем Щупаком і Центр досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства НаУКМА (керівник — Леонід Фінберг). Перші два виступають видавцями власної наукової продукції, а останній активно співпрацює з видавництвом «Дух і Літера».

Потужний імпульс регіональним студіям надали університетські центри, зокрема Рівненський державний гуманітарний університет (РДГУ), Дніпровський національний університет ім. Олеся Гончара і наукові осередки в Харкові, Чернівцях і Одесі.

Формування вітчизняної історіографії відбувалося від загального до конкретного: від узагальнювальних праць Фелікса Левітаса[39], Жанни Ковби[40] й Якова Хонігсмана[41] до студій науковців наступного покоління, присвячених окремим проблемам. Вагомий внесок у верифікацію хронології, статистики та джерельної бази зробив Олександр Круглов[42].

---

[39] Левітас Ф. Євреї України в роки Другої світової війни. Київ: Вирій, 1997. 272 с.

[40] Ковба Ж. Людяність у безодні пекла. Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки «остаточного розв'язання єврейського питання». 3-тє вид. Київ: Дух і Літера, 2009. 296 с. Перше видання цієї праці вийшло 1998 року.

[41] Хонигсман Я. Катастрофа еврейства Западной Украины: евреи Восточной Галиции, Западной Волыни, Буковины и Закарпатья в 1933–1945 гг. Львов, 1998. 350 с. Та його праці, присвячені вужчим питанням історії Голокосту.

[42] Круглов А. И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941–1944 гг. Хроника событий. Могилев-Подольский, 1997. 100 с.;

Значну роль в активізації студій Голокосту в середині 2000-х років відіграла дискусія, що розгорнулася на шпальтах часопису «Критика». Вона розпочалася з полемічної статті Софії Грачової «Вони жили серед нас?»[43] й репліки-відповіді Ярослава Грицака[44] і продовжилася статтями Жанни Ковби[45] й Марка Царинника[46]. Певною мірою продовженням цієї дискусії можна вважати і добірку матеріалів про Другу світову війну в травневому числі «Критики» за той самий 2005 рік, а також оприлюднену роком пізніше статтю Вільфрида Їльґе «Змагання жертв»[47] і репліки у відповідь на неї. Синхронність цієї дискусії із заснуванням в Україні профільних видань з історії Голокосту й остаточною інституціоналіцією двох осередків дослідження Катастрофи не була випадкова — ювілейні дати[48] сприяють посиленню суспільного інтересу до певних тем, а дискусії мають вплив на інтелектуальне тло, на якому вони відбуваються.

Дослідження міжетнічних взаємин, джерел і проявів антисемітизму, а також специфіки окупаційного режиму на західноукраїнських землях репрезентовано в працях Максима Гона. Питаннями висвітлення «Голокосту від куль», політики пам'яті, трагедії Бабиного Яру, а також соціальної поведінки місцевого населення (участі в порятунку жертв, позиції

Круглов А. Хроника Холокоста в Украине. Днепропетровск: Центр «Ткума»; Запорожье: Премьер, 2004. 208 с. та ін.

[43] Грачова С. Вони жили серед нас? *Критика*. 2005. Ч. 4. С. 22–26.

[44] Грицак Я. Що нам робити з нашою ксенофобією? *Критика*. 2005. Ч. 4. С. 27–28.

[45] Ковба Ж. У пошуках власної відповідальности. *Критика*. 2005. Ч. 9. С. 19–21.

[46] Царинник М. Золочів мовчить. *Критика*. 2005. Ч. 10. С. 14–17.

[47] Їльґе В. Змагання жертв. *Критика*. 2006. Ч. 5. С. 14–17.

[48] 60-річчя завершення Другої світової війни.

«спостерігача» або колабораціонізму) займаються Михайло Тяглий, Віталій Нахманович, Юрій Радченко, Артем Харченко й інші науковці. В Україні широко публікуються переклади іноземних дослідників, а студії українських науковців часто виходять друком у закордонних виданнях. Не буде перебільшенням ствердити, що історія Голокосту (і, меншою мірою, історія антисемітизму) в Україні — один із найінтегрованіших у світову гуманітаристику напрямів історичних студій.

4.1. Публікація джерел

Розпад СРСР і проголошення незалежності України 1991 року започаткували якісно новий етап у розвитку вітчизняного джерелознавства, археографії й бібліографії Другої світової війни. У радянський період історія знищення єврейського населення піддавалася системній ідеологічній деформації й замовчуванню: трагедія Шоа розчинялася в загальній формулі про «злочини німецько-фашистських окупантів проти радянських мирних громадян». Масив документів доби окупації і слідчих справ проти колаборантів післявоєнних років зберігався в архіві КДБ УРСР і обласних архівах під грифом «Таємно» або «Цілком таємно», а окупаційна преса — у спецсховах кількох республіканських бібліотек. Доступ до цих матеріалів мали лише поодинокі дослідники, лояльність яких до влади була перевірена. Крім того, феномен антисемітизму (як нацистського расового, так і радянського державного чи побутового) вилучався з наукового обігу або трактувався винятково крізь призму класової теорії марксизму-ленінізму, і то саме явище приписувалося винятково «капіталістичним країнам».

Здобуття незалежності уможливило «архівну революцію». Відкриття раніше засекречених фондів Партійного архіву при ЦК КПУ (тепер Центрального державного архіву громадських об'єднань та україніки), урядових документів у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), обласних державних архівів, а особливо — матеріалів колишнього архіву КДБ УРСР (тепер Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ) дало змогу науковцям залучити до обігу колосальний масив первинних джерел. Цей процес розпочався в 1990-х роках і особливо активізувався після Революції гідності, коли 2015 року остаточно відкрито доступ до архівів колишніх радянських спецслужб.

За понад тридцятирічний період українська археографія Голокосту пройшла шлях від публікації поодиноких добірок документальних свідчень у періодиці до створення книжкових серій[49], фахових джерелознавчих видань, корпусних публікацій документів, джерел особового походження й матеріалів усної історії.

Особливість вітчизняного джерелознавчого поля — його багатомовність (документи створювалися російською, українською, німецькою, їдишем, івритом, польською й румунською мовами, хоча більшість із них — німецькою й російською). Цю багатомовність не завжди відтворено в джерельних публікаціях.

Першим прикладом важливої джерельної публікації стало територіально українське перевидання «Чорної кни-

[49] Серія видань УЦВІГ, а також започаткована Українським інститутом вивчення Голокосту «Ткума» серія «Українська бібліотека Голокосту» і формально не об'єднаний в окрему серію цикл книжок з історії Голокосту в корпусі книг із юдаїки видавництва «Дух і Літера».

ги» Іллі Еренбурга й Василя Гроссмана[50]. Це видання, однак, стало передруком єрусалимської публікації й не було споряджене додатковим науковим апаратом. Українське наукове видання зі спеціально підготовленими примітками й окремо доданою післямовою наукового редактора (Сергія Гіріка) вийшло друком лише 2020 року в перекладі українською[51].

Упродовж 1990-х років в Україні зібрано великий масив усних свідчень про Голокост (від тих, хто вижив, та свідків). Більшість із них удоступнено дослідникам через зарубіжні платформи, зокрема Фонд Шоа (USC Shoah Foundation), що виводить ці цінні матеріали за рамки тематики цього розділу як присвяченого виняткова українським публікаціям (як паперовим, так і мультимедійним).

У подальші роки основний масив документів з історії Голокосту публікувався окремими збірками, серед яких чільне місце посідають книжки, що їх уклав Олександр Круглов. Серед них виділяються збірники «Єврейський геноцид в Україні в період окупації в німецькій документалістиці. 1941–1944» (1995)[52], «Збірник документів і матеріа-

[50] Черная книга: о злодейском повсеместном убийстве евреев немецко-фашистскими захватчиками во временно оккупированных районах Советского Союза и в лагерях Польши во время войны 1941–1945 гг. / Ред. сост. В. С. Гроссман, И. Г. Эренбург. Киев: МИП «Обериг», 1991. XXII, 616 с.

[51] Чорна книга про злочинне повсюдне знищення євреїв німецько-фашистськими загарбниками в тимчасово окупованих районах Радянського Союзу та таборах знищення в Польщі під час війни 1941–1945 років / за ред. Василя Гроссмана, Іллі Еренбурга; пер. з рос. Мирослава Лаюка. Київ: Дух і Літера, 2020. 519 с.

[52] Еврейский геноцид на Украине в период окупации в немецкой документалистике. 1941–1944 / Сост. А. И. Круглов, Ю. М. Ляховицкий,

лів про знищення нацистами євреїв України в 1941–1944 роках» (2002)[53] та «Без жалю й сумніву» (2008)[54].

Разом з тим, виходили друком матеріали особового походження як дотичні до Голокосту в Україні, як-от упорядковані Борисом Забарком збірники документів «Живими залишилися лише ми» (1999–2000)[55] і «Ми хотіли жити…» (2013–2014)[56], «Щоденник львівського гетто» рабина Давида Кагане[57] тощо, так і публікації загальносвітового значення. Наприклад, уже 1995 року, тобто всього лише через чотири роки після проголошення незалежності, побачив світ український переклад «Щоденника» Анни Франк[58].

Український центр вивчення історії Голокосту серед інших своїх видавничих проєктів випускає видавничу серію «Бібліотека спогадів про Голокост». З моменту започатку-

---

Ю. Г. Субочева (Шульман); ред. Ю. М. Ляховицкий. Харьков – Иерусалим, 1995. 291 с.

[53] Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941–1944 годах / сост. А. Круглов. Киев: Институт иудаики, 2002. 485 с.

[54] Круглов А. Без жалости и сомнения. Документы о преступлениях оперативных групп и команд полиции безопасности и СД на временно оккупированной территории СССР в 1941–1944 гг. Часть 1. Днепропетровск: Центр «Ткума»; ПП «Лира ЛТД», 2008. 240 с.

[55] Живыми остались только мы: свидетельства и документы. Т. 1–2 / Сост. Б. Забарко. Киев, Задруга, 1999–2000.

[56] Мы хотели жить: свидетельства и документы. Кн. 1–2. Киев, Дух и Литера, 2013–2014; Ми хотіли жити… Свідчення і документи. Кн. 1–2. Київ: МЦГБЯ, 2021.

[57] Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане / Ред. Ковба Ж., Феллер М. Київ: Дух і Літера, 2003. 267 с.

[58] Франк Анна. Щоденник / Пер. з нім. Михайло Тупайло (Міхаель Барад). Київ: Українсько-Американське бюро захисту прав людини, 1995. 264 с. Станом на 2026 цей переклад видано шість разів.

вання серії (2012) у ній вийшли друком сім книжок і один DVD-диск із документальним фільмом. Серед них, зокрема, варто згадати «Війну мого батька» Бйорна Вестлі[59], «Війну Клари» Клари Крамер[60] та інші видання, цікаві не лише історикам чи освітянам, а й широкій аудиторії.

Крім того, багато джерельних публікацій з історії Голокосту вийшли у складі збірників, присвячених іншим темам, зокрема історії євреїв окремих місцевостей[61], а також у спеціалізованій періодиці зі студій Голокосту — журналах «Голокост і сучасність» і «Проблеми історії Голокосту: український вимір».

4.2. Дисертації з історії Голокосту

Значну роль в актуалізації студій Голокосту в Україні і наданню їм «права громадянства» в українській історіографії відіграв захист дисертацій з історії Голокосту. Більшість дослідників, які присвятили темі Катастрофи європейського єврейства свої кандидатські або докторські дисертації, продовжили працювати в цій галузі й узяли участь у розбудові відповідної дослідницької інфраструктури.

Першою в Україні кандидатською дисертацією з історії Голокосту стала праця Анатолія Подольського «Нацист-

[59] Вестлі Б. Війна мого батька / Пер. з норвезької Д. Нікандрова, М. Щирби. Київ: Укр. центр вивч. історії Голокосту, 2014. 260 с.

[60] Війна Клари: правдива історія дівчини про дивовижний порятунок від нацистів / Співавт. Стівен Гланц; пер. з англ. В. Бобров. Київ: Український центр вивчення історії Голокосту, 2020. 348 с.

[61] Один із прикладів останніх років: Сталіндорфський район: документи й матеріали / Уклад. Альберт Венгер. Київ: БО «БФ «Меморіал Голокосту «Бабин Яр»». 2021. 340 с.

ський геноцид щодо євреїв України (1941–1944 рр.)» (1996)[62]. Як і більшість дисертацій з єврейських студій, захищених у першому десятилітті після проголошення незалежності України, цю працю підготовлено в стінах Інституту політології і національних відносин НАН України (тепер — Інститут етнонаціональних і політичних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України). Майже синхронно з нею Фелікс Левітас захистив докторську дисертацію на тему «Євреї України в роки Другої світової війни» за однойменною монографією[63].

Як і з історіографією історії Голокосту загалом, що стосується дисертацій, був рух «від загального до конкретного» — наступну після студій Анатолія Подольського й Фелікса Левітаса працю захищено лише 2003 року на значно вужчу тему. Нею стало джерелознавче дослідження Фаїни Винокурової «Фонди Державного архіву Вінницької області як джерело з історії долі євреїв під час німецько-румунської окупації 1941–1944 рр.»[64]. Так само на одному регіоні зосереджено й наступні за часом дисертації: «Голокост на території Київщини: загальні тенденції та регіональні особливості (1941–1944 рр.)» Олексія Гончаренка (2005)[65], «Геноцид проти єврейського населення Півдня України в роки німецько-румунської окупації (1941–1944 рр.)» Наталії Сугацької

[62] Подольський А. Нацистський геноцид щодо євреїв України (1941–1944 рр.). Дис. … к.і.н. Київ, 1996. 171 арк.

[63] Левітас Ф. Євреї України в роки Другої світової війни. Київ: Вирій, 1997. 272 с.

[64] Винокурова Ф. Фонди Державного архіву Вінницької області як джерело з історії долі євреїв під час німецько-румунської окупації 1941–1944 рр. Дис. … к.і.н. Київ, 2003. 225 арк.

[65] Гончаренко О. Голокост на території Київщини: загальні тенденції та регіональні особливості (1941–1944 рр.). Дис. … к.і.н. Черкаси, 2005. 274 арк.

(2006)[66] і «Голокост у Північній Буковині та Хотинщині в роки Другої світової війни» Олега Суровцева (2006)[67].

Ця тенденція тривала й у наступні роки. Її продовжили праці Оснат Трепкачової (2010)[68], Юрія Радченка (2012)[69], Геннадія Вінниці (2012)[70] й Романа Михальчука (2014)[71]. Станом на 2026 рік останньою за часом дисертацією з фокусом на регіональних аспектах історії Голокосту була студія Володимира Зілінського (2019). Як і Фаїна Винокурова за 16 років до нього, дослідник зосередився насамперед на джерелознавчій проблематиці[72].

У середині 2010-х також захищено перші дисертації на тему порятунку євреїв в Україні. Мова йде про дослідження Дмитра Слободинського «Порятунок євреїв українцями у роки Другої світової війни» (2015)[73] і Юрія Скіри «Участь монахів Студійського Уставу у порятунку євреїв на

[66] Сугацька Н. Геноцид проти єврейського населення Півдня України в роки німецько-румунської окупації (1941–1944 рр.). Дис. … к.і.н. Запоріжжя, 2006. 189 арк.

[67] Суровцев О. Голокост у Північній Буковині та Хотинщині в роки Другої світової війни. Дис. … к.і.н. Чернівці, 2006. 234 арк.

[68] Трепкачова О. Окупаційний режим та єврейське населення Дніпропетровщини 1941–1943 рр. Дис. … к.і.н. Дніпропетровськ, 2010. 215 арк.

[69] Радченко Ю. Нацистський геноцид єврейського населення України на території Прифронтової зони (1941–1943). Дис. … к.і.н. Харків, 2012. 262 арк.

[70] Винница Г. Геноцид еврейского населения восточных областей Белоруссии в 1941–1944 годах. Дис. … к.и.н. Киев, 2012. 276 л.

[71] Михальчук Р. Голокост на території Рівненщини під час нацистської окупації (1941–1944 рр.). Дис. … к.і.н. Рівне, 2014. 308 арк.

[72] Зілінський В. Голокост на території дистрикту «Галичина»: джерелознавчий аналіз проблеми. Дис. … к.і.н. Київ, 2019. 241 арк.

[73] Слободинський Д. Порятунок євреїв українцями у роки Другої світової війни. Дис. … к.і.н. Київ, 2015. 234 арк.

території Львівської архієпархії Греко-Католицької Церкви у 1942–1944 рр.» (2018)[74]. Книжка за матеріалами останньої унаочнила роль духівництва УГКЦ в порятунку галицьких євреїв і заслужено відзначена Книжковою премією УАЮ за 2021 рік. Темі порятунку євреїв у роки Голокосту присвячено й дисертацію Ірини Радченко «Моделі діяльності гуманітарних організацій з порятунку євреїв Європи періоду Голокосту (1939–1945)» (2021)[75].

У цей же період намічається зсув до усвідомлення Голокосту в рамках не лише історичних наук, а й суміжних галузей гуманітаристики. Першою такою роботою в Україні стала студія Олени Бажан (2012, захищено 2013)[76], а другою (і останньою на сьогодні) — праця Анастасії Міхєєвої (2026)[77]. Крім того, історичні дослідження кінця 2010 — 2020-х років також подекуди мають відчутний нахил до синтезу з іншими дисциплінами. Прикладом цього слугує дисертація Анни Медведовської «Голокост в Україні в суспільній думці кінця XX — початку XXI ст.» (2017)[78].

[74] Скіра Ю. Участь монахів Студійського Уставу у порятунку євреїв на території Львівської архієпархії Греко-Католицької Церкви у 1942–1944 рр. Дис. … к.і.н. Львів, 2018. 221 арк.

[75] Радченко І. Моделі діяльності гуманітарних організацій з порятунку євреїв Європи періоду Голокосту (1939–1945). Дис. … к.і.н. Дніпро, 2021. 307 арк.

[76] Бажан О. Мотив Голокосту в новітній американській та російській літературі (В. Стайрон, Дж. Фоер, А. Кузнєцов, В. Гроссман). Дис. … .к. філол.н. Одеса, 2012. 218 арк.

[77] Міхєєва А. Травма, автобіографізм та темпоральність у жіночій літературі про Голокост першого покоління уцілілих (на матеріалі творчості Іди Фінк, Шарлотти Дельбо та Синтії Озік). Дис. … доктора філософії. Київ, 2026. 194 арк.

[78] Медведовська А. Голокост в Україні в суспільній думці кінця XX — початку XXI ст. Дис. … к.і.н. Дніпро, 2017. 239 арк.

Аналогічно, виходять за межі історії у вузькому сенсі нещодавно захищені праці Марини Шарпило (2025)[79] і Андрія Магалецького (2026)[80]. У фокус останніх потрапляє питання місця Голокосту в політиці пам'яті та різних комеморативних практик щодо цієї трагедії.

4.3. Інституції

Галузі, що перебувають на етапі становлення і не мають значної підтримки з боку держави, особливо потребують окремо створених науково-дослідних і видавничих закладів і установ для підтвердження свого «легітимного» статусу. Для студій Голокосту в Україні такі окремі інституції почали формуватися у 1990-х (Центр документації в складі Українського меморіального фонду Голокосту «Дробицький Яр»).

На початку 2000-х років інституціоналізація галузі набула окресленіших рис. Першою такою установою став Український центр вивчення історії Голокосту (УЦВІГ), створений 2002 року. З моменту створення його очолює Анатолій Подольський — дослідник, що, як зазначено вище, захистив першу в Україні дисертацію з історії Голокосту. Поряд з освітніми й науковими проєктами Центр реалізовує масштабну видавничу програму, якій ми приділимо окрему увагу.

---

[79] Шарпило М. Комеморaційні практики візуальної репрезентації Голокосту в культурній парадигмі України кінця XX — початку XXI століття. Дис. … доктора філософії. Харків, 2025. 240 арк.

[80] Магалецький А. Голокост на Житомирщині в комеморативних практиках та постпам'яті. Дис. … доктора філософії. Житомир, 2026. 250 арк.

З 2005 року УЦВІГ видає журнал «Голокост і сучасність: студії в Україні і світі». Структура журналу дає змогу презентувати читачам як результати праці науковців у формі розлогих статей (розділ «Дослідження»), так і джерельні матеріали, хроніку поточних наукових і освітніх заходів і рецензій. Завдяки розділові «Хроніка» журнал став своєрідним архівом подій у галузі історії Голокосту, даючи змогу простежити історію конференцій, круглих столів тощо за останні 20 років.

Більшість авторів перших чисел журналу на сьогодні — класики своєї галузі (Максим Гон, Михайло Тяглий, Віталій Нахманович та ін.). Саме на шпальтах цього видання вперше представлено ширшій читацькій аудиторії, зокрема позаакадемічній, студії молодшого покоління українських дослідників Голокосту — Юрія Радченка, Петра Долганова, Володимира Зілінського, Романа Михальчука, Віталіни Данильчук, Тетяни Бородіної та ін.). Поряд із публікаціями українських дослідників журнал в особі його відповідального редактора Михайла Тяглого[81] традиційно друкує праці західних дослідників і від моменту заснування дотримується правил подвійного сліпого рецензування. Ця практика мала позитивний вплив не лише на рівень праць українських авторів, а й на стиль викладу їхнього матеріалу. Разом з тим не можемо не зазначити, що попри високий рівень видання воно ніколи не мало формального статусу «фахо-

[81] На час виходу цієї книжки Михайло Тяглий перебуває на службі в Збройних силах України. На час його відсутності журнал призупинив вихід. Не можемо не відзначити роль Михайла Тяглого в порушенні теми історії геноциду ромів в Україні — значною мірою саме завдяки його зусиллям трагедія ромської меншини під час нацистської окупації стала видимою не лише на сторінках профільних видань, а й у суспільстві.

вого». Публікація в ньому допомагала зробити свою працю видимою для колег, а також (завдяки широкій освітній діяльності УЦВІГ у вчительському середовищі) — учителів, однак не допомагала у виконанні формальних вимог для захисту дисертації. Це ставить журнал на один рівень із такими виданнями, як «Україна модерна», що свого часу свідомо відмовилися від статусу «фахових», щоб не виконувати штучно сформульованих вимог на шкоду якості.

Крім наукового журналу УЦВІГ також видає бюлетень газетного формату «Уроки Голокосту», що здебільшого містить навчально-методичні й інформаційні матеріали для освітян. Попри його формально «неакадемічний» характер, бюлетень, однак, цікавий і власне історикам Катастрофи.

Поряд із публікацією періодичних видань Центр реалізує амбітну книговидавничу програму, ядро якої — книжкова серія «Українська бібліотека Голокосту». Першою ластівкою серії стали два збірники документів і матеріалів, вихід яких присвячено до Другого науково-методичного семінару «Голокост — минуле й сучасне» (2002)[82]. Упродовж наступних понад 20 років Центр видав цілу низку книжок, серед яких як перекладні видання (починаючи від спогадів Рохл Ойєрбах «На полях Треблінки»[83], продовжуючи фунда-

[82] Свідчення колишніх в'язнів гетто та партизанів щодо катастрофи та опору. Матеріали до Другого науково-методичного семінару "Голокост — минуле й сучасне" / Упор. С. Єлисаветський. Київ, 2002. 42 с.; Холокост в Крыму. Документальные свидетельства о геноциде евреев Крыма в период нацистской оккупации Украины (1941–1944). Материалы ко Второму научно-методическому семинару «Голокост — минуле і сучасне». Симферополь, 2002. 164 с.

[83] Ойєрбах Р. На полях Треблінки / Пер. з їдишу І. Гусєва. Київ: Сфера, 2007. 74 с.

ментальною книжкою Венді Лауер про Голокост в Україні[84] і популярною розвідкою Омера Бартова «Стерті»[85] і завершуючи важливими працями Роберта Кувалека «Табір смерті у Белжеці»[86] і Венді Лауер «Фурії Гітлера»[87]). Разом із ними УЦВІГ опублікував численні збірки матеріалів конференцій і круглих столів, удоступнивши так їхні матеріали для читачів, які не мали змоги бути присутніми на цих заходах.

Крім наукових публікацій, Центр також видав низку книжок навчально-методичного змісту.

Окремо від інших видавничих проєктів УЦВІГ слід згадати серію публікацій у рамках проєкту «Мережа пам'яті». Під час реалізації проєкту оприлюднено 21 видання, присвячене життю й загибелі єврейських (деколи також ромських) громад окремих міст, містечок і сіл. Серія почалася 2019 року з невеликих двомовних брошур (автор більшості з них — Рей Брандон). Після кількарічної перерви 2023 року її продовжено книжками невеликого обсягу (від 80 до 140 сторінок кожна) у форматі нарисів про життя й загибель раніше не охоплених громад. Завдяки проєктові вдалося висвітлити трагедії зниклих громад як невеликих населених пунктів (Вахнівки, Самгородка, Варашу та ін.), так і більших міст (Бердичева, Дружківки, Ковеля тощо). У про-

[84] Лауер В. Творення нацистської імперії та Голокост в Україні / Пер. з англ. Є. Ровного, С. Коломійця. Київ: Зовнішторгвидав України; Український центр вивчення історії Голокосту, 2010. 368 с.

[85] Бартов О. Стерті. Зникаючі сліди євреїв Галичини в сучасній Україні / Пер. з англ. С. Коломійця. Київ, 2010. 300 с.

[86] Кувалек Р. Табір смерті у Белжеці / Пер. з польської О. Колесник. Київ: Укр. центр вивч. історії Голокосту, 2018. 304 с.

[87] Лауер В. Фурії Гітлера. Німецькі жінки у нацистських полях смерті / Пер. з англійської В. Іваненко. Київ: Укр. центр вивч. історії Голокосту, 2020. 280 с.

єкті, зокрема, взяли участь Петро Долганов, Роман Михальчук і Наталія Дерев'янко, а як редактори — Михайло Тяглий (2019) і Світлана Брумістр (2023)[88].

Схожу нішу займає Український інститут вивчення Голокосту «Ткума» в Дніпрі (керівник — Ігор Щупак). Його створено 1999 року як Всеукраїнський благодійний фонд «Науково-просвітницький центр єврейської історії і культури "Ткума"». На початку 2000-х років установа зосередилася на студіях Голокосту. Як і УЦВІГ, інститут «Ткума» видає власний науковий журнал — «Проблеми історії Голокосту: український вимір». Перше його число вийшло друком 2002 року[89], тож це видання стало першим спеціалізованим періодичним виданням з історії Голокосту в Україні.

Структура журналу типова для академічних видань цього профілю (наукові статті, документальні публікації, рецензії і хроніка). З огляду на «інтернаціоналізацію» галузі, у виданні представлено праці як українських, так і іноземних авторів. Коло авторів журналу значною мірою перетинається з автурою «Голокосту і сучасності» (не дивно, враховуючи, що згадані видання єдині в Україні профільні журнали з історії Голокосту). Проте деякі автори з Дніпровського регіону, які регулярно друкуються в дніпровському журналі, ані разу не публікувалися в журналі УЦВІГ (Роман Шляхтич, Альберт Венгер, Денис Шаталов тощо). Як і «Голокост і сучасність» і, ймовірно, з тих самих міркувань, «Проблеми історії Голокосту: український вимір» не входив до формалізованих переліків «фахових» видань.

[88] Михайло Тяглий і Світлана Бурмістр також автори однієї з брошур проєкту 2019 року.

[89] Під назвою «Проблемы Холокоста» російською мовою. У 2004–2016 — «Проблеми історії Голокосту». З 2017 — сучасна назва.

Інститут «Ткума» розгорнув власну видавничу програму, значною мірою вийшовши за межі винятково студій Голокосту. Упродовж багатьох років він публікував збірник «Запорізькі єврейські читання» (одне з найперших продовжуваних видань з юдаїки в Україні доби незалежності). Упродовж понад 20 років ця інституція видала десятки книжок (авторських і колективних монографій, збірників документів, збірок матеріалів конференцій тощо), залучивши до співпраці як українських науковців (Максима Гона, Олександра Круглова, Михайла Тяглого, Жанну Ковбу і багато інших), так і закордонних дослідників.

З 2000 року інститут «Ткума» публікує інформаційний бюлетень газетного формату («Вісник "Ткума"»), видрукував окрему серію збірників спогадів свідків і жертв Голокосту, низку інших джерельних публікацій і видань навчально-методичного характеру.

Поряд із цими спеціалізованими інституціями не можна не згадати видавничу діяльність Центру досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства НаУКМА (керівник — Леонід Фінберг). Численні матеріали з історії Голокосту виходили на сторінках альманаху «Єгупець» (орган Центру). У рамках видавничої програми Центру побачили світло такі знакові видання як «Разом і нарізно в Бережанах» Шимона Редліха[90], збірка спроб богословів і філософів осягнути трагедію Голокосту «Поза межами розуміння»[91], студії Жанни Ковби, джерельні публікації з історії Катастрофи, ключові для формування дослідницького інструмента-

[90] Редліх Ш. Разом і нарізно в Бережанах: Поляки, євреї та українці, 1919–1945. Київ: Дух і літера, 2007. 289 с.

[91] Поза межами розуміння: Філософи та богослови про Голокост / Ред. Джон К. Рот та Майкл Беренбаум. Київ: Дух і Літера, 2009. 432 с.

рію дослідників цієї теми праці Ханни Арендт[92] і Зиґмунта Баумана[93] тощо. Саме ця інституція опублікувала й одну з найважливіших книжок, присвячених трагедії Бабиного Яру, — збірку «Бабин Яр. Історія і пам'ять» за ред. Владислава Гриневича й Павла-Роберта Маґочія[94].

Окреме місце у справі видання матеріалів з історії Голокосту в Україні посідає осередок у Рівному (головна заслуга в його створенні належить професорові Рівненського державного гуманітарного університету Максимові Гону). Тут вийшли праці як самого Максима Гона, так і Петра Долганова, Наталії Івчик, Романа Михальчука й Віталіни Данильчук.

4.3. Історія антисемітизму

На відміну від історії Голокосту, дослідники історії антисемітизму не мають власної розгалуженої мережі наукових інституцій і окремих періодичних видань. Відповідну тематику розробляють науковці, що працюють у різних інститутах НАН України і університетах. Разом з тим історія антисемітизму поступово розвивається як напрям української гуманітаристики.

---

[92] Арендт Х. Банальність зла. Суд над Айхманом в Єрусалимі / Переклад з англ. А. Котенка. Київ: Дух і Літера, 2013. 367 с.

[93] Бауман З. Модерність і Голокост. Київ: Дух і Літера, 2022. 344 с.

[94] Бабин Яр. Історія і Пам'ять / Ред. В. Гриневич і П.-Р. Маґочій. Київ: Дух і Літера, 2016. 352 с. Видання вийшло за сприяння Українсько-Єврейської зустрічі — ініціативи, що в останні десятиліття відіграє ключову роль у вбудовуванні історії українського єврейства в наратив історії України.

Публікації з цієї тематики почали з'являтися друком майже відразу після проголошення незалежності України. Однією з найперших стала напівпубліцистична брошура Олександра Наймана «Антисемитизм: кому это выгодно» (1991)[95]. Дослідник продовжив займатися темою історії нетерпимості проти євреїв і сучасного антисемітизму, опублікувавши низку праць. Найприкметніші з них підготовлена у співавторстві з Романом Мирським книжка «Юдофобія проти України (старі забобони і модерні вигадки)»[96] і розвідка «Скорботний шлях українського єврейства»[97]. У цих виданнях містяться як історичні екскурси, так і полеміка проти сучасних авторові антисемітів з ультраправого середовища.

Першим суто академічним дослідником антисемітизму в незалежній Україні став Вадим Скуратівський. Він, щоправда, зосередився передусім (якщо не винятково) на одній темі — текстологічному дослідженні «Протоколів сіонських мудреців»[98]. Так само одній великій темі (радянському державному антисемітизмові) присвячено низку праць Михайла Міцеля, виданих як статтями у збірниках, так і окремими книжками[99].

---

[95] Найман А. Антисемитизм: кому это выгодно. Киев: УкрНИИНТИ, 1991. 72 с.

[96] Найман О. Мирський Р. Юдофобія проти України (старі забобони і модерні вигадки). Київ, 2000. 120 с.

[97] Найман О. Скорботний шлях українського єврейства. Київ, 2004. 104 с.

[98] Скуратовский В. «Протоколы сионских мудрецов» — к анатомии одного мифа (Предварительные заметки). *Єгупець*. 1997. № 3. С. 4–14; Скуратовский В. Проблема авторства «Протоколов сионских мудрецов». Киев: Дух и Литера, 2001. 260 с.

[99] Мицель М. Евреи Украины в 1943–1953 гг.: Очерки документированной истории. Киев: Дух и Литера, 2004. 362 с.; Міцель М. Політика

Окремим питанням історії антисемітизму і сучасного антисемітизму в Україні і світі присвячено праці українських дослідників цієї проблематики (Максима Гона, Олександра Давлєтова, В'ячеслава Ліхачова, Сергія Гіріка та ін.). Статті з історії антисемітизму регулярно виходять в альманасі «Єгупець», виданнях Інституту етнонаціональних і політичних досліджень ім. І. Ф. Кураса (як у його «Наукових записках», так і в колективних монографіях).

Узагальнення бібліографічного масиву наукових публікацій, оприлюднених в Україні з 1991 по 2026 рік, засвідчує глибоку системну трансформацію студій з історії Голокосту й антисемітизму. Здобуття Україною незалежності позначило кардинальний злам у вітчизняній гуманітаристиці, відкривши шлях до об'єктивного дослідження найтрагічніших сторінок історії XX століття. Від кінця 1940-х років до доби пізньої Перебудови тема Голокосту й антисемітизму піддавалася системній ідеологічній деформації й замовчуванню під завісою узагальненої формули про «злочини німецько-фашистських окупантів проти радянських мирних громадян». Феномен антисемітизму в радянській науці розглядався переважно як пережиток минулого Російської імперії або явище, притаманне «капіталістичним країнам» Заходу, тоді як його існування в СРСР заперечувалося. Подолання цензурних обмежень і розпад радянської системи зумовили «навздогінний» (якщо порівнювати з іншими країнами) розвиток історії Шоа й антисемітизму як окремих міждисциплінарних напрямів гуманітаристики.

і параноя. КПУ в боротьбі проти «міжнародного сіонізму» (1953–1986). Нариси документованої історії. Київ: Дух і Літера, 2021. 424 с.; Міцель М. У пошуках цапа-відбувайла: фобії пізнього сталінізму в Україні (1944–1953). Київ: Дух і Літера, 2023. 352 с.

Упродовж понад тридцятирічного періоду українська історіографія і джерелознавство Голокосту пройшли еволюційний шлях від первинного накопичення фактів і заповнення білих плям до формування розгалуженої інституційної інфраструктури, захисту спеціалізованих дисертацій, випуску фахових періодичних і книжкових серій і виходу на високий рівень теоретико-методологічних узагальнень. Ключову роль у цих трансформаціях відіграло відкриття раніше засекречених фондів архівів на початку 1990-х і в другій половині 2010-х років. Саме воно дало змогу науковцям залучити до обігу колосальний масив первинних джерел.

Українське джерелознавство історії Голокосту пройшло шлях від оприлюднення поодиноких добірок документальних свідчень і передруку єрусалимського видання «Чорної книги» на початку 1990-х років до створення фахових книжкових серій, корпусних публікацій окупаційної документації, слідчих справ і джерел особового походження. Вагомим здобутком стало опрацювання німецьких документальних матеріалів, що виконав Олександр Круглов. Паралельно опубліковано масив джерел особового походження, зокрема впорядковані Борисом Забарком зібрання свідчень уцілілих «Живими залишилися лише ми» та «Ми хотіли жити…». Знаковою подією стало перше видання українського перекладу «Чорної книги» Іллі Еренбурга й Василя Гроссмана з розлогим апаратом приміток. Попри це, істотним викликом для вітчизняного джерелознавства залишається освоєння багатомовності джерельного поля, бо значна частина документів створювалася не лише німецькою, російською, українською й польською, а й їдишем, івритом, і румунською. Вона все ще потребує системного наукового розроблення та перекладу.

Важливим чинником актуалізації студій Голокосту і антисемітизму й надання їм легітимного статусу в українській науці став захист серії кандидатських і докторських дисертацій. Початковий етап характеризувався рухом від загальних узагальнювальних розвідок до конкретних регіональних і мікроісторичних студій. Перші дисертаційні праці з історії Голокосту Анатолія Подольського (1996) та Фелікса Левітаса (1997), захищені в Інституті політології і національних відносин (нині — Інститут етнонаціональних і політичних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України), присвячено аналізові Голокосту в Україні загалом. З початку 2000-х років дослідники зосередилися на регіональних аспектах і джерелознавчому аналізі. Праці Фаїни Винокурової, Олексія Гончаренка, Наталії Сугацької, Олега Суровцева, Оснат Трепкачової, Юрія Радченка, Геннадія Вінниці, Романа Михальчука й Володимира Зілінського дали змогу унаочнити перебіг Голокосту на Вінниччині, Київщині, півдні України, Північній Буковині та Хотинщині, Дніпропетровщині, у прифронтовій зоні, на Рівненщині й у дистрикті «Галичина».

Від середини 2010-х років дисертаційний дискурс збагатився вивченням соціальної поведінки й порятунку євреїв в Україні. Дослідження Дмитра Слободинського, Юрія Скіри (присвячене ролі монахів Студійського Уставу УГКЦ), а також Ірини Радченко розкрили моделі діяльності з порятунку жертв. Натомість праці останніх років зафіксували зсув у бік міждисциплінарного синтезу: студії Олени Бажан і Анастасії Міхєєвої проаналізували мотиви Голокосту та концепт травми в літературі, Анна Медведовська дослідила місце Голокосту в суспільній думці, а Марина Шарпило й Андрій Магалецький зосередилися на комеморатив-

них практиках і візуальних репрезентаціях пам'яті про Голокост. Прикметно, однак, що станом на 2026 рік в Україні не захищено жодної дисертації з історії антисемітизму (хоча проблематика антисемітизму, звісно, наявна в багатьох захищених роботах).

Особливістю розвитку галузі в Україні стало її інституційне забезпечення зусиллями спеціалізованих недержавних центрів. Провідними осередками стали Український центр вивчення історії Голокосту (УЦВІГ) на чолі з Анатолієм Подольським і Український інститут вивчення Голокосту «Ткума» під керівництвом Ігоря Щупака, які створили життєздатну розгалужену інфраструктуру видавничого забезпечення галузі студій Голокосту. Поряд із ними активну роль відіграє Центр досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства НаУКМА під керівництвом Леоніда Фінберга (у співпраці з видавництвом «Дух і Літера»). Потужний імпульс регіональним студіям надали університетські осередки в Рівному, Дніпрі, Харкові, Чернівцях та Одесі.

УЦВІГ і Інститут «Ткума» започаткували видання власних журналів — «Голокост і сучасність: студії в Україні і світі» (з 2005) і «Проблеми історії Голокосту: український вимір» (з 2002). Обидва видання свідомо відмовилися від формального державного статусу «фахових», щоб уникнути бюрократичних обмежень на шкоду якості. Натомість вони ще у 2000-х роках запровадили процедуру подвійного сліпого рецензування й перетворилися на авторитетні майданчики як для знаних дослідників, так і для дослідників молодшої генерації. Видавнича діяльність цих інституцій також охоплює фундаментальні монографії, методичні посібники, джерельні й науково-популярні публікації тощо. В умовах, коли

в Україні немає жодного спеціалізованого видання зі студій антисемітизму, дослідники нетерпимості щодо євреїв епізодично публікують результати своїх напрацювань у періодиці з історії Голокосту та інших виданнях із Jewish Studies.

Сьогодні історія Голокосту — один з найінтегрованіших у світову гуманітаристику напрямів української історичної науки. Це підтверджується постійними перекладами праць провідних іноземних дослідників в українських виданнях і наявністю студій українських науковців у закордонних журналах.

Розділ 5

УКРАЇНСЬКО-ЄВРЕЙСЬКІ ВЗАЄМИНИ В ПУБЛІКАЦІЯХ УКРАЇНСЬКИХ ВИДАВНИЧИХ ОСЕРЕДКІВ: БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД

Осягнення й текстове впорядкування накопиченого в українознавстві і юдаїці масиву публікацій залишається одним із ключових завдань сучасного бібліографознавства. Розвиток досліджень з історії, культури, літератури й соціальних взаємодій українців і євреїв за 35 років, що минули після проголошення незалежності, пройшов шлях від поодиноких спроб реконструювати замовчувані в радянський період сторінки до формування цілісного наукового напряму. Утім нагромадження значного масиву монографій, збірників документів, статей, тез конференційних виступів і дисертаційних робіт неминуче ставить перед дослідниками виклик: без належної бібліографічної систематизації і критичного обліку цей пласт знань ризикує залишитися засвоєним фрагментарно.

Становлення бібліографії українсько-єврейських взаємин як самостійного сегмента вітчизняного бібліографознавства безпосередньо пов'язано із загальною інституціоналізацією єврейських студій в Україні після 1991 року. Становлення наукових шкіл, заснування перших профільних академічних осередків, громадських організацій і видавництв створили міцне підґрунтя для систематичної роботи над репертуаром друку[100]. Значну роль у розвитку цього

---

[*] Як і розділ 4, ця частина монографії пропонує увазі читачів конспективний огляд бібліографії проблематики, а не її української історіографії.

[100] Детальніше див. у розділі 3.

напряму відіграли такі інституції, як Центр єврейської історії та культури Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України, відділ фонду юдаїки Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, Центр досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства НаУКМА (і видавництво «Дух і Літера», із яким цей центр тісно співпрацює впродовж багатьох років), а в останні 11 років також Українська асоціація юдаїки.

Розроблення тематики українсько-єврейських взаємин як частина розвитку галузі історії євреїв України мала свого роду «навздогінний» характер. В умовах браку спеціалізованих архівних путівників і сучасних збірок документів їхнє підготування стало одним із найнагальніших завдань. Водночас із археографічним і бібліографічним опрацюванням теми дослідники готували оглядові розвідки, а також публікації з окремих вужчих питань єврейської історії в Україні.

Серед науковців, опубліковані в Україні праці яких стали своєрідними етапами в історії україноюдаїки, можна згадати, наприклад[101], Якова Хонігсмана (одного з піонерів вітчизняної юдаїки часів незалежності, автора фундаментальних праць із економічної й соціальної історії євреїв Галичини й історії Голокосту в Галичині), Мартена Феллера (автора терміна «україноюдаїка», праці якого відіграли важливу роль у розбудові міжкультурного діалогу), Жанну

[101] Згадані науковці мали несумірний за масштабом вплив як на розвиток галузі, так і української гуманітаристики загалом. Хтось із них у майбутньому став визнаним класиком, хтось — знаним більш-менш вузькому колу фахівцем. Проте для розвитку розглядуваної в цьому розділі тематики деякі праці кожного з них свого часу мали ключове значення.

Ковбу (дослідницю українсько-єврейських взаємин у Галичині в роки Другої світової війни), Віктора Гусєва і Олександра Наймана (дослідників, які одними з перших у 1990-х роках звернулися до теми історії єврейських політичних партій у добу Української революції 1917–1921 років і їхньої співпраці з українськими політичними силами), Леоніда Фінберга (керівника Центру досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства НаУКМА, громадського діяча і видавця, завдяки діяльності якого втілено в життя десятки видавничих проєктів, присвячених спадщині українських євреїв), Ярослава Грицака (дослідника, який концептуалізував історіографічні підходи до вивчення спільної історії українців і євреїв, виступаючи і як академічний історик, і як публічний інтелектуал), Анатолія Подольського (дослідника історії Голокосту, засновника і керівника Українського центру вивчення історії Голокосту [УЦВІГ]), Володимира Любченка і Владислава Гриневича (обидва досліджують історію українських євреїв і українсько-єврейських відносин у ширшому контексті міжетнічних взаємин на українських землях), Йоханана Петровського-Штерна (дослідника, який, працюючи в США з 1990-х років, продовжує активно публікуватися в Україні; вийшовши в українському перекладі, його останні за часом книги неминуче переформатують сприйняття взаємин між українцями і євреями у XIX–XX ст.), Павла-Роберта Маґочія (дослідника, який творчо розвинув бачення Омеляном Пріцаком історії України як передусім історії українських земель, а не етнічної історії українців, і так вплинув на переформатування українського гранд-наративу в інклюзивний, відкритий до інтегрування в нього минулого українських євреїв, кримських татар, поляків, ромів тощо). Завдяки сплескові інтересу до

теми українсько-єврейських відносин в останні десятиліття цей перелік можна довго продовжувати.

5.1. Початок

Одним із перших епізодів (на той час ще епізодів) осягнення українсько-єврейських взаємин у друці став вихід у вересні 1991 року[102] «єврейського» спецвипуску часопису Народного руху України «Світ»[103]. Приводом для виходу цього видання (хронологічно першої окремої публікації такого змісту в сучасній Україні) стала проведена 7–9 червня 1991 року наукова конференція «Проблеми українсько-єврейських відносин» — перша наукова конференція з юдаїки в сучасній Україні. По суті, спецвипуск був книжкою стандартного журнального формату. Його відкривало вступне слово Івана Дзюби, а продовжували статті й тези виступів (іноді зовсім короткі, до сторінки) дослідників і громадських діячів, багато з яких формувало інтелектуальний ландшафт України в 1990-х роках і на початку XXI ст. Серед них: **Микола Рябчук** із розвідкою «Антисемітизм і ксенофобія», **Леонід Фінберг** із текстом «Єврейські проблеми сьогодення», **Євген Сверстюк** зі статтею «В єгипетському полоні байдужості», **Семен Глузман** і **Микола Горбаль** зі спільним виступом «Українсько-єврейські взаємини: досвід політв'язнів», **Мирослав Попович** зі статтею «"Ендемія

[102] Підписано до друку 18.09.1991 року.

[103] *Світ. Часопис Народного руху України*. 1991. № 3–4: Спеціальний випуск Пам'яті жертв Бабиного Яру. Матеріали Міжнародної наукової конференції «Проблеми українсько-єврейських відносин» 7–9 червня 1991 р., м. Київ. 80 с.

зла" і теорія катастроф», **Мирослав Маринович** («Євреї та українці: спроба толерантної проєкції взаємних інтересів»), **Ярослав Дашкевич** («Проблематика вивчення єврейсько-українських відносин XVI — початок XX ст.ст.»), а також **Оксана Забужко**, **Тарас Возняк**, згаданий кількома абзацами вище **Мартен Феллер** та ін.

Як можна побачити зі змісту спецвипуску, лише окремі матеріали були присвячені українсько-єврейським взаєминам як науковій проблемі. Це, наприклад, стаття Зиновії Франко про євреїв у житті і творчості Івана Франка, розвідка Абрама Кацнельсона про єврейську тему в українській поезії, повідомлення Мартена Феллера про українсько-єврейські міжмовні контакти чи етнодемографічна студія Всеволода Наулка і Володимира Кабузана. Натомість більшість уміщених статей (і, що важливо, кілька перших статей, що мали «поставити питання» перед читачем) розглядали явище ксенофобії загалом й антисемітизму зокрема. Цей підхід, певно, був єдиним можливим станом на останній рік існування СРСР і він неминуче задав напрям студій цієї тематики на наступні десятиліття.

Та цей журнал не був єдиним дітищем згаданого академічного заходу. Одночасно з її проведенням[104] (а не постфактум, як часопис-збірка) вийшло друком перевидання підготовленої Ізраїлем Клейнером збірки «Вибрані статті з національного питання» Володимира (Зеева) Жаботинського[105].

[104] Підписано до друку 31.05.1991 року.

[105] Жаботинський В. Вибрані статті з національного питання / Пер., вст. ст., прим. і коментарі І. Клейнера. Київ: Республіканська асоціація українознавців, 1991. 136 с. Це репринтне відтворення мюнхенського видання 1983 року, видруковане масовим накладом (30 тисяч прим.) у дещо зменшеному проти оригіналу форматі.

Видання супроводжувало коротке вступне слово Івана Дзюби як президента Республіканської асоціації українознавців[106], у якому, зокрема, й наголошено, що вихід книжки присвячено «до першої на Україні Міжнародної наукової конференції "Проблеми українсько-єврейських відносин", яку проводять 7–9 червня 1991 в Києві Республіканська асоціація українознавців та єврейські національно-культурні товариства»[107]. Ця книжка привернула увагу українських читачів як до постаті Жаботинського і його позиції щодо українського національного руху, так і до досліджень Ізраїля Клейнера, підготувавши так ґрунт для публікації 1995 року його праці «Владімір (Зеєв) Жаботинський і українське питання: Вселюдськість у шатах націоналізму»[108].

5.2. Становлення української юдаїки в 1990-х роках: перші монографічні дослідження, джерелознавчий транзит і регіональні віхи

Здобуття Україною державної незалежності в 1991 році дало змогу українським науковцям вибирати теми, повноцінне дослідження яких було неможливе в умовах радянської цензури. Зокрема, це стосується історії національних

[106] Дві сторінки. Його вміщено замість надрукованого в публікації 1983 року портрета Зеева Жаботинського, завдяки чому у виданні збережено пагінацію оригіналу.

[107] Жаботинський В. Вибрані статті з національного питання. С. 5.

[108] Клейнер І. Владімір (Зеєв) Жаботинський і українське питання: Вселюдськість у шатах націоналізму. Київ–Торонто–Едмонтон : КІУС, 1995. 263 с.

громад України, передусім єврейської. У цьому контексті вивчення історії, культури й релігійного життя єврейського населення перетворилося на один із найдинамічніших напрямів новітньої вітчизняної історіографії і наукового книговидання. 1990-ті роки стали добою «першопрохідців» у розвитку українсько-єврейських студій. Це був складний транзитний період, під час якого історики мусили одночасно розв'язувати кілька критично важливих завдань: вводити до наукового обігу щойно розсекречені архівні масиви і друковані видання, вилучені з публічного простору в радянську епоху, долати сформовані впродовж багатьох десятиліть стереотипи й викривлення як історіографічного, так і побутового характеру, розбудовувати інституційну інфраструктуру нової академічної дисципліни і водночас писати як перші узагальнювальні праці, так і дослідження конкретних вузьких тем у вибраній галузі[109].

Формування наукового доробку 1990-х років відбувалося в умовах гострої нестачі спеціалізованих академічних структур. На початку десятиліття дослідження українсько-єврейських взаємин переважно велося зусиллями ентузіастів, а також за підтримки новостворених громадських, культурних і просвітницьких товариств. Важливою віхою стало заснування в Києві в 1990-х роках Асоціації юдаїки України (згодом Інституту юдаїки), яка 1993 започаткувала проведення щорічних конференцій «Єврейська історія та культура в Україні» з регулярною публікацією збірників

[109] Як і з історією Голокосту, розвиток історії українсько-єврейських взаємин рухався «від загального до конкретного». Це певною мірою спрощувало видавничу продукцію перших років, робило її компілятивною або взорованою на спадщину міжвоєнних років, однак водночас привабливішою для широкої читацької аудиторії.

матеріалів цих заходів. Хоча ці збірники, як зазначав Михайло Міцель у рецензії на перший із них, мали «певні вади: публіцистичність, а не науковість оцінок деяких виступів, зумовлені слабкою джерелознавчою базою та певною мірою нерозробленістю тематики»[110], вони стали першим майданчиком, що уможливив публікацію розвідок з єврейських студій як академічними дослідниками, так і краєзнавцями, які хотіли удоступнити результати своїх пошуків аудиторії, що цікавилася минулим українського єврейства. Та й зауваження М. Міцеля стосується лише частини вміщених у цих збірниках праць, які, попри свої недоліки, мають фактологічну цінність або принаймні цікаві як документ з історії української юдаїки.

Паралельно в системі Національної академії наук України цей напрям опрацьовували Інститут національних відносин і політології (нині — Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України), у якому тоді ж створено Центр єврейської історії та культури. У цьому закладі захищено кілька перших у сучасній Україні дисертацій на тему українсько-єврейських взаємин[111]. У ньому також вийшли друком важливі праці Ірини

[110] Міцель М. О. Збірник матеріалів першої міжнародної конференції «Єврейська історія та культура в Україні». *Український історичний журнал*. 1995. № 1. С. 151.

[111] Береншетейн О. Б. Дискримінаційна політика царського уряду щодо євреїв у другій половині XVIII—першій половині XIX століття (за матеріалами Правобережної України): дис. … к.і.н.: 07.00.07. Київ, 1995. 218 арк. (хоча з формулювання теми не випливає фокус студії саме на українсько-єврейських взаєминах, вони важливий елемент цієї праці). Її захищено в травні 1995 року. Єдина дисертація з історії євреїв України і українсько-єврейських взаємин, захищена раніше за Береншетейнову, належить Володимирові Меламеду (лютий того ж року, Інститут украї-

Погребинської й Максима Гона[112], Олега Козерода, Олександра Заремби, Анатолія Подольського й інших науковців.

Суттєвий внесок у збирання, збереження й бібліографування єврейської друкованої спадщини зробила Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, де в рамках Інституту рукопису та спеціальних фондів активізувалася робота над описом колекцій юдаїки, зокрема фондів єврейського музичного фольклору й рукописних пам'яток[113].

Плідну діяльність у 1990-х роках розгорнув львівський осередок дослідження історії єврейства Галичини (він не був формально інституціоналізований, якщо не враховувати зв'язок представників осередку, зокрема Якова Хонігсмана, з Львівським товариством єврейської культури ім. Шолом-Алейхема). Географічне й культурне розташування регіону, багата архівна база Львова й наявність глибокої історіографічної традиції австрійського часу й міжвоєнних років створили сприятливе підґрунтя для швидкого відновлення студій. Значну роль в історії публікацій із минулого євреїв Галичини цього періоду відіграв Яків Хонігсман. Маючи ґрунтовну освіту в галузі економічної історії, він зосередився на висвітленні малодосліджених аспектів соціально-економічного життя єврейської громади, її ролі в урбанізації, розвитку промисловості, торгівлі й фінансової системи регіону від епохи середньовіччя до середини XX століття. Упродовж 1990-х — початку 2000-х років дослідник видав низку

нознавства ім. І. Крип'якевича у Львові): Меламед В. М. Єврейська громада Львова у міжвоєнний період, (1918–1939): етнополітичний і соціальний контекст: дис. … к.і.н.: 07.00.03. Львів, 1995. 235 арк.

[112] Погребинська І., Гон М. Євреї в Західноукраїнській Народній Республіці (до проблеми українсько-єврейських взаємин). Київ, 1997. 86 с.

[113] Про діяльність відділу див. детальніше в розділі 3.

монографічних праць. Серед них узагальнювальна праця «Катастрофа еврейства Западной Украины»[114] (Львів, 1998), яка насправді значно ширша за озвучену в назві тему. У праці проаналізовано демографічні характеристики єврейства західних регіонів України в міжвоєнні роки, общинне, інтелектуальне й політичне життя євреїв до Голокосту, а також специфіку взаємин між українцями і євреями на західноукраїнських землях. Кожній із цих тем присвячено окремі розділи, а власне Катастрофі — близько половини книжки. На жаль, як і більшість інших Хонігсманових праць 1990-х і 2000-х років, цю роботу видано без ISBN і слабко представлено в бібліотеках. Важливе значення як спроби узагальнити доробок попередників мають підготовлені Яковом Хонігсманом розділи у двотомнику «Евреи Украины (краткий очерк истории)» (1993–1995)[115].

Вагомий внесок у дослідження міського простору й соціокультурної історії зробив львівський історик Володимир Меламед. Його книжка «Евреи во Львове (XIII — первая половина XX века): События, общество, люди» (Львів, 1994) стала першим у незалежній Україні системним нарисом історії конкретної єврейської громади великого міського центру. Володимир Меламед проаналізував взаємодію єврейського населення з міською владою Львова, неєврейськими громадами міста, детально зупинившись на релігійному

[114] Хонигсман Я. Катастрофа еврейства Западной Украины. Евреи Восточной Галиции, Западной Волыни, Буковины и Закарпаться в 1933–1945 гг. Львов, 1998. 352 с.

[115] Хонигсман Я., Найман А. Евреи Украины (краткий очерк истории). В 2 ч. Ч. 1. Киев: [НМК ВО], 1993. 175 с.; Горовский Ф., Хонигсман Я., Найман А., Елисаветский С. Евреи Украины (краткий очерк истории). В 2 ч. Ч. 2. Киев, 1995. 290 с.

й інтелектуальному житті, а також на діяльності єврейських політичних партій початку XX ст.

У Києві опрацювання теми українсько-єврейських взаємин відбувалося в умовах активного формування загальнодержавної концепції історії України. Центральне місце в дослідницькому просторі міста відігравала Асоціація юдаїки України (згодом Інститут юдаїки) і її видавничі ініціативи, зокрема альманах «Єгупець» і згадані вище збірники щорічних конференцій з єврейської історії й культури України.

Особливою сторінкою історіографії 1990-х років стало розгортання єврейських студій у промислових і культурних центрах східних і південних регіонів України. В умовах радянського часу саме в цих регіонах єврейська тема піддавалася чи не найбільшому замовчуванню. Вагому роль у розбудові регіонального історіографічного дискурсу відіграв Семен Орлянський. Працюючи в Запоріжжі, він зосередився на дослідженні демографічних трансформацій, соціальної структури й культурного внеску єврейського населення півдня України. Він також ініціював регулярне проведення наукових конференцій «Запорізькі єврейські читання» (тепер, попри збереження назви, відбуваються в Дніпрі під патронатом Українського інституту вивчення Голокосту «Ткума»).

Окремим і чи не найскладнішим напрямом історіографічної роботи 1990-х років стало введення в науковий обіг проблематики Катастрофи європейського єврейства (Голокосту) на українських землях, а також питань участі українців у порятунку євреїв і співучасті інших українців у Голокості. У радянський період ця тема фактично розчинялася в узагальненій формулі про «злочини нацистів проти мирних радянських громадян», без акцентування на расовому

характері геноциду євреїв. Саме в 1990-х роках започатковано процес глибокого наукового вивчення цієї теми[116].

Аналіз науково-публікаційних здобутків 1990-х років свідчить про виразний транзитний характер тогочасного наукового процесу. Джерельна база розширювалася завдяки масовому розсекреченню архівних фондів (ЦДАВО України, ЦДАГО України (тепер — ЦДАГО і україніки), обласних державних архівів), а також залученню джерел усної історії і приватних документальних збірок. У тематичному репертуарі переважала соціально-економічна історія, міська історія громад, трагедія Голокосту, історія єврейської періодичної преси і політичних партій. У мовному ландшафті спостерігалося тимчасове домінування російськомовних публікацій з поступовим зростанням частки україномовних досліджень. Переважали науково-просвітницькі праці, описові монографії, публікації окремих документів і збірники матеріалів конференцій. Науковий доробок цього десятиліття заклав фундаментальну основу для подальшого розвитку української юдаїки, бо саме тоді напрацьовано первинний бібліографічний апарат, виявлено основні масиви джерел і визначено ключові проблемні поля, які у 2000–2020-х роках поглиблено теоретично і міждисциплінарно осягнено.

[116] Тему детальніше розглянуто в розділі 4.

5.3. Розвиток українсько-єврейських студій у 2000-х роках: інституційна зрілість, джерелознавча систематизація й міждисциплінарний прорив

Перше десятиліття XXI ст. позначилося якісно новим етапом у розвитку вітчизняної науково-публікаційної активності. Якщо 1990-ті роки проходили під знаком «первинного накопичення» джерельного матеріалу, описових розвідок, публікації розсекречених документів і долання радянських ідеологічних табу, то у 2000-х роках українсько-єврейські студії вийшли на рівень академічної систематизації, концептуальної міждисциплінарності та повноцінної інституціоналізації. Продовжила формуватися мережа спеціалізованих науково-дослідних центрів, університетських осередків, архівних і бібліотечних проєктів, які перетворили дослідження взаємин двох народів із поодиноких ініціатив окремих ентузіастів на системний, фундаментальний напрям українського гуманітарного знання.

Одним із ключових рушіїв інституційної розбудови галузі став Центр досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства Національного університету «Києво-Могилянська академія» (засновано 2006 року на базі колишнього Інституту юдаїки) під керівництвом Леоніда Фінберга. Співпраця Центру з видавництвом «Дух і Літера» створила унікальну інфраструктуру для масштабного видання джерел, монографічних досліджень, мемуарної спадщини й бібліографічних покажчиків. У цей період альманах Центру «Єгупець» (перед тим — орган Інституту юдаїки) дещо змінив фокус своїх публікацій — на сторінках видання поруч із художніми

творами й перекладами частіше почали з'являтися ґрунтовні історичні, архівні, літературознавчі й бібліографічні розвідки. Згаданий Центр і видавництво «Дух і Літера» випускають окрему книжкову серію «Бібліотека юдаїки»[117], у рамках якої вийшли друком численні перекладні й оригінальні наукові й науково-популярні видання. Серед оригінальних узагальнювальних публікацій Центру цих років можна окремо згадати колективні «Нариси з історії та культури євреїв України» (2005)[118], які актуалізували інтерес до україноюдаїки серед українських читачів. Суспільний інтерес до теми засвідчує кількаразове перевидання «Нарисів…».

У царині академічного історіографічного аналізу у 2000-ні роки вийшли глибокі теоретичні праці, в яких переусвідомлено багатовіковий досвід українсько-єврейського співіснування через призму студій пам'яті (Memory Studies), етнополітології і соціальної історії. Історики цих років систематично зверталися до висвітлення складних і суперечливих сторінок спільної історії.

Важливим внеском у подолання історіографічних стереотипів і розширення наукових горизонтів стали праці канадського дослідника Павла-Роберта Маґочія. Праці Маґочія, зокрема його картографічні видання і загальний курс історії України[119], вплинули на становлення концепції історії

[117] На сайті видавництва «Дух і Літера» книжки серії містяться в окремому розділі «Юдаїка».

[118] Нариси з історії та культури євреїв України / Упоряд. та ред. Л. Фінберг, В. Любченко. Київ: Дух і літера, 2005. 440 с.

[119] Український переклад спершу вийшов у видавництві «Критика» 2007 року як «Історія України». Перероблене видання 2012 року вже на рівні назви акцентувало територіалістський неетноцентричний підхід автора: «Україна: історія її земель та народів».

України як історії українських земель і всіх народів, які жили або живуть в Україні, і посприяли утвердженню погляду на історію євреїв як невіддільний' складник загальноукраїнського історичного процесу.

Суттєвих якісних зрушень у 2000-х роках зазнала безпосередньо бібліографічна діяльність, опис книжкових пам'яток і джерелознавче опрацювання архівних фондів. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського і архівні установи розгорнули планомірну роботу з удосконалення науково-довідкового апарату й публікації архівних описів. Саме в цей період вийшли друком перші дві книжки архівних путівників, які підготував Юхим Меламед[120]. Вони стали незамінним робочим матеріалом для всіх дослідників історії євреїв України.

У Львові у 2000-х роках Тарас Возняк підготував два «єврейські» спецвипуски культурологічного часопису «Ї» (зокрема, ч. 48: «Гебрейський усесвіт Галичини» (2007) і ч. 51: «Гебрейський Львів» (2008)[121]. Кожен із них увиразнив увагу львівських (і не лише) інтелектуалів і читацької публіки до єврейської спадщини міста й регіону і єврейського складника історії України.

---

[120] *Документы по истории и культуре евреев в архивах Киева: Путеводитель* / Науч. ред.-сост.: Е. Меламед, М. Куповецкий. Киев: Дух і Літера, 2006. 752 с.; *Документы по истории и культуре евреев в региональных архивах Украины: Путеводитель* / Науч. ред.-сост. Е. Меламед. Киев: Феникс, 2009. Т. 1: Волынская, Житомирская, Ровенская, Черкасская области. 472 с. Третя книга вийшла друком уже в наступному десятилітті: Киев: Стилос, 2014. Т. 2: Николаевская, Одесская, Херсонская области. 776 с.

[121] Ще один «єврейський» тематичний випуск вийшов у 1990-х (ч. 8: «Україна і юдеї, гебреї, євреї» [1996]). Матеріали з юдаїки, однак, наявні в багатьох інших номерах.

Регіональний вимір українсько-єврейських студій у 2000-х роках збагатився новими дослідницькими центрами. Окрім осередків у Києві і Львові, які розвинулися в 1990-х роках, розгорнули плідну діяльність науковці з Одеси, Харкова, Рівного, Чернівців, Запоріжжя й інших міст (місцеві науковці цікавилися переважно, але далеко не лише, історією єврейських громад своїх регіонів).

Жанровий, методологічний і мовний ландшафт публікацій 2000-х років зазнав кардинальної трансформації проти попереднього десятиліття. Відбувся перехід від переважно науково-просвітницьких брошур, узагальнювальних нарисів і первинних публікацій окремих документів до фундаментальних колективних монографій і академічних збірників. Основною мовою публікацій з юдаїки в Україні стала українська, що додатково сприяло інтеграції єврейської тематики до канону сучасної української гуманітаристики. Почала зростати кількість спільних міжнародних англомовних проєктів, перекладів праць українських авторів за кордоном і участь вітчизняних дослідників у наукових заходах за кордоном. Це забезпечило повноцінну інтеграцію українського наукового доробку в глобальний контекст єврейських студій.

2000-ні роки стали часом, коли видавнича продукція з юдаїки в Україні остаточно оформилася як тематична група наукового книговидання й періодики. Подолавши фрагментарність раннього транзитного етапу, наукова спільнота створила фундаментальну теоретичну, джерелознавчу й бібліографічну базу, яка згодом уможливила перехід до створення масштабних цифрових баз даних, електронних ресурсів і міждисциплінарних аналітичних проєктів нового покоління.

5.4. Українська юдаїка 2010-х років

Упродовж 2010-х років українські єврейські студії подолали етап першого заповнення «білих плям» і фрагментарної публікації першоджерел, сформувавшись як самостійна, академічно зріла й повноцінно інтегрована у світовий науковий контекст галузь. Нове десятиліття позначилося глибинними якісними змінами. Головними чинниками цього поступу стали послідовна видавнича політика кількох видавництв, системне введення в український академічний обіг фундаментального світового доробку через якісні українські переклади, а також створення й розбудова повноцінних навчально-дослідницьких осередків. Юдаїка перестала сприйматися як ізольована «етнічна» дисципліна, перетворившись на важливий складник переусвідомлення соціальної, економічної, культурної та політичної історії України й Центрально-Східної Європи загалом.

Більшість згаданих вище осередків єврейських студій продовжила активну видавничу діяльність. Наприклад, серед найважливіших публікацій Центру досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства НаУКМА останнього десятиліття з історії українсько-єврейських взаємин можна згадати давно назрілий переклад класичної праці Генрі Абрамсона «Молитва за владу»[122], збірку перекладів статей Івана-Павла Химки[123] й багато інших. У цей же час виходять друком якісні науково-популярні книжки в комер-

[122] Абрамсон Г. Молитва за владу. Українці та євреї під час революції (1917–1920) / Перекл. з англ. А. Котенка й О. Надтоки. Київ: Дух і Літера, 2017. 320 с.

[123] Химка І.-П. Українсько-єврейські взаємини: від історії до пам'яті. Київ: Дух і Літера, 2019. 384 с.

ційних видавництвах, які не спеціалізуються на єврейській тематиці (яскравий приклад — розвідка Ярослава Тинченка про єврейські збройні формування в Україні в роки революції[124]).

Роль часопису й видавництва «Критика»

Одне з центральних місць у рецепції сучасних методологічних підходів до юдаїки й оновленні понятійного апарату української історіографії у 2010-х роках посіли часопис і видавництво «Критика»[125]. Послідовна й концептуально вивірена стратегія видання перекладної літератури дала змогу «Критиці» ввести в український інтелектуальний обіг праці, що модифікували дискурс довкола українсько-єврейських взаємин, деконструювали давні національні міти й задали нові стандарти академічної дискусії.

Важливим знаковим рубежем на початку десятиліття стала публікація збірника «На перехресних стежках. Іван Франко та єврейське питання у Галичині» (2016)[126]. Звернення до спадщини Франка крізь призму його поглядів на

[124] Тинченко Я. Під зіркою Давида: єврейські національні формування в Україні в 1917–1920 роках. Київ: Темпора, 2014. 172 с.

[125] Впливати на розвиток єврейських студій «Критика» почала відразу після заснування 1997 року, а у 2000-х роках відіграла вагому роль як один із майданчиків для обговорення тематики Голокосту (див. розділ 4), однак саме у 2010-х у видавництві «Критика» побачили світло три книжки, у яких українсько-єврейські взаємини були центральною темою.

[126] На перехресних стежках. Іван Франко та єврейське питання у Галичині. Матеріяли наукової конференції у Віденському університеті (24–25 жовтня 2013 року) / Упоряд. Алоїз Вольдан, Олаф Терпіц. Київ: Критика, 2016. 184 с.

єврейське питання активізувало дискусії довкола складних і неоднозначних сторінок української інтелектуальної історії XIX — початку XX ст. Видання, попри формат збірки статей за матеріалами конференції, продемонструвало можливість академічного розбору етносоціальних упереджень і контекстуалізації поглядів українських класиків без їхньої поверхової ідеалізації чи звинувачень на їхню адресу.

Вагомий вплив на трансформацію українського дослідницького поля справило й видання «Критикою» українських перекладів двох книг Йоханана Петровського-Штерна. 2018 року вийшла його праця «Антиімперський вибір: постання українсько-єврейської ідентичності» (переклад Павла Грицака й Миколи Климчука)[127]. Автор проаналізував феномен інтеграції в український контекст літераторів-євреїв, які свідомо обрали українську ідентичність в умовах, коли цей вибір був далеко не очевидний. Дослідження деконструювало спрощені уявлення про винятково асиміляторський чи герметичний характер єврейського життя в Російській імперії і СРСР, показуючи, як свідомий вибір української мови й культури такими діячами, як Грицько Кернеренко, Іван Кулик чи Леонід Первомайський ставав інструментом протистояння імперському тискові й формою (спів)участі у творенні української культури[128].

[127] Петровський-Штерн Й. Антиімперський вибір: постання українсько-єврейської ідентичності / Перекл. з англ. П. Грицака і М. Климчука. Київ: Критика, 2018. 432 с.

[128] З цією книжкою тематично перегукується цикл книжок і статей Івана Монолатія про Якова Оренштайна, який так само зробив неочевидний для галицького єврея вибір на користь діяльності на полі української культури. тему також доповнює невелика книжка Велвла Черніна: Чернін В. Вірю, що я не пасинок. Українські літератори єврейського походження. Львів: Видавництво УКУ, 2016. 120 с.

2019 року «Критика» опублікувала наступну фундаментальну монографію Петровського-Штерна — «Штетл: Золота доба єврейського містечка» (переклад Ярослави Стріхи)[129]. Це дослідження соціально-економічного, правового й побутового повсякдення єврейських містечок Правобережної України кінця XVIII — початку XIX століття підважило поширені в Україні (і не лише) традиційні уявлення про штетл. Замість звичного для попередньої історіографії образу ізольованого й надміру релігійного середовища автор змалював штетл як динамічний економічно активний простір, глибоко інтегрований у місцеву ринкову й соціальну систему. Середовище, у якому єврейське населення постійно взаємодіяло зі шляхтою, селянством і імперською адміністрацією.

Окремою важливою подією 2010-х років стала поява панорамного видання Павла-Роберта Маґочія і Йоханана Петровського-Штерна «Євреї та українці: тисячоліття співіснування» (2016)[130]. Книжка стала першою ілюстрованою синтетичною працею, покликаною систематизувати й узагальнити багатовікову історію двох народів у спільному географічному просторі і їхній перехід від *співіснування* до *співжиття* завдяки прийняттю українськими євреями української політичної ідентичності з одночасним збереженням належності до єврейства. Видання охопило широке коло

[129] Петровський-Штерн Й. Штетл: Золота доба єврейського містечка / Перекл. з англ. Я. Стріхи. Київ: Критика, 2019. XII+394 с.

[130] Маґочій П.-Р., Петровський-Штерн Р. Євреї та українці: тисячоліття співіснування / Перекл. О. Форостиної. Ужгород: Видавництво В. Падяка, 2016. 316+XII с. Завдяки вагомій фінансовій підтримці «Українсько-єврейської зустрічі» книжка набула масового поширення в Україні, а її оригінальне видання — в англомовному світі.

тем: від релігії, мови й культури до економіки і трагічних періодів міжетнічних конфліктів. Цільова аудиторія праці — як фахівці-історики, так широке читацьке середовище.

Нові академічні осередки

Упродовж 2010-х років відбувся кардинальний перехід до системної академічної інституціалізації юдаїки. Єврейські студії отримали сталі, хоч поки що й невеликі, навчальні й дослідницькі майданчики. Це забезпечило безперервне підготування молодих кадрів і вихід вітчизняних досліджень на новий якісний рівень. Першим із них став Національний університет «Києво-Могилянська академія» (НаУКМА), у якому з 2012 діє магістерська програма з юдаїки (створена у співпраці з Ваадом України)[131]. Програма забезпечує систематичне викладання івриту і їдишу та дисциплін історичного й культурологічного циклу. Як і на інших напрямах підготовки в НаУКМА, магістерські дослідження випускників цієї програми перестали бути внутрішньовишівською формальністю. Упродовж останніх кількох років усі вони оприлюднюються в електронному депозитарії НаУКМА (eKMAIR). Це удоступнює доробок нової генерації українських фахівців із єврейських студій для академічного середовища і слугує додатковим стимулом для студентів приділяти увагу якісному рівню своїх досліджень.

Інший університетський осередок діє в Українському католицькому університеті у Львові. Ключову роль у розбу-

[131] Засновники й керівники програми в перші вісім років її становлення й розвитку — Віталій Черноіваненко й Олексій Хамрай. Станом на сьогодні академічне керівництво програмою проводить Сергій Гірік, а координацію з боку катедри історії — випускниця програми Тетяна Бородіна.

дові й концептуалізації цього напряму відіграла Владислава Москалець. Дослідницька діяльність Москалець і інших львівських науковців визначила поворот до соціально-економічної історії й мікроісторії. Звернення до тем єврейського підприємництва, участі єврейського капіталу в розвитку нафтової промисловості Галичини, модернізації, інтеграції і трансформації традиційного суспільства дало змогу відійти від поширеного серед частини дослідників спрощеного сприйняття єврейської громади регіону. Завдяки діяльності програми «Єврейські студії» УКУ став важливим центром української юдаїки, зокрема, здійснюючи власну видавничу програму[132].

Отже, у 2010-х роках українська юдаїка остаточно здобула повноцінний академічний статус. Вихід якісних українських перекладів світових наукових бестселерів і класичних праць із юдаїки, діяльність університетських навчальних і дослідницьких ініціатив тощо забезпечили формування нового покоління науковців, здатних генерувати конкурентне наукове знання й інтегрувати його в глобальний академічний контекст.

[132] Крім згаданої вище книжки В. Черніна, не можемо не згадати, наприклад, щойно виданий підручник Дмитра Цоліна з біблійного івриту: Цолін Д. Давньоєврейська мова. Підручник. Львів: Видавництво УКУ, 2026. 304 с.

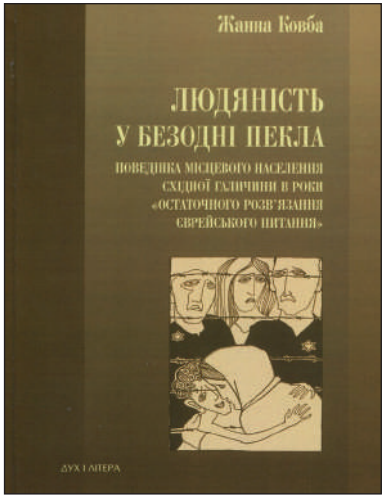

Українські видання «Чорної книги»
(Київ: Оберіг, 1991; Київ: Дух і Літера, 2020).

«Сталіндорфський район», збірка документів за ред. Альберта Венгера

Жанна Ковба. «Людяність у безодні пекла»

«Голокост і сучасність» — журнал Українського центру вивчення історії Голокосту

Венді Лауер. Творення нацистської імперії і Голокост в Україні (видання УЦВІГ, 2010)

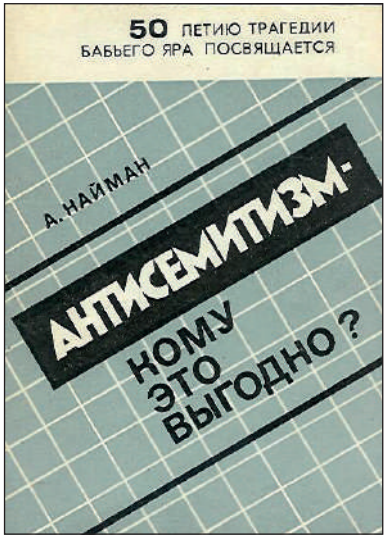

Шоа в Україні: історія, свідчення, увічнення (за ред. Венді Лауер).

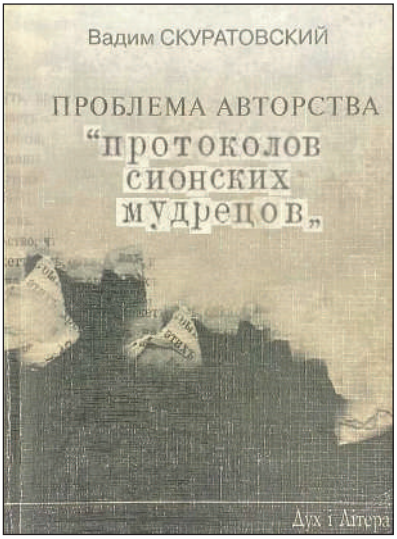

«Проблеми історії Голокосту» — журнал Українського інституту вивчення Голокосту «Ткума»

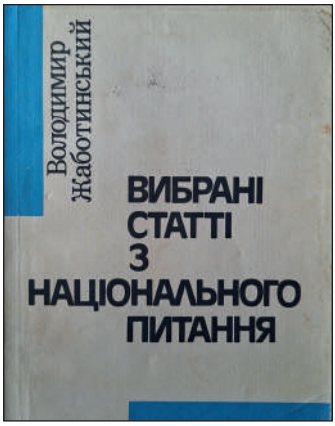

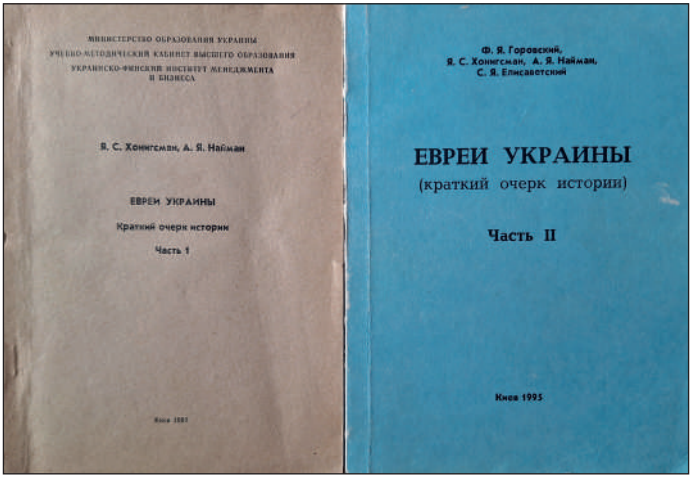
Видання з історії антисемітизму і брошури про сучасний антисемітизм

Спецвипуск часопису Народного руху України «Світ» із матеріалами наукової конференції «Проблеми українсько-єврейських відносин» (1991) — першої наукової конференції з юдаїки в сучасній Україні

Володимир Жаботинський. Вибрані статті з національного питання (Київ, 1991). Видано з нагоди тієї ж конференції

Двохтомник «Евреи Украины (краткий очерк истории» (1993–1995)» — перша спроба синтетичного викладу історії євреїв України

Яків Хонігсман. Катастрофа єврейства Західної України (Львів, 1998; російською мовою)

Володимир Меламед. Євреї у Львові (Львів, 1994; російською мовою)

«Нариси з історії та культури євреїв України» за ред. Леоніда Фінберга й Володимира Любченка (2005)

Генрі Абрамсон. Молитва за владу (Київ: Дух і Літера, 2017)

ЄВРЕЇ *та* УКРАЇНЦІ

ТИСЯЧОЛІТТЯ СПІВІСНУВАННЯ

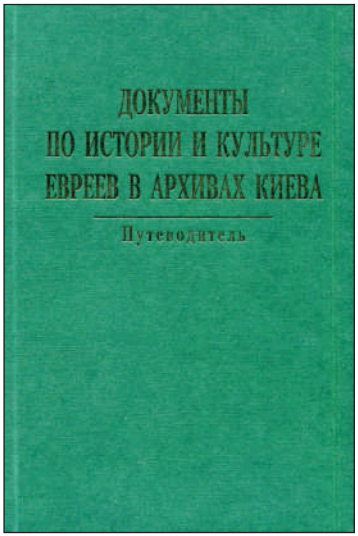
ПАВЛО-РОБЕРТ МАҐОЧІЙ
ЙОХАНАН ПЕТРОВСЬКИЙ-ШТЕРН

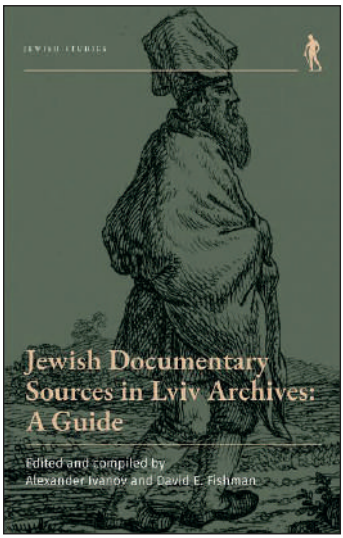
Павло-Роберт Маґочій і Йоханан Петровський-Штерн.
Євреї та українці: тисячоліття співіснування (2016)

Йоханан Петровський-Штерн, «Антиімперський вибір» (2018)
Велвл Чернін, «Вірю, що я не пасинок» (2016)

Перший і останній (станом на 2026) томи серії путівників документами з історії євреїв в архівах України

Розділ 6

ДОСЛІДЖЕННЯ ЄВРЕЙСЬКОГО МИСТЕЦТВА, МУЗЕЙНІ КОЛЕКЦІЇ Й ВИСТАВКИ З ЮДАЇКИ

Початок 1990-х років відкрив українцям різноманітні шляхи національного самовизначення. Прокинувшись від радянської минувшини, країна почала у складних і суперечливих умовах будувати своє майбутнє, звертаючись до досвіду далекого минулого. Саме тоді закладалися засади національного будівництва, руїни якого і намагалося відшукати сучасне покоління. Повною мірою це стосувалося й українського єврейства, яке найварварськішим способом позбавляли його коріння, історії й культури за радянської доби і під час Голокосту.

Упродовж тридцяти п'яти років радикально змінився український ландшафт єврейської культури, що був стертий у попередню добу совєтизації. Майже десять років з моменту, коли «стало можна», ця культура збирала себе по шматочку разом з дорослішанням її нових представників. Але перші плоди — наукові, культурні й мистецькі — з'явилися лише наприкінці 1990-х років. Озираючись на ці десятиліття і ще глибше — на всі сто років української арт-юдаїки, важливо підсумувати її інтелектуальні та мистецькі здобутки і вектори, зрозуміти, де ми стоїмо і куди рухаємося[133].

[133] Цей розділ присвячено світлій пам'яті відомих дослідників Фаїни Сергіївни Петрякової (1931–2002), Генріха Йосиповича Фільварова (1927–2015) й Ірини Анатоліївни Сергєєвої (1958–2019), які стояли біля джерел формування нового українського наукового середовища в галузі єврейського мистецтва. Послідовні спроби ретроспективно відстежити

Це стає ще актуальнішим, якщо врахувати тривалу Російсько-українську війну, що завдала непоправних втрат єврейським громадам, історичним спорудам і пам'яткам, особливо на Лівобережній Україні і на Півдні, у зоні бойового зіткнення. Сьогодні польові дослідження в цих регіонах майже неможливі, так само як і відстеження фактів руйнування. Проте робота науковців продовжується, спираючись на розвідки попередніх десятиліть і сучасний цифровий контент. Так само й сучасні митці й музеї акумулюють у своїй творчості й виставковій діяльності різні єврейські теми, занурені в український контекст з його інтертекстуальністю, питаннями історичної правди, вибудови певних наративів, ідентичності, самобутності, художньої образності й модерності.

Донедавна єврейський художній мейнстрим був звернений до своїх національних джерел, пов'язаних зі світом східноєвропейської єврейської цивілізації і єврейського містечка — *штетлу*. У кордонах імперії царат окреслив цей світ «смугою осілості», де життя євреїв майже застигло у своїх середньовічних формах. Польові дослідження 1910 — 1930-х років застали ще живу єврейську культуру, але їм не судилося побачити світ ані в багатотиражних

етапи й осягнути сучасну картину української арт-юдаїки в дослідженнях і виставковій практиці зроблено, відповідно, у 2012 та 2021 роках, див.: Котляр Е. Двадцать лет Ренессанса. Еврейское искусство в современной Украине: этапы, достижения, перспективы. *Лига Культуры*. Одесса: Астропринт, 2012. № 1. С. 72–78; Котляр Є. Арт-юдаїка в українському культурному просторі: від бекґраунду до сучасного ландшафту. *Ідеї, смисли, інтерпретації образотворчого мистецтва: Українська теоретична думка XX століття:* Антологія / Упоряд. Р.М. Яців. Частина 4. Львів: Львівська національна академія мистецтв; Інститут народознавства НАН України; Наукове товариство ім. Шевченка, 2021. С. 244–262.

книжках, ані в брошурах. Бурхливий розквіт єврейського мистецтва менш ніж за десятиліття змінився гнітючим занепадом, що обірвав новаторський прорив єврейського авангарду і наукові розвідки з єврейського мистецтва, пам'яткознавства й етнографії. Саме до цієї, частково зниклої, частково забутої спадщини прагнула доторкнутися нова наукова та мистецька генерація доби незалежності України, що десятиліттями була відрізана від цього досвіду.

6.1. Єврейське мистецтво в українському контексті: відкриваючи минуле

Зацікавленість єврейською художньою спадщиною, її традиційними формами і світським мистецтвом виникла ще на початку XX ст. і швидко поширилася. Водночас багатовіковий устрій *штетлу* вочевидь руйнувався, зникала, за спогадами П. Жолтовського, стара селянська Україна[134], але разом із тим єврейський авангард потужно позначався на українській і західній авансцені. Його джерела були в народній творчості та європейському модернізмі. Дореволюційні етнографічні експедиції С. Ан-ського у 1912–1914 роках, натурна графіка й дослідження синагог Г. Лукомського, унікальні фотоматеріали й «чернетки» з єврейського мистецтва українських мистецтвознавців Д. Щербаківського та П. Жолтовського, численні звіти директорів місцевих музеїв і співробітників Всеукраїнського археологічного комітету (ВУАКу),

[134] Жолтовський П. *Umbra Vitae. Спогади. Листування. Додатки* / Павло Жолтовський. Вибрані праці в трьох томах (Наук. коментар В. С. Романовського; підготовка тексту Ж. Д. Сімферовської, О. О. Савчука, В. С. Романовського). Т. І. Харків: Видавець Савчук О.О., 2013. С. 28.

під егідою якого розгорнулося музейне будівництво й дослідження пам'яток народного мистецтва, свідчать про те, що стара арт-юдаїка мала зайняти гідне місце не лише в науковому дискурсі, а й у вітринах української культури[135]. Право на життя їй дала радянська політика коренізації, що підтримала розвиток національних культур у 1920 — на початку 1930-х років. Однак у науковій і музейній галузях ця політика увійшла в конфлікт із реальною практикою на місцях, що суперечила ідеологічному порядкові, зосереджуючись здебільшого на цінностях і популяризації цієї спадщини. У підсумку, після 1933 року почалося згортання цієї політики, розгром і репресії всієї наукової спільноти, що працювала над збиранням і концептуалізацією національного мистецтва[136].

Матеріали, зібрані Ф. Молчанівським для Бердичівського музею, Г. Брілінгом для музею у Вінниці, польові дослідження Є. Левицької й численні наукові розвідки їхніх колег якраз і створювали єврейське регіональне краєзнавство та його музейні форми, намагаючись використовувати для розташування експозицій старі дерев'яні синагоги[137]. Єврейські музеї та колекції в Одесі (Всеукраїнський музей

[135] Тут і далі див. оглядову статтю про розвиток єврейського музейництва, зокрема на українських теренах у першій третині XX ст.: Котляр Е. А. Еврейские музеи и коллекции первой трети XX века: судьба и следы художественного наследия (Львов — Санкт-Петербург — Одесса — Киев). *Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв.* Харків: ХДАДМ, 2009. № 12 (Сходознавчі студії. Випуск 2). С. 113–133.

[136] Щербакова М. «Собрать и сохранить…» Иудаика в украинских музеях межвоенного периода (1919–1940). *Антиквар. Журнал об антиквариате и коллекционировании.* Киев, 2016. № 11–12 (99). С. 18–27.

[137] Це планувалося зробити в дерев'яній синагозі XVII ст. у Погребищі. Науковий архів Інституту археології. Фонд ВУАК. С. 309/6. 1929 р.

єврейської культури імені Менделя Мойхер-Сфоріма в Одесі, 1927–1941), Києві (Єврейський музей при «Культур-Лізі» і зібрання історичного музею), Харкові (Музей українського мистецтва), єврейські відділи низки провінційних музеїв (Полтавський краєзнавчий музей, Бердичівський соціально-історичний музей), підвідділи, експозиції й зібрання багатьох регіональних музеїв (Вінниця, Біла Церква, Кам'янець-Подільський, Чернігів, Тульчин та ін.) дійсно віщували бурхливий розвиток єврейської етнографії й мистецтва, формування певного наукового середовища. Видатні українські мистецтвознавці Г. Павлуцький, Ф. Ернст, Д. Щербаківський, молодий тоді П. Жолтовський та ін. цілком слушно вважали єврейське мистецтво частиною українського художнього контексту, приділяючи йому увагу в рамках нової концепції українського мистецтва. Наприклад, Ф. Ернст разом із Д. Щербаківським у «Нарисі історії українського мистецтва» (плані-концепті першого підручника з українського мистецтва [1925]) відводили місце і пам'яткам єврейського мистецтва. Пізніше, уже після передчасної смерті Щербаківського, Ернст озвучував їхнє спільне розуміння суті українського мистецтва і його національних меж. Воно мало охоплювати: творчість українських майстрів в Україні (майстрів усіх національностей, що мешкали в Україні); творчість українських майстрів, які працюють за межами України; творчість «чужих» майстрів в Україні (очевидно, іммігрантів), окремі художні твори, сюжетно пов'язані з Україною[138].

[138] Ходак І. Концепція історії українського мистецтва Данила Щербаківського. *Мистецтвознавство України*: зб. наук. пр. Київ, 2009. Вип. 10. С. 266.

Багато студентів і учнів Д. Щербаківського пройнялося його науковою програмою і під час експедицій вони ретельно досліджували єврейські пам'ятки, керуючись методикою свого вчителя. Серед них згадана Є. Левицька, Н. Коцюбинська, М. Вязьмітіна, М. Новицька, Є. Спаська та ін.[139], дослідження яких збереглися в українських архівах і музеях як дорогоцінні крихти зниклого культурного шару. Зусиллями низки вчених (Ю. Ліфшиця, В. Лукіна, І. Ходак, Є. Котляра, М. Щербакової) вони виходять з архівних сховищ на денне світло, відновлюючи пам'ять про минуле й виявляючи зачатки наукової школи єврейського мистецтва, придушені репресіями і начеплюванням ярликів «буржуазного націоналізму». Ці зачатки виявлялися у фіксації, збиранні та скромній аналітиці художніх форм, що не виходила далеко за рамки контекстного опису, систематизації й типології. Уже тоді існувала відстань між науковцями, представниками традиційної єврейської культури і, власне, самою єврейською художньою традицією[140]. Але слід підкреслити, що тоді, на межі 1920-х — 1930-х років, в Україні формувалася друга у світі (поряд із польською) українська наукова школа вивчення єврейського мистецтва.

Серед залученої в цьому русі мистецької молоді були художники М. Валукінський і М. Гвоздецький, що брали

[139] Котляр Є. Данило Щербаківський: наукові розвідки та відкриття єврейського мистецтва. *Народознавчі зошити*. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2014. Число 5 (119). С. 896.

[140] Це стає зрозумілим зі спілкування Щербаківського з єврейськими майстрами в містечках під час експедицій, див.: Науковий архів Інституту археології. Ф. 9 (Авторський фонд Д. Щербаківського). С. 80 а. «Екскурсія на Поділля й Волинь 24 липня — 10 вересня 1926 року». Щоденник Данила Щербаківського. С. 11–12.

участь в експедиціях Д. Щербаківського[141], Е. Мальц і У. Хітер (студенти-архітектори Одеського художнього інституту, учасники численних експедицій єврейського музею в Одесі по колишній смузі осілості)[142], В. Гагенмейстер і К. Кржемінський (фундатори Кам'янець-Подільської художньо-промислової профшколи ім. Г. С. Сковороди, розробники унікальних книжкових видань з українського народного мистецтва, зокрема з юдаїки)[143], М. Топорков — інженер і архітектор, який залишив після себе велику колекцію замальовок і акварелей традиційної єврейської забудови[144], І. Маневич — поціновувач єврейської старовини, колекціонер і чиновник, який висував ініціативу організації єврейського музею в Києві, заснування в структурі ВУАКу секції з вивчення єврейського мистецтва в Україні й видання зібраних

[141] Котляр Є. Данило Щербаківський: наукові розвідки та відкриття єврейського мистецтва. *Народознавчі зошити*. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2014. Число 5 (119). С. 896.

[142] Котляр Е. Творческое наследие Ушера Хитера и Элюкима Мальца в контексте развития еврейской этнографии и музейной практики межвоенного времени. *Judaic-Slavic Journal.* Москва: Институт славяноведения РАН — Центр научных работников и преподавателей иудаики в вузах «Сэфер», 2019. № 1 (2). С. 80–118.

[143] Котляр Є. Пам'ятки єврейського мистецтва Кам'янеччини у виданнях школи Гагенмейстера: пошуки і відкриття. *Народознавчі зошити*. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2014. Число 6 (120). С. 1474–1487.

[144] Пламеницька О. Деякі риси архітектури подільських міст і містечок за матеріалами колекції Миколи Топоркова. *Архітектурна спадщина України. Питання історіографії та джерелознавства української архітектури*. Київ, 1996. Вип. 3. Ч. 2. С. 189–198.

матеріалів із сакрального й народного мистецтва[145], та багато інших.

Якщо до цього додати західні регіони України, які на той час входили до складу Польщі й Румунії, з головними містами-музеями єврейської культури — Львовом і Чернівцями, з видатними діячами, як-от історик М. Балабан, колекціонери М. Гольдштайн[146] і М. Райхенштайн[147], архітектор, графік і художній критик Ю. Авін[148], який влаштував Комітет із питань опіки над пам'ятками єврейського мистецтва у Львові, — можна побачити дійсно грандіозну картину. Проте весь цей світ почав гинути відразу після анексії цих земель Радянським Союзом, що приніс із собою державний атеїзм і класову ідеологію.

Щодо розвитку світських форм мистецтва, зокрема, помірніших або радикальніших модерністських течій, таких як «Товариство незалежних художників» в Одесі, очолюваних Я. Переменом, «Культур-Ліга» у Києві, євреї-бойчукісти з Києва й Харкова, об'єднання «Артес» у Львові, то цей художній процес був такий живий і відкритий, що його тоді мало хто збирався аналізувати і музеєфікувати. Са-

[145] Науковий архів Інституту археології. Фонд ВУАК. С. 168. Арк. 3–4. Доповідна записка ВУАКу І. А. Маневича у справі дослідження пам'яток єврейської матеріальної культури.

[146] Goldstein M., Dresdner K. Kultura i sztuka ludu żydowskiego na ziemiach polskich. Zbiory Maksymiliana Goldsteina. Lwów, 1935.

[147] Кравцов С. Марек Райхенштайн: колекціонер і його колекція. Єврейські шлюбні контракти. Збірка ктубот Львівської національної галереї мистецтв ім. Б. Г. Возницького. Львів, 2015.

[148] Kravtsov S.R. Jozef Awin on Jewish Art and Architecture. *Jewish Artists and Central-Eastern Europe.* Art Central — Identity — Heritage from the 19th century to the Second World War (Ed. by Jerzy Malinowski and others.). Warszawa: DiG, 2010. P. 131–144.

мі митці виступали з власними маніфестами. Досить згадати програмні тексти провідних художників «Культур-Ліги» Ісахара-Бер Рибака та Бориса Аронсона «Шляхи єврейського живопису» (1919) і «Що таке «Культур-Ліга»?» (1920), де автори глибоко й емоційно переконували своїх сучасників у важливості застосування формальної модерністської мови мистецтва для вираження єврейського національного характеру[149]. Нещодавній переклад з їдишу українською численних маніфестів єврейського авангарду, вперше унаочнює програмний рух єврейської творчої інтелігенції з широким різноманіттям поглядів і думок щодо майбутнього єврейського мистецтва, його завдань, шляхів і суто художніх методів[150].

Серед рідкісних знавців, ідеологів і критиків єврейського мистецтва ще з дореволюційних років лунали імена В. Стасова, Г. Павлуцького, філософа М. Бубера, провідної єврейської мистецтвознавиці Р. Бернштейн-Вішніцер, а також М. Лаврського, А. Ефроса й ін., які вважали єврейське мистецтво самобутньою, самостійною й важливою галуззю єврейського життя. Вони ж визначали шляхи розвитку національного єврейського мистецтва і його руху від поетики «гетто» до новаторства і пластичних (стилістичних) пошуків ідентичності. Але ці голоси переважно лунали з Росії,

[149] Ці маніфести спершу були надруковані їдишем 1919 року в журналі «Oyfgang» (K.: Kultur-lige. № 1). Український переклад зі скороченнями видано у: Культур-Ліга: художній авангард 1910–1920-х років: альбом-каталог / упор. Г. Казовський; наук. ред. І. Сергєєва. Київ: Дух і Літера, 2007.

[150] *Маніфести та документи єврейського авангарду.* (Упор. Г. Казовський, перекладачі: Т. Непипенко, І. Зробок). Київ: Дух і Літера, 2026. 376 с.

віддавши сферу осягнення своєї творчості в Україні самим майстрам. Один з них, М. Епштейн, великий митець і організатор художньої студії при «Культур-Лізі» — пізніше Єврейського художнього технікуму, — протримався з національною програмою мистецтва аж до початку 1930-х років — набагато довше за своїх колег, які змінили свої амплуа під натиском пролетарської машини[151]. Він не писав текстів, але давав учням зрозуміти, що в їхніх творах має виражатися національний фактор, «щоб було видно, що писав єврей». Саме ця теза як тоді, так і тепер, визначає мету маркування власної ідентичності в мистецтві. Різка зміна тогочасних парадигм призвела до того, що творчість євреїв, ледь вирвавшись із лещат гетто, відразу почала долати свої власні жанрові кордони й засвоювати нові форми, виходячи за предметне поле в простір метафор, асоціацій, концепцій і універсалізму.

Що ж успадкувало від того й пізнішого радянського часу наше покоління? Якщо вести мову про традиційне мистецтво й видані в Україні матеріали, то лише кілька статей і побіжних згадок про світ єврейського мистецтва, що зникав. 1927 року у звіті ВУАКу вийшла праця Д. Щербаківського «Пам'ятки мистецтва в Правобережжі» з розділом про єврейське мистецтво, де вже в перших рядках автор наголошував на важливості дослідження матеріальної культури євреїв, що гине через наслідки світової і громадянської війни й постійних пожеж[152]. Трагічна смерть вченого 1927 року

[151] Казовский Г. *Художники Культур-Лиги*. Москва: Мосты культуры, 2003. С. 51–57.

[152] Щербаківський Д. Пам'ятки мистецтва на Правобережжі. *Коротке звідомлення Всеукраїнського археологічного комітету за 1926 рік*. Київ: УАН; ВУАК, 1927. С. 204–205.

обірвала його дослідження. Трохи пізніше, 1930 року, у журналі «Україна» побачила світло стаття його учениці Н. Коцюбинської (пізніше вбитої сталінським режимом) «Дещо про кам'янецьких срібників». Цю працю присвячено технікам і секретам старих єврейських ювелірів[153]. Лише через два десятиліття після війни почав публікувати матеріали своїх довоєнних розвідок також репресований П. Жолтовський. 1966 року в журналі «Декоративне мистецтво СРСР» вийшла друком його стаття про пам'ятки єврейського мистецтва[154]. Пізніше в книжці «Художнє лиття на Україні» (1973) він оприлюднив матеріал про єврейські ханукальні свічники, а в посмертному виданні про монументальний живопис в Україні XVII — XVIII ст. (1988) дві сторінки присвячено малярству в дерев'яних божницях. До цього додамо згадки про архітектуру синагог XVI — XVIII ст. у багатотомниках «Загальної історії архітектури» й «Історії українського мистецтва», а також кількох монографіях[155].

Значна частина творів українського єврейського модернізму, постраждала за «несоціалістичну форму й національний зміст». Її приховано від громадськості на багато десятиліть, вивезено за кордон (як-от колекцію «одеських парижан» Я. Перемена) або просто знищено внаслідок кла-

[153] Коцюбинська Н. Дещо про кам'янецьких срібників. *Україна*. 1930. № 5–6. С. 85–89.

[154] Жолтовский П. Н. Памятники еврейского искусства. *Декоративное искусство СССР*. 1966. № 9. С. 28–33.

[155] Павла Жолтовського разом із Данилом Щербаківським слід вважати провідними українськими дослідниками єврейського мистецтва в радянський період. Детально про внесок вченого в цю галузь та його наукову бібліографію див.: Котляр Є. Українська юдаїка Павла Жолтовського. *Народознавчі зошити.* Львів: Інститут народознавства НАН України, 2016. Число 2 (128). С. 418–450.

сового добору в мистецтві чи воєнного лихоліття. Єврейський складник творчості багатьох митців знівельовано, багато імен — стерто чи викреслено з українського контексту.

Занепала в Радянській Україні галузь арт-юдаїки розвивалася за кордоном, ставши об'єктом ґрунтовних мистецтвознавчих узагальнень і наукових студій, недоступних у нашій країні аж до розвалу СРСР. Фундаментальні монографії з історії єврейського мистецтва, що виходили після війни в Європі й Америці (Ф. Ландсбергер, С. Рот, Л. Гутфельд, Е. Кон-Вінер, Е. Розенау, Б. Нарцис, К. і М. Пехоткі, З. Амішай-Майзелс, В. Манн та ін.), а також спеціалізовані наукові журнали в Ізраїлі («Jewish Art», що видавав Єврейський університет у Єрусалимі з 1974 по 1998 рік, і «Ars Judaica», який виходить з 2005 року в Університеті Бар-Ілана) і європейський журнал «Images. A Journal of Jewish Art and Visual Culture» (видається з 2007 року) незмінно приділяли і приділяють увагу єврейській спадщині на українських землях, але вони залишаються малодоступними українським дослідникам. Великі міжнародні форуми з єврейського мистецтва оминають український простір, хоча конференції з юдаїки місцевого значення відбуваються більш-менш регулярно. Значна частина наукової літератури з історії єврейського мистецтва нашого регіону, що видається в Польщі, США, Ізраїлі й інших країнах, не потрапляє до України. Розвиток інтернет-мережі, єврейських наукових і книжкових форумів і порталів, сайтів зарубіжних центрів, журналів і міжнародних проєктів (Центр єврейського мистецтва при Єрусалимському університеті[156], Єврейська спад-

[156] URL: https://cja.huji.ac.il/.

щина Європи[157] та ін.) частково заповнюють цю порожнечу. Проте державної підтримки цієї галузі нема, єврейська мистецтвознавча тематика в Україні залишається маргінальною й цікавить незначне коло фахівців. Причина цього не лише відмінність наукових форматів західної й української наукових шкіл, а й цивілізаційний розрив. Разом з тим єврейське мистецтво й художня спадщина в Україні дотепер привертають увагу світової наукової спільноти, хоч, на жаль, не як зона наукової співпраці, а здебільшого як джерельна база.

Однак світ не стоїть на місці. 35 років, що минули після 1991, таки дали змогу наблизити до нас майже зниклу єврейську Атлантиду, реабілітувати численні імена і явища, створити кілька єврейських музеїв і загалом підняти рівень академічної юдаїки. За цей час вдалося прокласти мости між минулим і сьогоденням, привернути увагу митців і мистецтвознавців до досягнень єврейського художнього модернізму, намітити нові шляхи розвитку сучасної арт-юдаїки, зробити перші кроки назустріч провідним мистецтвознавчим школам у Європі, США й Ізраїлі. Ці три з половиною десятиліття мають власну історію досягнень, надій, відкритих питань і викликів.

6.2. Українська арт-юдаїка доби незалежності: етапи, перспективи, виклики

Наприкінці 1980-х років на тлі демократичних перетворень у країні почалося відродження національних громад, а з набуттям Україною незалежності почався актив-

[157] URL: https://jewish-heritage-europe.eu/.

ний процес налагодження єврейського національного життя. У цей період створено численні єврейські об'єднання, національно-культурні товариства й фонди: Єврейську раду України, Асоціацію єврейських організацій і общин України (Ваад України), Єврейський фонд України, Товариство єврейської культури, Єврейську конфедерацію України, Єврейський конгрес України тощо, а також широку мережу общинно-благодійних, освітніх і культурно-просвітницьких організацій, що сприяють розвиткові єврейських громад і збереженню їхньої матеріальної спадщини. Одним із першорядних завдань, що постали перед новоствореними організаціями, було відродження наукової школи з вивчення єврейської історії й культури, а також регенерація синагог — разом з їх відновленням як центрів національного й релігійного життя. Багато радянських митців і мистецтвознавців звернулися до свого коріння, почало зростати нове, національно орієнтоване творче покоління.

Мистецтво колишньої смуги осілості, передусім на українських теренах, знову почало привертати увагу дослідників. 1991 року вийшов друком спеціальний «єврейський» номер журналу «Декоративное искусство СРСР»[158], що відкрив цю тему для громадськості, митців і дослідників. 1993 року О. Канцедікас ініціював у Москві багатотомний проєкт «Шедеври єврейського мистецтва». У межах цього задуму вийшли томи, присвячені дерев'яним синагогам, надгробкам, ритуальному металові, рукописам і станковому мистецтву. У Києві, Москві й Санкт-Петербурзі формувався новий науковий простір арт-юдаїки: створювалися

[158] *Декоративное искусство*. Москва, 1991. № 11. Цей випуск, що підготував Олександр Канцедікас, повністю присвячено єврейському мистецтву.

наукові й освітні центри, з'явилося коло вчених, що спеціалізувалися на єврейському мистецтві, засновувалися наукові збірники. У цей період складно ізольовано говорити про Україну, бо її єврейська спадщина мислилася й вивчалася набагато ширше — як частина культури всього східноєвропейського єврейства. З цього часу майже кожного сезону в Україні працювали міжнародні наукові експедиції з Москви («Сефер»), Санкт-Петербурга («Петербурзька юдаїка») і Єрусалиму (Центр Єврейської мистецтва при Єврейському університеті). У співпраці з українськими організаціями вони документували єврейські пам'ятки, збирали фольклор і збережені сліди культури старого єврейства.

Дві основні програми в Україні, що їх заснував Ваад — Інститут юдаїки й Комітет зі збереження єврейської спадщини, — активно працювали від середини 1990-х до початку 2000-х рр. Вони консолідували наукові та громадські сили в регіонах. Під егідою Інституту юдаїки, зусиллями його директора Л. Фінберга і великого кола колег, упродовж півтора десятків років проводилися щорічні конференції, на яких представлялися дослідження з єврейської архітектури, мистецтва й матеріальної культури. Серед учасників таких форумів формувалося середовище українських фахівців із різних галузей єврейської візуальної культури: історії й архітектури синагог (Г. Фільваров, Ю. Лівшиць, Й. Гельстон, М. Кальницький, Є. Котляр, О. Бойко), єврейської меморіальної пластики (Ю. Ходорковський, К. Бойко, А. Корчак), декоративно-прикладного мистецтва (Ф. Петрякова, Л. Булгакова, І. Сергєєва, Т. Романовська, Н. Левкович, О. Шкільна, Л. Байбула), творчості художників-євреїв кінця XIX — XX ст. (В. Сусак, Г. Глембоцька, О. Лагутенко, Г. Скляренко, О. Петрова, М. Рашковецький, Б. Пінчевська, І. Климова) тощо.

Участь в українських проєктах і публікації зарубіжних фахівців із країн колишнього СРСР, а також Ізраїлю (здебільшого наших колишніх співвітчизників) підняли на інший щабель усю галузь єврейського мистецтва, тісно пов'язану з українським контекстом. Серед них історики, архівісти, архітектурознавці, мистецтвознавці, культурологи й фольклористи з центру «Петербурзька юдаїка» (В. Димшиць, А. Соколова, О. Іванов та ін.), Центру єврейського мистецтва Єврейського університету в Єрусалимі (С. Кравцов, В. Левін), Бар-Іланського університету (Б. Янів, І. Родов, М. Райнер, Ц. Оргад), відомі дослідники В. Лукін, Б. Хаймович, Г. Казовський, Л. Войскун, І. Духан, Н. Апчинська, І. Земцова, керівники і співробітники Польського товариства східного мистецтва, а нині Польського інституту світового мистецтва (Є. Малиновський, Р. П'ятковська, М. Столярська-Фроня, М. Чекановська) і Єврейського історичного інституту у Варшаві (Е. Бергман), а також багато інших дослідників. Одним із перших проєктів, що відкрив світові юдаїку з українського музейного зібрання (Музею етнографії й художнього промислу у Львові), була велика виставка «Скарби єврейської Галичини». Вона відкрилася в Музеї діаспори в Тель-Авіві в липні 1994 року і тривала пів року. Цей захід викликав справжній фурор — його наслідком став не лише глядацький і науковий ажіотаж, а й судові позови нащадків колишніх власників частини цієї колекції. Та згадаємо про інше. Розкішно виданий ґрунтовний каталог до виставки[159] супроводжували численні статті провідних ізра-

[159] *Treasures of Jewish Galicia. Judaica from the Museum of Ethnography and Graft in Lvov, Ukraine* (Ed. by Sarah Harel Hoshen). Tel Aviv: Beth Hatefutsoth, the Nahum Goldman Museum of the Jewish Diaspora (Catalogue of the exhibition), 1996.

їльських фахівців: історика І. Барталя й мистецтвознавців Б. Янів, Ш. Цабара, Х. Беньямін та ін. Серед них лише двоє авторів мали українські (львівські) корені: С. Кравцов, який на той час уже переїхав до Ізраїлю, і співробітниця Музею етнографії й художнього промислу Ф. Петрякова, що однією з перших досліджувала цю колекцію на межі радянського часу й української незалежності і посприяла проведенню цієї виставки. Однак саме тоді на ще майже порожньому вітчизняному науковому полі відбулася перша зустріч ізраїльської наукової школи з українською музейною юдаїкою. Цей захід став точкою відліку й зародження української арт-юдаїки як наукової галузі.

Сьогодні вже можна осягнути український досвід науково-дослідницької й музейної діяльності, архітектурної й художньої творчості в царині арт-юдаїки. Найкраще свідчення академічних досягнень у цій галузі — хронологія захищених кандидатських дисертацій. Це дослідження І. Сергєєвої про традицію оформлення єврейських общинних книг — *пінкасів* (1998)[160], Є. Котляра — про історико-культурний феномен синагог України (2001)[161], розвідки про архітектуру єврейських містечок Галичини (Х. Бойко, 2000)[162]

[160] Сергєєва І. А. Історико-книгознавчий аналіз та археографічний опис єврейських декорованих рукописних пам'яток України XVIII — початку XX ст. : дис. … к.і.н.: 07.00.08. Київ, 1998.

[161] Котляр Е. А. Синагоги Украины второй половины XVI — начала XX веков как историко-культурный феномен: дисс. … к. искусствоведения: 17.00.01. Харьков, 2001.

[162] Бойко Х. С. Архітектурно-просторовий уклад єврейських дільниць у містах та містечках Галичини у кінці XIX — на початку XX ст.: дис. … к. архітектури: 18.00.01. Львів, 2000.

й Поділля (М. Поліщук, 2002)[163], дослідження архітектурної типології єврейських театрів (Б. Гой, 2006)[164], особливостей архітектури мурованих синагог Правобережжя (О. Бойко, 2010)[165], звернення до світу *штетлів* українських митців довоєнного часу (Ол. Котляр, 2011)[166], а також інші теми. Останніми роками окреслилося кілька напрямків у фундаментальних дослідженнях єврейських кладовищ (О. Бойко), релігійного начиння й декоративно-прикладного мистецтва (Н. Левкович), традицій синагогальних розписів (Є. Котляр). У межах одного з цих напрямів — декоративно-прикладне мистецтво євреїв Східної Галичини — підготовлено ґрунтовну монографію й захищено докторську дисертацію (Н. Левкович, 2016)[167]. Більшість цих робіт присвячено реабілітації знищеної й забутої спадщини, явищ і персоналій, зокрема згаданих вище. Низка досліджень І. Ходак і Є. Котляра повертають із забуття учасників культурно-мистецького руху міжвоєнних років і плоди їхньої самовідданої праці. Цю ж мету переслідували перші публікації експедиційних матеріалів початку 1990-х років, історичні путів-

[163] Поліщук М. В. Архітектурно-просторова організація єврейських містобудівних комплексів XV — поч. XX ст. у структурі історичних поселень Поділля: дис. … к. архітектури: 18.00.01. Київ, 2002.

[164] Гой Б. В. Архітектура єврейських театрів України. Принципи типології та проєктування: дис. … к. архітектури: 18.00.02. Львів, 2006.

[165] Бойко О. Г. Архітектура мурованих синагог Правобережної України XVI — XX ст.: дис. … к. архітектури: 18.00.01. Львів, 2010.

[166] Котляр Е. Р. Образы штетла в украинском искусстве первой трети XX в. в контексте европейских художественных исканий: дисс. … к. искусствоведения: 17.00.05. Харків, 2011.

[167] Левкович Н. Декоративно-ужиткове мистецтво євреїв Східної Галичини XVIII — першої третини XX ст.: типологія, символіка, художні особливості: дис. … доктора мистецтвознавства: 18.00.06. Львів, 2016.

ники «100 єврейських містечок Поділля» (1997–2000), видання бібліотеки культурологічного альманаху «Ї» на чолі з Т. Возняком, присвячені штетлам Галичини і єврейському Львову (2007–2010), а також монографії О. Бойко про синагоги Львова (2008), О. Лошак і В. Старостіна про синагоги Катеринослава (2019), Б. Хаймовича про розписи буковинських синагог у Чернівцях (2008) і Новоселиці (2016). У цьому контексті слід згадати й численні історико-краєзнавчі видання й регіональні путівники І. Котлера та М. Поліщук (Одеса), В. Меламеда, А. Козицького і Ю. Бірюльова (Львів), М. Кальницького (Київ), Є. Котляра (Харків), К. Гладиша, Є. Цирюльника і М. Гольдштейна (Полтава), Ю. Мариновського та В. Страшевича (Черкаси), Р. Метельніцького (Луцьк), Н. Шевченко (Чернівці), В. Щукіна (Миколаїв), Р. Офіцинського (Ужгород), Є. Левінзона і Г. Ківільши (Кам'янець-Подільський) та ін.

Серед останніх великих проєктів, присвячених єврейській архітектурній спадщині України, слід відзначити ґрунтовний двотомний каталог про синагоги Волині (2017), який підготували ізраїльські фахівці з Центру єврейського мистецтва Єврейського університету в Єрусалимі С. Кравцов і В. Левін на основі багаторічних експедицій і праці в архівах різних країн[168]. На жаль, робота такого масштабу поки що не під силу сучасним українським фахівцям і інституціям: бракує фахового досвіду, комунікаційних можливостей, а також інформаційних і фінансових ресурсів.

Ведучи мову про наукові центри з юдаїки та спеціалізовані видання з єврейського мистецтва, виділимо ство-

[168] Kravtsov S. R., Levin V. *Synagogues in Ukraine*: Volhynia, 2 vols. Jerusalem: Zalman Shazar Center and Center for Jewish Art, 2017.

рений на базі Інституту юдаїки Центр дослідження історії та культури східноєвропейського єврейства НаУКМА (керівник — Л. Фінберг). У партнерстві з видавництвом «Дух і Літера» він випустив сотні цінних видань, серед яких книжки й каталоги про творчість єврейських художників об'єднання «Культур-Ліга» (2007), спадщину А. Маневича, З. Толкачова, М. Епштейна, З. Лерман, О. Рапай, монографії про книжкову графіку «Культур-Ліги» Г. Казовського (2012), єврейську тему у творах художників України з другої половини XX ст. до сьогодення («Київська колекція», 2015), а також історію єврейського театру в Україні І. Мелешкіної (2019). Один із науково-видавничих проєктів центру об'єднав під однією обкладинкою спеціального випуску збірника «Jews and Slavs» / «Євреї та слов'яни» міжнародний колектив науковців, які унаочнили різноманітний культуротворчий контекст взаємодії української і єврейської спільнот (2017)[169]. Місце для дослідження спадщини єврейських митців також відводиться в кожному числі альманаху «Єгупець». Журнал «Антиквар» (редакторка — Г. Шерман) у співпраці з представниками цього центру раз на кілька років видає спеціальні випуски з арт-юдаїки, розширюючи аудиторію колекціонерів, шанувальників і знавців єврейської спадщини[170].

У Львові вже близько десяти років функціонує Науковий центр юдаїки та єврейського мистецтва ім. Ф. Петря-

[169] *Євреї та слов'яни. Українсько-єврейська зустріч: культурні виміри*. Т. 25 / за ред. В. Московича та А. Родал. Пер. з англ. В. Циби. Київ: Дух і Літера, 2017.

[170] Відзначимо лише кілька номерів «Антиквара», присвячених українській юдаїці: 2008, № 9 (23); 2009, № 7–8; 2010, № 7–8 (45); 2011, № 10 (57); 2016, № 11–12 (99); 2024, № 3 (136) (Тема: НІМЗ «Бабин яр» — про трагедії минулого і сьогодення мовою мистецтва).

кової під керівництвом М. Шейхета, який об'єднує зусилля фахівців і музейників щодо збереження й популяризації пам'яток єврейської культури західноукраїнського регіону і проводить наукові конференції.

У Харкові 2002 року відкрито Центр сходознавства Харківської державної академії дизайну і мистецтв, одним з пріоритетних напрямків якого стало збагачення мистецтвознавчого дискурсу та художніх практик єврейської культури (куратор Є. Котляр). Центр проводить дослідження, готує аспірантів, організовує виставки й експедиції, друкує наукові видання й каталоги. У 2008–2011 роках він видавав академічний збірник «Сходознавчі студії» (спецвипуск «Вісника ХДАДМ»), значна частина якого присвячувалась арт-юдаїці. У 2010–2011 роках уперше в Україні вийшло два томи збірника, об'єднані спільною темою «Єврейське мистецтво і український контекст». У них представлено розвідки вчених із багатьох країн про традиційне й сучасне єврейське мистецтво[171]. Це посилило увагу до української арт-юдаїки в колі фахівців із різних наукових шкіл.

На сьогодні в Україні існують дві постійні університетські навчальні програми з єврейських студій. Одна з них діє в Національному університеті «Києво-Могилянська академія», інша — в Українському католицькому університеті (кілька менш масштабних ініціатив існували або існують і в інших закладах). Мистецький напрям не пріоритетний

[171] *Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв*: (за ред. В. Я. Даниленка). Харків: ХДАДМ, 2010. № 8 (Сходознавчі студії. Вип. 3 «Єврейське мистецтво і український контекст. Обрії традиційної художньої культури»: укл. Котляр Є. О.); 2011. № 9 (Сходознавчі студії. Вип. 4 «Єврейське мистецтво і український контекст. У русі європейських новацій»: укл. Котляр Є. О.).

в жодній із них, однак усі такі осередки так чи інакше у своїй діяльності єврейської спадщини приділяють йому увагу. Понад 15 років діє Міжнародна міждисциплінарна сертифікатна програма з юдаїки (раніше — у НаУКМА, а з 2020 року — під егідою Інституту сходознавства ім. Агатангела Кримського НАН України). В останні роки вона зазнала суттєвої модернізації під керівництвом академічної директорки К. Малахової й адміністративної директорки О. Заславської[172]. До цієї дворічної академічної освітньої програми долучаються й фахівці з єврейської архітектури, традиційного й модерного єврейського мистецтва. Її слухачі мають змогу прослухати низку прикладних дисциплін, як-от епіграфіку, регіональні студії, роботу з архівами, музейну справу тощо. Це значно розширює можливості освіти в галузі юдаїки для тих, чия праця пов'язана з єврейською історією й культурою, єврейськими громадами, бібліотеками, архівами й музеями всіх рівнів.

Упродовж багатьох років проводить міжнародні конференції Українська асоціація юдаїки, заснована 2015 року (президент — В. Черноіваненко). Як і інші національні асоціації з єврейських студій у світі, вона об'єднує численних українських науковців і стала медіатором спільних наукових проєктів, зокрема завдяки виданню академічного міжнародного журналу «Judaica Ukrainica» (з 2012), у якому міститься окрема рубрика з єврейського мистецтва[173].

[172] Міжнародна міждисциплінарна сертифікатна програма з юдаїки. URL: https://www.cpjudaica.org.ua/.

[173] Українська асоціація юдаїки. URL: https://uajs.org.ua/>; сторінка журналу *«Judaica Ukrainica»*: URL: https://judaicaukrainica.ukma.edu.ua/content/about-us-0.

Ще в середині 1990-х років низка українських наукових і громадських установ, як-от львівський інститут «Укрзахідпроєктреставрація» і вищезгаданий КЗЄС, спільно з іншими українськими й зарубіжними інституціями запустили програми з вивчення й опису історичних будівель синагог. На основі цього львівський інститут видав ілюстрований каталог «Синагоги України» (1998) з описом і обмірними кресленнями багатьох збережених синагог, здебільшого західного регіону[174]. Згодом поширився реституційний рух, тож на сьогодні близько сотні старих будівель синагог повернуто громадам і реконструйовано. Серед будівель, у яких в останні роки відбулася або триває капітальна реконструкція, є перлини ренесансної, барокової, класицистичної або модернової синагогальної архітектури: оборонні синагоги XVII ст. у Сатанові, Жовкві й Острозі, XVIII ст. — у Дубно, XIX ст. — у Дрогобичі й Садгорі (Чернівці). За останнє десятиліття в низці міст Наддніпрянщини єврейські громади почали зводити нові синагоги за оригінальними проєктами (Кременчук, Кривий Ріг, Кам'янське, Запоріжжя, Житомир). Їхнє спорудження вимагає нових наукових розвідок і узагальнювальних робіт. Одне з показових видань такого типу — розкішна книга-фотоальбом «Синагоги України» (кер. проєкту Я. Епштейн, 2012)[175]. Вона презентує світові єврейську архітектурно-художню спадщину України на сучасному відрізку часу. Проте наукове осягнення цієї спадщини ще попереду.

Чи варто говорити, що в перші пострадянські роки лідери єврейських громад, стикаючись із реконструкцією ста-

[174] *Синагоги України: Вісник інституту «Укрзахідпроєктреставрація»*. Львів, 1998. № 9.

[175] *Синагоги Украины*. Книга-фотоальбом. Т. 1. Симферополь: ООО «Открытый мир», 2012.

рих синагог, слабко уявляли правила їх облаштування і традиції оздоблення. Поодинокі збережені зразки стінопису в чинних синагогах у західних областях (Львів, Чернівці, Хуст) не могли бути орієнтирами, бо не узгоджувалися з новою епохою й новою ідентичністю українського єврейства. Потрібні були сучасні підходи до трансформації традицій, нові концепції дизайну, що намітилися лише у 2000-х роках. Саме тоді змінилася загальна парадигма середовищного дизайну, стали повертатися втрачені знання і традиції, почав налагоджуватися контакт з іноземними фахівцями, які мали досвід у проєктуванні й дизайні синагог.

Відповідальність за будівлі синагог, що мали статус пам'яток архітектури, несли державні проєктні організації, які скрупульозно і неспішно розробляли проєкти і вели реконструкцію. На цьому полі випробували свої сили й модні українські архітектори: О. Дольник у Дніпропетровську, В. Штефан у Кривому Розі та ін. Також запрошували ізраїльських фахівців, наприклад А. Острайхера, який спроєктував інтер'єри багатьох синагог у Києві, Харкові, Львові, Кривому Розі, Запоріжжі й інших містах. Сучасний архітектурно-дизайнерський підхід став нормою для багатьох єврейських культурних центрів, які орієнтувалися на залучення широких єврейських кіл у динамічне національне життя. Разом із цим продумана реставрація і ревіталізація старих синагог і синагогальних розписів — відкрита проблема з погляду сучасної музеєфікації і презентації цієї спадщини і втраченої традиції з урахуванням успішного західного досвіду[176]. В окремих випадках ми вже наближаємося до цього.

[176] Панорамний огляд реставрації архітектури, внутрішнього оздоблення й декору синагог в Україні показано в статтях: Котляр Е. А. Синагоги Украины. Чувство веры и меры в архитектурной традиции и совре-

Але загалом українським фахівцям з єврейської архітектури й мистецтва часто бракує розуміння довготривалих завдань передати майбутнім поколінням автентичні сліди минулого замість ефектних, але чужорідних для історичного контексту пам'ятки, рішень.

Тема Голокосту й упорядкування місць масових єврейських поховань також стала програмним напрямом єврейського відродження. Це дало поштовх до розвитку меморіальної естетики з власними тенденціями й архітектурно-художніми формами вираження національної скорботи[177]. Ця тема стала культивуватися в усьому світі, зокрема в Україні, де в низці міст відбулися відкриті конкурси. За їхніми підсумками зведено великі меморіальні комплекси. Один з останніх і найзначущіших проєктів — Меморіально-освітній комплекс «Простір синагог» у Львові (2016) з руїнами найдавнішої в Україні синагоги «Золота Роза» (1582)[178]. Це частина широкої міжнародної ініціативи Львівської міської ради, спрямованої на увічнення єврейської історії, жертв Голокосту, збереження спільної спадщини і створення міських просторів пам'яті у Львові з їхнім внесенням до контексту сучасності. Провадяться масштабні роботи над реконструкцією будинку відспівування «Бейт-Кадішім» на єврейському цвинтарі в Чернівцях. На його базі буде від-

менной реконструкционной практике. *Ватерпа*с. Харьков, 2002. № 40. С. 28–33; Котляр Є. Увічнення спадщини: стан, збереження та презентації синагогальних розписів в Україні. *Єврейська культурна спадщина України.* Київ: Дух і Літера, 2018. С. 56–79.

[177] Цій темі присвячено окремий тематичний випуск журналу «Антиквар»: НІМЗ «Бабин яр» — про трагедії минулого і сьогодення мовою мистецтва. 2024. № 3 (136).

[178] URL: https://www.lvivcenter.org/public/spatial/space-of-synagogues/.

критий великий музейно-освітній комплекс. Обговорюються архітектурні концепції сучасних музеїв Голокосту в Одесі й Києві. Поетапно, хоч і скромніше, увічнюються місця пам'яті в багатьох регіонах і маленьких населених пунктах. Це створює окремі меморіальні маршрути й карту пам'яті жертв Голокосту. Немає сумнівів, що в найближчі роки ця тенденція набиратиме обертів, як це вже відбулося в багатьох європейських містах, наприклад у Польщі, де за відсутності євреїв дбайливо відновлені місця їхнього життя, синагоги і цвинтарі. Їх охороняє держава як частину національного надбання. На жаль, ця галузь поки що не привернула уваги зацікавлених і обізнаних науковців-мистецтвознавців, хоча нагальна потреба в цьому, як і загалом у розумінні підходів і методології створення єврейських музейних просторів, назріла давно[179].

Поповнення матеріально-дослідної бази й популяризація єврейського мистецтва, безумовно, пов'язані з музейними експозиціями й мережею сучасних єврейських музеїв і колекцій. Ще 2000 року під патронатом президента України Л. Кучми вийшло видання каталогу пам'яток єврейської культури в Україні, у якому представлено зібрання юдаїки в державних музеях[180]. Попри величезну втрату цього фонду у XX ст., в українських колекціях збереглися зразки традиційної юдаїки, особливо в таких сховищах як Скарбниця

[179] Котляр Е. Еврейский музей: дефиниции, типология, методология и практика экспозиционного проектирования. К постановке проблемы. *Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв*. Харків: ХДАДМ, 2006. № 12. С.64–94.

[180] *Пам'ятки єврейської культури в Україні: Пам'ятки музеїв і заповідників*. Видання Спільної українсько-американської комісії з культурної спадщини. Київ, 2000.

Національного музею історії України (колишній Музей історичних коштовностей), куди перевезено експонати закритого єврейського музею в Одесі, а також у львівських Музеї етнографії та художнього промислу, Музеї історії релігії, Історичному музеї і Національній галереї мистецтв імені Бориса Возницького. Зібрання юдаїки також збереглись у краєзнавчих музеях Луцька, Вінниці й інших міст. Поряд із цим з кінця 1990-х років почали виникати єврейські музеї при синагогах і громадських центрах. Серед найбільших єврейських назвемо засновані 2002 року Музей історії євреїв Одеси «Мігдаль-Шорашим» (дир. М. Рашковецький), 2008 року — Чернівецький музей історії та культури євреїв Буковини (дир. М. Кушнір) і 2009 року — Музей Шолом-Алейхема в Києві (дир. Ірина Климова)[181]. 2012 року відкрився найбільший на сьогодні музей «Пам'ять єврейського народу і Голокост в Україні» у Дніпрі. Очевидною є потреба мобілізувати зусилля й ресурси для створення масштабного єврейського музейного проєкту і в Києві.

Активізація музейного руху, колекціонування і презентації арт-юдаїки в Україні одночасно виявила і проблеми, пов'язані з компетентністю і професійними навичками їхніх власників, зберігачів і дослідників як щодо знання єврейської традиції і мистецтва, так і щодо питань провенансу, музейної співпраці, внутрішньої й міжнародної комунікації. Подолати їх дають змогу нові можливості, ресурси й зарубіжні ініціативи, як-от проєкт Європейського фонду Ротшильда «Кетер», який 2012 року провів серію науково-практичних семінарів для українських музейників із метою

[181] Короткий огляд цих музеїв наведено у спеціальному числі журналу «Антиквар», присвяченому українській юдаїці. 2011. № 10 (57).

навчити їх професійних стандартів роботи з музейними фондами юдаїки для опису відповідних колекцій[182]. Аналогічний ефект дає членство кількох українських єврейських музеїв (Львів і Чернівці) в Європейській асоціації єврейських музеїв. Це дає змогу вивести українську музейну юдаїку на вищий щабель, інтегрувати її в міжнародний контекст.

Прикладом цього став виставковий дослідницький проєкт «Які ж гарні шатра твої, Якове…». Настінні розписи синагог Буковини», здійснений у 2015–2016 роках Є. Котляром спільно з Чернівецьким музеєм історії та культури євреїв Буковини (кер. проєкту М. Кушнір) за підтримки провідних ізраїльських фахівців І. Родова і В. Левіна. Ядром проєкту стало дослідження й опис восьми синагог історичної Буковини, зосереджених на теренах сучасної Румунії та України, а її підсумком — ґрунтовний каталог і пересувна виставка, показана в Чернівцях, Харкові й Києві[183]. Через десять років, уже під час війни, ця виставка дістала нове, міжнародне продовження, про що йтиметься далі.

Найрезонансніші подіями останніх років можна вважати дві львівські єврейські виставки. Одна з них — виставка *ктубот* (єврейських шлюбних контрактів) зі збірки Львівської національної галереї мистецтв ім. Б. Г. Возницького, яка була несподівано віднайдена у фондах музею, відреставрована, науково досліджена провідним ізраїльським фахівцем у цій галузі Ш. Цабаром і широко оприлюднена

[182] *Програма Кетер. Розуміння збірок юдаїки та опіка над ними в українських музеях* (укр. / англ). Відень, 2012.

[183] *«Які ж гарні шатра твої, Якове…». Настінні розписи синагог Буковини*. Каталог виставки / упор. М. Кушнір, Є. Котляр, А. Ямчук (укр. / англ). Чернівці — Київ: Чернівецький музей історії та культури євреїв Буковини, Дух і Літера, 2016.

завдяки ґрунтовному каталогові (ред. В. Сусак, 2015)[184]. Друга масштабна виставка «Реліквії єврейського світу Галичини» (2018) відбулася в Музеї етнографії та художнього промислу. Її присвятили 85-й річниці першого такого показу речей єврейського ритуального побуту у Львові (1933). 400 експонованих на ній предметів засвідчили широкий репертуар, самобутність і мистецьку якість ритуальної юдаїки і творчості єврейських митців регіону. Це дало змогу зрозуміти, як глибоко й усеосяжно проникло мистецтво в релігійну практику і повсякденність галицьких євреїв. На жаль, цю виставку не задокументовано каталогом, хоча зазвичай у світі такі події супроводжуються відповідним виданням.

До думок про майбутнє належить ідея заснування музею сучасного єврейського мистецтва з представленням у ньому зібрання традиційних і сучасних видів мистецтва і медійної візуальної культури, а також відновлення статус-кво єврейського модернізму, довоєнного і дореволюційного мистецтва. У такій експозиції важливо відобразити становлення й розвиток єврейської теми, звернення до неї художників-євреїв з відображенням через творчість мінливих уявлень про національні завдання мистецтва і власну ідентичність. У зв'язку з цим, поєднуючи старі досягнення із сьогоденням, ми звернемося до ретроспективного огляду імен, подій і творчих акцій у єврейському мистецтві останніх десятиліть.

Слід наголосити, що основна маса художників-євреїв радянського часу не могла відкрито висловлювати свою національну належність у творчості. Певним винятком були

[184] *Єврейські шлюбні контракти. Збірка ктубот Львівської національної галереї мистецтв ім. Б. Г. Возницького* / ред. В. Сусак, Н. Римська (укр. / англ). Львів, 2015.

ті, хто починав ще в міжвоєнний час, скажімо З. Толкачов, М. Фрадкін і Б. Бланк. Більшість натомість розкривала себе в універсальних темах і пластичних пошуках. Серед них кияни А. Балазовський, М. Вайнштейн, Е. Рудминський, В. Морозова, Я. Левич, З. Лерман, Л. Раппопорт, одесити Л. Дюльфан та І. Островський, львів'яни В. Сіпер, М. Ліщинер, М. Штейнберг, С. Грузберг і І. Соболєва, харківські майстри Б. Вакс, А. Константинопольський, Л. Перешкольнік, Й. Дайц, П. Брозголь та ін. Частина з них згодом почала активно повертатися до свого коріння, а деякі, наприклад І. Островський і П. Брозголь, з 1970-х років писали на єврейські теми «у стіл».

Рубіконом став 1988 рік, коли у львівському «Арсеналі» відбулася перша виставка єврейського мистецтва. Після цього у львівських музеях пройшли виставки традиційного єврейського мистецтва (1990) і творчості ізраїльських художників (1991). З виставок єврейських майстрів міжвоєнного часу, організованих упродовж останнього десятиліття, згадаємо львівський проєкт «Образи зниклого світу» (2003)[185], київські виставки, присвячені авангардним пошукам митців «Культур-Ліґи» (2007)[186] і окремо Марка Епштейна (2010)[187], кілька виставок єврейського образотворчого мистецтва, зокрема художників Паризької школи з зібрання харківського колекціонера і мецената О. Фельдмана (2000–2010), одесь-

[185] *Образи зниклого світу. Євреї Східної Галичини (середина XIX ст. — перша половина XX ст.)*. Каталог виставки / ред. Ю. Бірюльов. Львів: Центр Європи, 2003.

[186] *Культур-Ліга: художній авангард 1910–1920-х років*. Альбом-каталог / упор. Г. Казовський (укр. / англ). Київ: Дух і Літера, 2007.

[187] *Марк Епштейн. Повернення майстра*. Альбом-каталог / упор. О. Межевікіна. Київ: Дух і Літера, 2010.

кі виставки єврейських художників із зібрання С. Канівця (2010) та ін. Ці вернісажі перемежовувалися з показами сучасних єврейських митців.

У Києві перша така виставка «Нісайон. Випробування. Єврейська тема у творчості сучасних художників України» відкрилася 1994 року.[188] З кінця 1990-х років аналогічні виставки демонструються в різних містах, представляючи місцевих майстрів різних поколінь — від класиків радянського часу до молодих авторів, що сформувалися за роки перебудови й незалежності України. 2001 року в столичному Національному художньому музеї України був представлений видатний цикл творів на тему Голокосту М. Туровського — колишнього киянина, який переїхав до Нью-Йорку. Разом із багатьма митцями-емігрантами з України, як-от М. Глейзер або А. Скорубський, В. Кандинський, цей приклад показує активність українського єврейського зарубіжжя в розвитку арт-юдаїки. Того ж року в Одеському художньому музеї відбулася виставка одеських художників-євреїв XIX — XX ст. «У передчутті дива». Вона розгорнула фантастичну панораму єврейського художнього життя. Через декілька років в Ізраїлі Л. Войскун відкрила світові перевезену на Святу землю колекцію «одеських парижан» Я. Перемена[189], що дивом збереглася цілісною. В. Сусак присвятила художникам-євреям з України та Східної Галичини в Паризькій школі два розділи своєї ґрунтовної монографії про

[188] Пєтрова О. Сенс «Нісайону». *Нісайон. Випробування = Ordeal: Єврейська тема в творах сучасних художників України*: альбом. Київ, 1994. С. 5–11.

[189] *Одесские «парижане». Произведения художников-модернистов из коллекции Якова Перемена* : каталог / сост. Л. Войскун. Рамат-Ган: Музей русского искусства им. Цетлиных, 2006.

паризьке коло українських митців (2010)[190]. Додамо до цього низку досліджень творчості старої генерації єврейських митців Галичини, що побачили світло в монографіях Б. Пінчевської (2013)[191] і Г. Глембоцької (2015)[192].

Численні персональні й колективні виставки, як-от «Повернення у штетл» (Харків, 2005); «Єврейський вимір» (Львів, 2011) та ін., представляли хрестоматійні, відомі й нові імена десятків так чи інакше пов'язаних з єврейською темою митців. Це майстри з Одеси (А. Ройтбурд, Д. Тихолуз, М. Черешня, Ю. Зільберберг, Л. Межберг, Л. Палатніков), Києва (Я. Левич, О. Рапай, Л. Раппапорт, М. Вайсберг, П. Фішель, І. Климова), Харкова (П. і М. Брозголі, Є. Котляр, В. Колтун, О. Котляр), Львова (П. Гуменюк, Є. Колодіїв, Ю. Кох, М. Ліщинер, А. Погрібний-Кох, А. Фрідман, арт-студія «Метаморфози»), Чернівців (Б. Тутельман), Житомира (Б. Кравець), Черкас (А. Дувінський) і багато інших. Серед художніх акцій можна відзначити бажання багатьох митців і мистецтвознавців знову доторкнутися до світу штетлів: творчі експедиції й семінар-пленери українських та ізраїльських художників «Дороги, палаци, міста: простір в єврейському мистецтві і в єврейських класичних текстах» (2002) і харківський проєкт «*Нешама*: через мистецтво до

[190] Сусак В. *Українські мистці Парижа 1900–1939*. Київ: Родовід, 2010. Книжка вийшла в трьох мовних версіях: українською, англійською та французькою.

[191] Пінчевська Б. *Творчість єврейських художників Східної Галичини 1900–1939 років.* Корсунь-Шевченківський: Корсунський видавничий дім «Всесвіт», 2013.

[192] Глембоцька Г. *Художники-евреи Львова первой половины XX ст. Жизнь, творчество, судьба*. Львов: Ставропигион, 2015.

серця» (2011)[193] якраз і були покликані надихнути творчі шукання сучасних митців, надати їм можливість по-новому виразити старі образи єврейської спадщини.

Як і раніше, творчість сучасних єврейських митців відображає три основні тенденції: наслідування традиційних прототипів, пошуки абстрактної поетики і метафорики і, нарешті, найрадикальніший трансавангардний вектор. Серед адептів останнього назвемо знаменитого одесита О. Ройтбурда з його епатажним проєктом «Якщо в крані немає води» (2011), а також молодого митця з Черкас О. Дувінського, який декларує складний взаємозв'язок між своєю творчістю і єврейським світовідчуттям. Подібні проєкти, пройняті іронією й мітологізмом, осучаснюють єврейську тему, дають їй глобальну космополітичну трансформацію і вносять у дискурс актуального мистецтва.

6.3. Дослідження і презентації єврейського мистецтва й мистецької спадщини під час Російсько-української війни: особистий досвід

Повномасштабне вторгнення Росії привернуло до України увагу всього демократичного світу. Це виявилося не лише у військовій і економічній допомозі, а й у прагненні дізнатися і зрозуміти українську культуру й мистецтво, зокрема її єврейський складник, сприяти її поширенню і збереженню. З перших місяців війни численні закордонні

[193] *«Еврейская Атлантида». Мир штетла в произведениях харьковских художников. Выставка творческих работ по итогам проєкта «Нешама: через искусство к сердцу»*. Каталог / авт.-сост. Е. Котляр (рос. / англ). Харьков: Центр Востоковедения ХГАДИ, 2012.

інституції в рамках спільного гасла #StandWithUkraine пропонували грантову підтримку й різні форми співпраці українським інституціям, художникам і мистецтвознавцям, які опинилися в Західній і Центральній Європі або залишилися в Україні. Це повною мірою відобразилося і на підтримці єврейської спадщини, особливо тієї, що опинилася під загрозою[194].

Найяскравішим прикладом стала діяльність Центру допомоги мистецтву України — The Ukraine Art Aid Center (UAAC, голова — д-р Йоганнес Натан)[195]. Він був заснований на початку березня 2022 року як спільна ініціатива, створена для збереження культурних цінностей в Україні, підтримки й надання гуманітарної допомоги закладам культури і мистецтва[196]. Центр ініціював регулярні (двічі на місяць) онлайн-зустрічі з керівниками і співробітниками українських мистецьких і культурних закладів: музеїв, архівів, бібліотек тощо. Вони мали на меті через фахівців познайомити європейське суспільство з колекціями, умовами й реальними викликами роботи наших колег у різних містах: від прифронтових і деокупованих територій до відносно спокійного заходу країни. Є. Котляр був одним із тих, кого в жовтні 2023 року запросили на таку зустріч для знайомства західної аудиторії з єврейською спадщиною України на

[194] Див. детальніше: Котляр Є. Ars longa…. Завершені, діючі та заплановані. Авторські виставкові проєкти під час війни в Україні, США та Німеччині. *ІІ Міжнародна конференція Західного регіонального науково-мистецького центру НАМУ «Мистецтво в час війни»*, Національна академія мистецтв України, Державна прикордонна служба України. Моршин, 10–12 жовтня, 2024. Львів—Моршин, 2024–2025. С. 84–89.

[195] Ukraine Art Aid Center. URL: https://ukraineartaidcenter.org/.

[196] The Ukraine Art Aid Center looks for support. 28.02.2023. URL: https://eba.com.ua/en/ukraine-art-aid-center-shukaye-pidtrymky/.

знак солідарності з Ізраїлем після терористичного нападу ХАМАСу 7 жовтня того ж року. Дві великі узагальнювальні лекції відкрили європейським колегам розмаїття зосереджених в Україні єврейських пам'яток. Невдовзі вийшла ґрунтовна стаття на цю тему[197]. Вони також дали поштовх для розроблення окремого проєкту цифровізації єврейської спадщини й виставки, про що йтиметься нижче.

На внутрішньому треку мистецьке життя також не переривалося, ставши потужною моральною підтримкою українського суспільства. Виставковий досвід Є. Котляра свідчить про постійну залученість до численних наукових і виставкових проєктів як в Україні, так і по всьому світу (США, Ізраїль, Німеччина, Італія, Польща та ін.), що розпочалися з 2022 року і продовжуються дотепер. Це можна доповнити трьома десятками виступів на наукових конференціях, конгресах і круглих столах у Європі, Ізраїлі й Америці, не кажучи вже про Україну, а також організацією окремої англомовної конференції «Розширюючи кордони. Єврейська мистецька спадщина України» («Expanding Boundaries. Jewish Artistic Heritage of Ukraine»), що відбулася 2–3 липня 2024 року в Чернівцях у межах діяльності Є. Котляра як керівника Академічної ради Української асоціації юдаїки. Цей захід зібрав провідних істориків мистецтва з десяти країн світу[198] і був підтриманий Європейською асоціацією юдаї-

[197] Kotlyar E. Synagogues in Ukraine's Independence Epoch: Rediscovery and Renovation of the Architectural Heritage. Jewish or Common Heritage? *Appropriation and Expropriation of Synagogues in East-Central Europe since 1945*. Einzelveröffentlichungen des Deutschen Historischen Instituts Warschau. Osnabrück: Fibre Verlag, 2024. P. 33–51.

[198] Відеозапис конференції. URL: https://uajs.org.ua/index.php/en/node/887.

ки[199]. Згадана конференція зосередила увагу світової наукової спільноти на українській єврейській спадщині, її світовому значенні, сучасних загрозах і викликах. Матеріали доповідей, що готуються до друку в окремому числі журналу «Judaica Ukrainica», свідчать про широкий дискурс і географію, які інтегрують українську юдаїку у світовий науковий простір на багатьох рівнях.

Завдяки грантовій підтримці окремі виставкові проєкти спершу розгорталися за кордоном, зокрема у США й Німеччині (здебільшого вони ставали пересувними), а потім поверталися в Україну, де починали окремі виставкові мандри.

Хронологічно перша виставка — «The Light of the Revival. Stained Glass Design for Restituted Synagogues of Ukraine by Eugeny Kotlyar» («Світло Відродження. Дизайн вітражів для відновлених синагог України Євгена Котляра»). Вона відкрилася у вересні 2023 року в Центрі єврейських досліджень Фордгемського університету в Нью-Йорку за пропозицією професорки Магди Тетер, співдиректорки центру і президентки Американської академії єврейських досліджень, яка взяла найактивнішу участь у її організації, а роком пізніше посприяла влаштуванню виставки в Українському інституті Америки. Експозицію супроводжував англомовний каталог[200]. На виставці експонувалися ескі-

[199] Expanding Boundaries: Jewish Artistic Heritage of Ukraine. 11.09.2024. URL: https://www.eurojewishstudies.org/conference-grant-programme-reports/expanding-boundaries-jewish-artistic-heritage-of-ukraine/.

[200] Kotlyar E., Teter M. *The Light of the Revival. Stained Glass Design for Restituted Synagogues of Ukraine by Eugeny Kotlyar*. Catalog of the Exhibition at the Center for Jewish Studies at Fordham University, September 10 — October 10, 2023. New York, The Center for Jewish Studies at Fordham University, 2024. 56 p.

зи і фотографії реалізованих проєктів вітражів у синагогах Харкова й Києва, створених Є. Котляром під час активного процесу реституції й реконструкцій історичних будівель синагог у 1995–2005 роках. Вони ж заклали певну традицію використання художніх вітражів у сучасних українських синагогах. Восени 2024 року доповнена українським перекладом виставка почала свій тур Україною, де була показана в Харкові (Єврейський культурний центр «Бейт Дан») і Києві (Єврейський громадський центр «Халом», Музей Шолом-Алейхема).

Цей досвід проклав подібний маршрут для персональної фотографічної виставки Є. Котляра «The Ukrainian Shtetl. Homecoming to Places of Strenght. Photographic Travels in Former Jewish Localities» («Український штетл. Повернення до місць сили. Фотографічні мандри колишніми єврейськими містечками»), що знов стартувала з Фордгему (2024)[201], щоб продовжити свій шлях в Україні. Виставка містить світлини, які автор зробив під час науково-мистецьких експедицій упродовж 2002–2024 років сучасною українською провінцією, містами й селищами, пов'язаними з компактним проживанням єврейського населення в минулому. Це своєрідне візуальне дослідження простору через «ностальгічну оптику», у якому можна відшукати сліди минулого й показати живий зв'язок із сучасністю через творче осягнення історико-архітектурного ландшафту, синагог, кладовищ, старовинних вулиць і будинків, портретів мешканців тощо. Такі презентації в супроводі великого

[201] URL: https://now.fordham.edu/event/the-ukrainian-shtetl-homecoming-to-places-of-strength-photographic-travels-by-eugeny-kotlyar/

двомовного каталогу[202] вже відбулися в єврейських центрах Харкова й Києва, а також в Ужгороді (Закарпатський музей народної архітектури та побуту). Обидві виставки також заплановано показати в Дніпрі й інших містах.

Така ж виставкова стратегія стосується масштабного українсько-німецького проєкту «Мальовані молитви. Загрожені розписи синагог української Буковини». Він став результатом вищезгаданої співпраці з Центром допомоги мистецтву України. У рамках роботи центру створено робочу групу з цифровізації єврейської спадщини («Проєкт із цифрового документування вцілілих фрагментів фресок і будівель чинних і колишніх синагог в історичному регіоні Буковина»), визначено загрожені об'єкти, залучено фахівців (українську компанію «Skeiron»), які проводили лазерне сканування і 3D-моделювання інтер'єрів синагог. Процес завершено наприкінці 2024 року[203]. Основою для проєкту стала згадана вище виставка з каталогом «"Які ж гарні шатра твої, Якове…". Настінні розписи синагог Буковини», пре-

[202] Котляр Є. *Український штетл. Повернення до місць сили. Фотографічні мандри колишніми єврейськими містечками*. Каталог виставки. Центр єврейських досліджень Фордгемського університету, Нью-Йорк, 20 червня — 23 серпня 2024 р. Нью-Йорк, 2024. 128 с., іл. Kotlyar E. *The Ukrainian Shtetl. Homecoming to Places of Strength. Photographic Travels in Former Jewish Localities*. Exhibition catalog. The Center for Jewish Studies at Fordham University, New York, June 20 to August 23, 2024, New York, 2024. 128 p., fig.

[203] Чміль О. *«Щоб зберегти синагогальне малярство». На Буковині зробили лазерне сканування трьох синагог.* 23.01.2025. URL: https://suspilne.media/chernivtsi/931895-sob-zberegti-sinagogalne-malarstvo-na-bukovini-zrobili-lazerne-skanuvanna-troh-sinagog/.

зентованим в Україні у 2015–2017 роках[204]. Згодом на цій базі виникла ідея організувати нову виставку в Німеччині й додати до неї цифрову модель однієї з досліджених синагог, а також розробити тримовний сайт з метою просування онлайн-формату виставки для широкої міжнародної аудиторії[205]. Виставку вперше показано в листопаді 2025 року в Німеччині (куратор з німецької сторони проф. А. Ліпінська)[206], Університетській і міській бібліотеці Кельну, Північний Райн-Вестфалія[207], згодом вона переїхала до Дюссельдорфу[208], наразі плануються виставки в Аугсбурзі, Марбурзі й інших містах. 2026 року виставка починає своє паралельне життя і в Україні.

До спільних дослідницьких і виставкових ініціатив із німецькими колегами слід додати виставку 2022 року «Voices. A mosaic of Ukrainian-Jewish life» («Голоси. Мозаїка українського єврейського життя») в Єврейському музеї Аугсбурга — Швабії[209] (куратори Д. Резник, А. Шесталюк). У ній представлено інтерв'ю з сучасними очевидцями, які

---

[204] *«Які ж гарні шатра твої, Якове…». Настінні розписи синагог Буковини*. Каталог виставки / упор. М. Кушнір, Є. Котляр, А. Ямчук. Чернівці-Київ: Чернівецький музей історії та культури євреїв Буковини, Дух і літера, 2016. 172 с., 133 іл. (укр. та англ. мовами)

[205] Робоча версія онлайн-виставки: URL: https://gemaltegebete.eu/.

[206] URL:https://ub.uni-koeln.de/kulturprogramm/ausstellungen/ausstellungen-2025/gemalte-gebete.

[207] Бріман Ш. *«Врятувати скарби від загибелі»*. Українсько-єврейська зустріч. 18.12.2025. URL: https://ukrainianjewishencounter.org/uk/vryatuvati-skarbi-vid-zagibeli/.

[208] URL: https://www.g-h-h.de/ausstellung/gemalte-gebete.

[209] URL: https://jmaugsburg.de/en/exhibitions/voices/>; <https://www.dw.com/uk/mozaika-evrejskogo-zitta-v-ukraini-na-vistavci-v-augsburzi/a-63828903.

дають фрагментарну, але всеохопну картину різноманітності єврейського життя в Україні за століття.

Нова технологічна доба, залучення цифрових технологій, соціальних мереж та інтернет-простору дала змогу поєднати дослідницькі проєкти з мистецькими й музейними практиками, що широко презентують різноманітні культурні продукти як у реальному, так і у віртуальному просторі. Наочно це демонструє сайт Віртуального музею єврейської історії та культури України[210]. Його створено в межах проєкту «Єврейська спадщина в Україні: міждисциплінарні рефлексії крізь призму архівних документів, культури, історії та літератури», що реалізує Національний університет «Києво-Могилянська академія» за підтримки ЮНЕСКО і Європейського Союзу. Цей сайт задумано як відкриту цифрову платформу, що поєднує наукові дослідження, архівні матеріали, мистецьку спадщину й пам'ять про складний історичний досвід багатовікової єврейської присутності на українських землях і багатогранну історію українсько-єврейських взаємин.

Інтенсифікація науково-мистецьких проєктів, активізація видавничої діяльності (найавторитетніші видавництва, що спеціалізуються на мистецьких виданнях з юдаїки, — «Дух і Літера» в Києві та «Видавництво Старого Лева» у Львові), численні виставки (наприклад у Виставковому центрі «Жива пам'ять» Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр», художня виставка М. Вайсберга «У пошуках втраченного сенсу» чи пересувна науково-мистецька виставка Д. Полюховича «Сатанів: втрачений світ стародавнього єврейського цвинтаря»), по-

[210] URL: https://www.jewishmuseum-ua.org.ua/.

вернення імен і спадщини видатних єврейських митців до їхньої української батьківщини і культурного простору (на прикладі конкурсу плакатів «Re: Frame Lilien» для молодих митців, дизайнерів і дослідників візуальної культури, присвячених постаті Моше Ефраїма Лілієна[211], що викликає й дослідницький інтерес), а також майже річна культурно-просвітницька програма Центру досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства «Арт-юдаїка»[212], що були запущені останніми роками, показують жвавість єврейського мистецького життя й зацікавленість ним широкої української й зарубіжної аудиторії. Під час сучасної війни цей інтерес не згас, а, навпаки, каталізувався. Попри завдані війною страждання, відкритість світу до України сприяла реалізації багатьох дослідницьких і мистецьких проєктів з юдаїки, які надали можливість розповісти про Україну світові, знайти оптимальні презентаційні формати і — найголовніше — відкрити браму єврейської художньої культури на різноманітних європейських і американських майданчиках. Це наш шанс стати в культурно-мистецькому розумінні своїми на Заході, наближаючи через мистецькі заходи довгоочікувані політичні рішення щодо майбутнього України.

Підсумовуючи, відзначимо безумовну динаміку єврейського художнього життя в Україні й виникнення нових завдань, що стосуються вивчення, реабілітації й ревіталізації єврейської спадщини в академічному й суспільно-культурному вимірах. Останній охоплює не лише відновлення

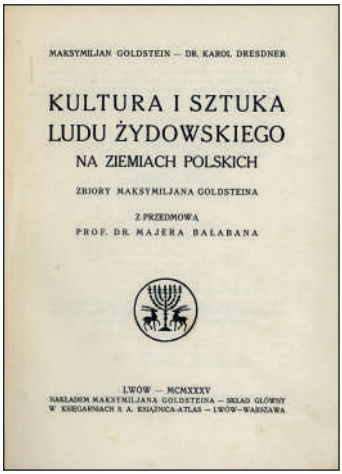
[211] URL: https://agency-lvivregua.com/en/projects/reframe-lilien/.

[212] Ця програма-лекторій запрошувала на зустрічі з публікою провідних дослідників єврейського візуального, театрального та кіномистецтва: URL: https://www.judaicacenter.kyiv.ua/ievgen-kotlyar-pro-danilushherbakivskogo-ta-zberezhennya-pamyati-pro-ievrejski-pamyatki/.

об'єктів єврейської спадщини, насамперед синагог і історичних кварталів, де вже немає євреїв, а й їх наповнення новим життям, на кшталт того, що демонструють наші європейські сусіди. Така стратегія посилює привабливість малих місць завдяки реконструкції історичної мультикультурності регіону. Це стосується і паломницьких маршрутів колишніх місць зародження хасидських династій — окрема тема розвитку внутрішнього й зовнішнього туризму на карті сучасної України, що потребує посилення привабливості. Частка участі українських інвесторів, фондів і держави в цій галузі незначна, та ще більше пригнічує те, що вона розвивається поза національними інтересами держави й лишається відірваною від офіційно рекламованих маршрутів.

Сьогоднішній простір арт-юдаїки в українському ландшафті мозаїчний і багатогранний. Різнопланова творчість митців, які стикаються з єврейською темою, виставки й музейна справа, широке коло дослідників традиційного й сучасного єврейського мистецтва наповнюють цей простір взаємозв'язками й дають відчутний ефект синергії. Своєю чергою, ця галузь не лише стає частиною єврейського національного відродження, а й інтегрується в професійне середовище й українську культуру, дістаючи підтримку з боку західних колег і партнерів. Упродовж останніх десятиліть покоління перших ентузіастів змінилося кількома хвилями професіоналів. Завдяки міжнародному діалогові, зокрема за участю репатріантів в Ізраїлі й емігрантів, а через них — із Заходом, світ української арт-юдаїки все більше долучається до світових стандартів, цінностей і трендів. Скільки виправдаються ці очікування, покажуть майбутні десятиліття. Одне можна сказати однозначно: на теренах сучасної України зосереджено величезний культурний шар

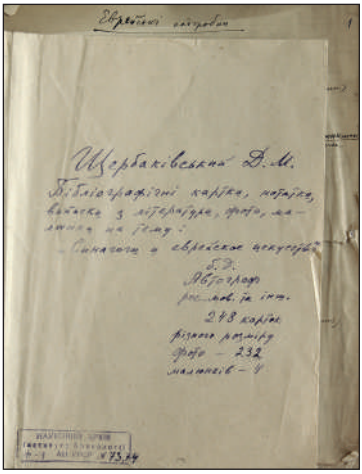
багатовікового життя єврейського народу. Ба більше, у багатьох єврейських музеях Європи, Ізраїлю й Америки зберігаються численні єврейські артефакти й мистецькі твори, що походять з українських теренів. Усе це підкреслює невичерпний потенціал української арт-юдаїки для розвитку і збагачення української культури.

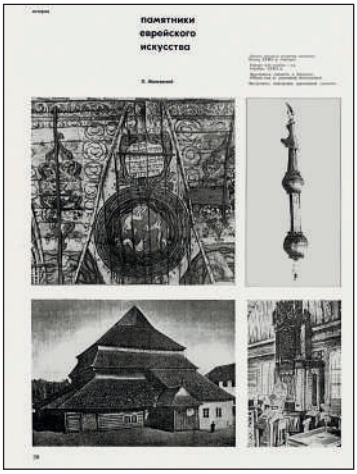
Goldstein M., Dresdner K. Kultura i sztuka ludu zydowskiego na ziemiach polskich (Lwow, 1935)

Щербаківський Д. «Пам'ятки мистецтва на Правобережжі» (Київ, 1927)

Данило Щербаківський. «Синагоги та єврейське мистецтво». Справа, 1920-ті (Інститут археології НАН України, Київ)

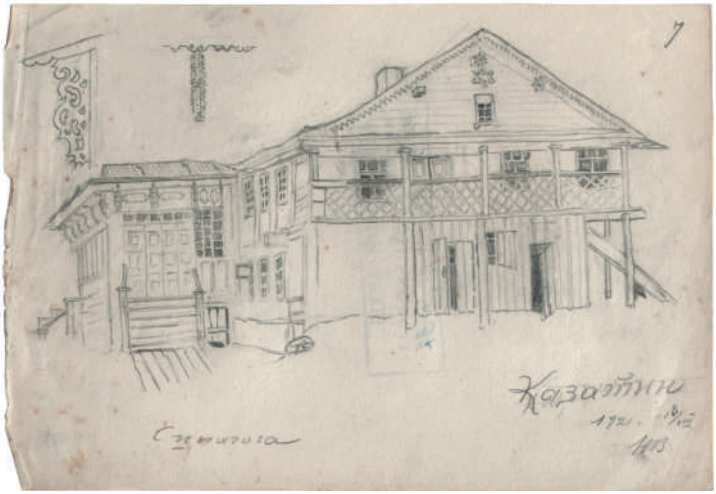
Жолтовський П. «Пам'ятки єврейського мистецтва» (Декоративне мистецтво СРСР, 1966; російською мовою)

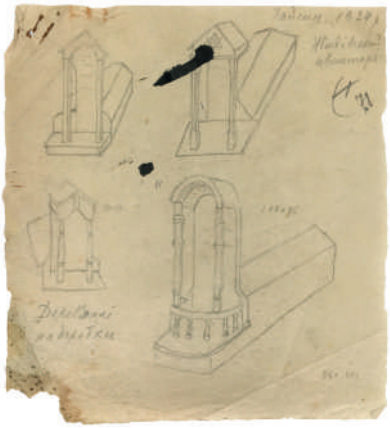
Ушер Хітер та Елюкім Мальц серед мацев на єврейському кладовищі. Експедиція на Волинь та Поділля, 1927 р. (Архів родини У. Хітера)

Елюкім Мальц. Синагога в Хмільнику. Вінницька обл. Малюнок, 1929 р. (Державний науково-дослідний музей архітектури ім. Щусєва, м. Москва)

Микола Валукінський. Синагога в Козятині. Малюнок, 1921 р. (Інститут археології НАН України, Київ)

Наталія Коцюбинська. Замальовки дерев'яних надгробків з єврейського цвинтаря в Гайсині, 1924 р. (Інститут рукопису НБУ ім. В.І. Вернадського, Київ)

Кость Кржемінський. Єврейський надгробок 1837 р. у Кам'янці-Подільському. Літографія, 1926 р. (Національний художній музей України, Київ)

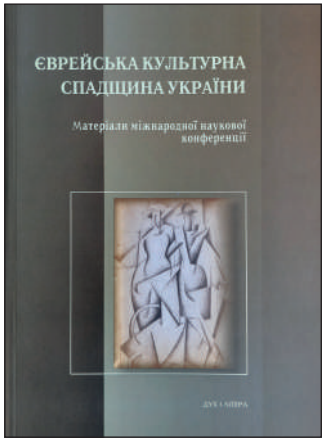
Приміщення Єврейського музею в Одесі з експозицією малюнків і світлин Ушера Хітера та Елюкіма Мальця з зображеннями єврейських пам'яток. 1927 р. З єврейської газети «Емес», 1928 р.

Виставка єврейського мистецтва у Львові. З альбому Комітету з опіки пам'яток єврейського мистецтва. 1928 р. (Музей етнографії та художнього промислу, Львів)

Брошура навчальної програми Європейської фундації Ротшильда «Кетер» (Відень, 2012)

Єврейська культурна спадщина України. Матеріали конференції (Київ, 2018)

Навчальний семінар для учасників програми «Кетер». Центр міської історії Центрально-Східної Європи. Львів, 2012 р. Фото Є. Котляра

Експозиція виставки «Реліквії єврейського світу Галичини». Львів, Музей етнографії та художнього промислу, 2018 р.

Виставка «“Які ж гарні шатра твої, Якове…”. Настінні розписи синагог Буковини». Музей історії Києва. 2017 р. Фото Є. Котляра

Пам'ятки єврейської культури в Україні (Київ, 2000)

Сторінки єврейського мистецтва України: навчальний посібник (Київ, 2018)

Антиквар. Журнал про антикваріат, мистецтво та колекціонування. Тематичний номер «Українська юдаїка» (Київ, 2011, № 10)

Сходознавчі студії. Спецвипуск журналу «Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтво». (Харків, 2010, № 8)

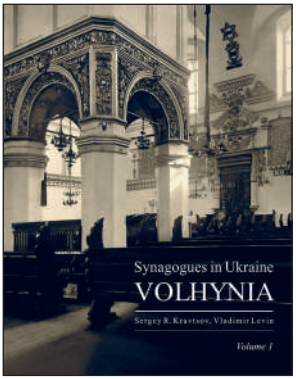
Синагоги України: Вісник інституту Укрзахідпроектреставрації (Львів, 1998, № 9)

Синагоги України. Книга-фотоальбом (Сімферополь, 2012)

Хаймович Б. «Справа рук наших для уславлення» (Київ, 2008; російською та англійською мовами)

Kravtsov S. R., Levin V. Synagogues in Ukraine: Volhynia, 2 vols. (Jerusalem, 2017)

Бойко О. Синагоги Львова (Львів, 2008)

Глембоцька Г. Художники-євреї Львова першої половини XX століття (Львів, 2015; російською мовою)

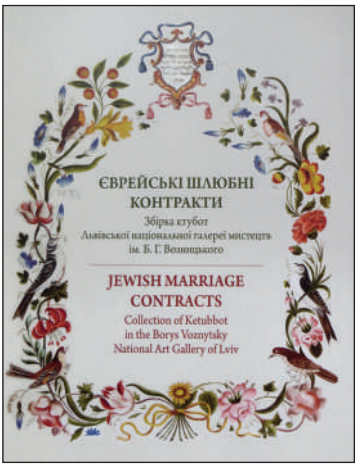
Левкович Н. Декоративно-ужиткове мистецтво євреїв Східної Галичини XVIII — першої третини XX ст. (Львів, 2016)

Бірюльов Ю. Єврейська архітектурна спадщина Львова (Львів, 2022)

Образи зниклого світу. Євреї Східної Галичини (середина XIX – перша третина XX ст.). Каталог (Львів, 2003)

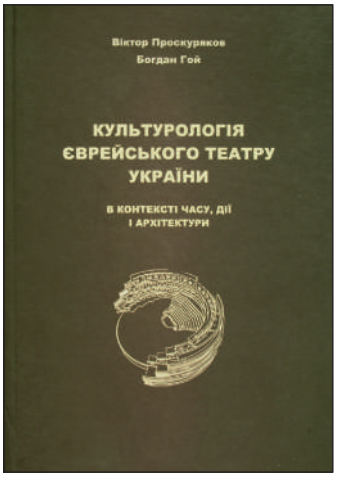
Єврейські шлюбні контракти. Каталог (Львів, 2015)

Культур-Ліга. Художній авангард 1910-1920-х років. Альбом-каталог (Київ, 2007)

Мелешкина І. Мандрівні зорі в Україні. Сторінки історії єврейського театру. (Київ, 2019)

Проскуряков В., Гой Б.
Культурологія єврейського театру України (Львів, 2007)

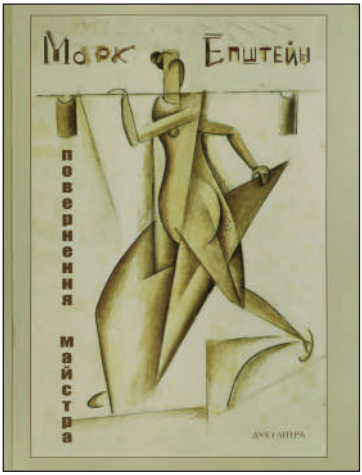
Євреї та слов'яни.
Збірка «Україно-єврейська зустріч: культурні виміри» (Київ, 2017)

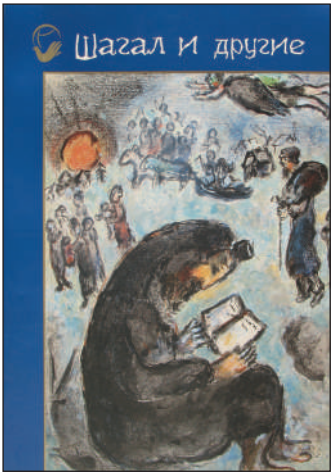
Полюхович Д.
Єврейський цвинтар Сатанова. Кам'яні звірі та магічні обряд (Київ, 2024)

Котлобулатова І.
Єврейські фотографи та фотостудії Львова (1860–1939)
(Львів, 2024)

Марк Епштейн.
Повернення майстра.
Альбом-каталог (Київ, 2010)

Шагал та інші.
Каталог (Харків, 2007;
російською мовою)

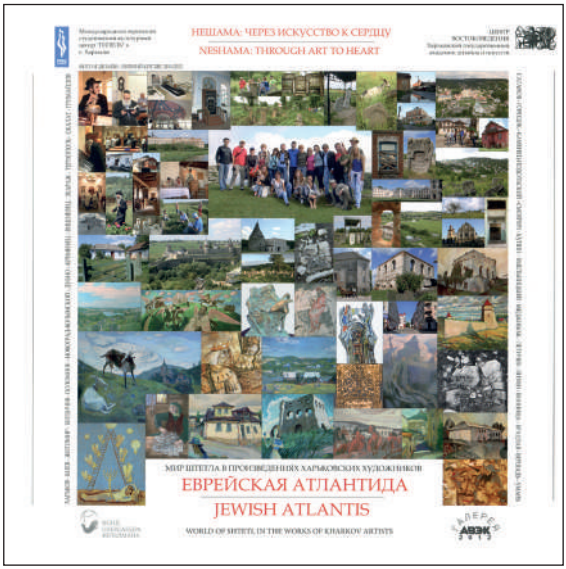

Федорук О. Мистецький шлях
Михайла Глейзера
(Київ, 2022)

Маніфести та документи єврейського
авангарду (Київ, 2026)

«Єврейська Атлантида». Світ штетлу в творах харківських художників. Каталог (Харків, 2012; російською та англійською мовами)

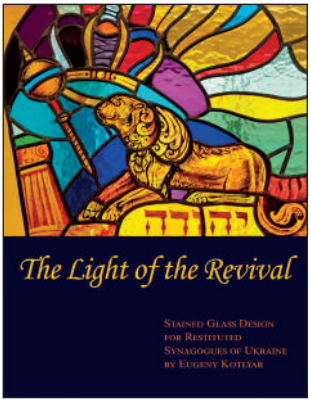

Пленер на єврейському цвинтарі у с. Купин Хмельницької області. З хроніки проекту «Нешама: через мистецтво до серця», 2011 р. Фото Є. Котляра

«Які ж гарні шатра твої, Якове…». Настінні розписи синагог Буковини. Каталог (Чернівці – Київ, 2016; українською та англійською мовами)

Kotlyar E., Teter M. The Light of the Revival. Stained Glass Design for Restituted Synagogues of Ukraine by Eugeny Kotlyar. Catalog (New York, 2024)

Котляр Є. Український штетл. Повернення до місць сили. Фотографічні мандри колишніми єврейськими містечками. Каталог (Нью-Йорк, 2024; українською та англійською мовами)

Виступ проф. Єжи Маліновського на відкритті Міжнародної конференції «The Ukrainian and Jewish Artistic and Architectural Milieus of Lwów/Lemberg/ Lviv: From Ausgleich to the Holocaust», Львів, Центр міської історії, 2012 р. Фото Є. Котляра

Доповідь завідувачки фонду юдаїки Інституту рукопису НБУ ім. В.І. Вернадського Ірини Сергеєвої на конференції зі збереження єврейської спадщини України. Київ, 2016 р. Фото Є. Котляра

Секція «Радянська єврейська етнографія: дослідження та колекції у міжвоєнний період» на 17-му Всесвітньому конгресі з юдаїки в Єрусалимі, 2017 р. Зліва направо: Євген Котляр, Ірина Сергеєва, Марина Щербакова, Ілля Родов та Шалом Цабар

Учасники конференції Української асоціації юдаїки «Розширюючи кордони: Єврейська мистецька спадщина України». Чернівці, 2024 р. Зліва направо: Сергій Гірік, Надія Уфімцева, Віталій Черноіваненко, Євген Котляр та Штефан Хоппе

Розділ 7

ЄВРЕЙСЬКЕ РЕГІОНАЛЬНЕ КРАЄЗНАВСТВО

Попередні десятиліття української незалежності можна було б вважати достатнім часом для відродження історичної пам'яті про місця життя єврейських громад після довгого і трагічного XX століття. Те, що можна назвати єврейськими адресами міст і малих населених пунктів України. Водночас визначальне тут місце, з якого в 1990-ті роки почалося дослідження, а по суті, відкриття «археологічного шару» життя локальних єврейських громад на різноманітних за своїми колишніми історико-культурними кордонами теренах України. У багатьох випадках це місце можна позначити як спорожнілий і зорово зникомий єврейський ландшафт[213]. Найяскравіше це унаочнює доля історичних будівель синагог, які завжди виступали візуальним маркером єврейської присутності. Іншим маркером були єврейські цвинтарі й місця масових розстрілів євреїв під час нацистської окупації. Саме до цих груп пам'яток і об'єктів здебільшого була прикута увага першого покоління дослід-

[213] Цей розділ присвячено світлій пам'яті історика й архівіста Юхима Йосиповича Меламеда (1951–2021), упорядника довідників про документи з юдаїки в архівах України, Росії й Білорусі, лауреата премії імені Мартена Феллера і Жанни Ковби Української асоціації юдаїки за складання архівного путівника «Документи з історії та культури євреїв в регіональних архівах України: Путівник. Т. 2» (2019). Ця та інші його праці стали незамінними посібниками для всіх гуманітаріїв, які займаються єврейською тематикою.

ників 1990-х років, частина з яких ще застала життя єврейських громад у міжвоєнний період 1920–1930-х років і спиралася на живу пам'ять своїх земляків. Більшість цих краєзнавців були ентузіастами єврейських громад, інтерес яких, зокрема до центрів колишнього духовного життя євреїв, був продиктований не лише науковим, а й практичним інтересом. Бо це також був час реституції власної історичної спадщини. Але стан, у якому дійшли до нашого часу ці історичні об'єкти, красномовно говорить про те, з чого почався єврейський краєзнавчий рух в Україні.

7.1. Доля єврейської архітектурної спадщини міст і містечок до доби незалежності України: синагоги

Колишні духовні центри єврейських громад, що уособлювали монументальні, примітні серед міської забудови споруди синагог, а також камерніші божниці, були насильно відрізані від культури й пам'яті євреїв упродовж усього XX століття. Це почалося після приходу радянської влади й переходу до політики атеїзму й націоналізації релігійного майна від початку 1920-х і до кінця 1930-х років[214]. Наступним етапом цієї історії була Друга світова війна й Голокост, під час яких

[214] Детальніше про історичну долю і сучасний стан синагог в Україні див.: Котляр Є. Синагоги України від Другої світової до сучасної Російсько-української війни: доля архітектурної спадщини. *Політичні та історичні аспекти розвитку єврейських громад України і країн діаспори в контексті сучасних викликів* / кер. авт. кол. Ю. Подольський. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2024. С. 256–279.

знищено сотні синагог, а згодом — заборона національного життя наприкінці радянської доби. У багатьох містах України навіть збережені й перебудовані споруди синагог знеособлено в міському просторі, багато євреїв навіть не усвідомлювало їхніх первісних призначень. Про це свідчать документи, архіви й путівники пізнього радянського часу, у яких синагоги майже не згадуються. Слід пам'ятати, що жодна зі старовинних дерев'яних божниць на території сучасної України — а їх відомо щонайменше пів сотні — не пережила Голокосту[215]. Багато т. зв. «оборонних» синагог XVI – XVIII ст. стояли в руїнах. Колишні синагоги використовувалися з культурною, спортивною чи економічною метою, вони поступово втрачали свій історичний вигляд.

Важливо зазначити, що в 1920 — 1930-х роках у Радянській Україні короткочасний сплеск зацікавленості єврейськими пам'ятками, їх збереженням і вивченням мав наслідком появу неоцінних матеріалів про синагоги, що пізніше були зруйновані. Про це свідчать розвідки Д. Щербаківського[216], П. Жолтовського[217], Г. Лукомського[218], Є. Левиць-

[215] Бойко О. Будівництво синагог в Україні. *Синагоги України: Вісник інституту «Укрзахідпроєктреставрація».* Львів, 1998. № 9. С. 5–33.

[216] Котляр Є. Данило Щербаківський: наукові розвідки та відкриття єврейського мистецтва. *Народознавчі зошити.* Львів: Інститут народознавства НАН України, 2014. № 5 (119). С. 884–913.

[217] Котляр Є. Українська юдаїка Павла Жолтовського. *Народознавчі зошити.* Львів: Інститут народознавства НАН України, 2016. № 2 (128). С. 418–450.

[218] Kotlyar E. George Loukomski: Synagogues in Art and Research. *Jews and Slavs* 27 / *Jewish-Slavic Cultural Horizons: Essays on Jewish History and Art in Slavic Lands* (Jerusalem — Ljubljana: Center for Slavic Languages and Literatures of Hebrew University of Jerusalem and the Research Centre of the Slovenian National Academy of Sciences), 2022. P. 391–417.

кої[219], натурні замальовки подільських і волинських синагог, що зробили Е. Мальць і У. Хітер[220], для Єврейського музею в Одесі тощо. Усе це вказує на значний інтерес до старих синагог як вагомої частини єврейської спадщини. Але ці дослідження також придусили сталінські репресії, а самі дослідники опинилися у в'язницях, на засланні або були вбиті як шпигуни чи «буржуазні націоналісти». Одним із поодиноких винятків стали художні твори й наукові розвідки Г. Лукомського — художника й науковця, який емігрував і залишився ледь не єдиним дослідником синагог в окупованій нацистами Європі.

Упродовж наступних років євреї були фізично відірвані від своєї спадщини, а дослідження цієї теми було заборонене. Лише поодинокі сюжети потрапляли до великих колективних монографій, але за ними практично неможливо було зрозуміти ані масштаби, ані історико-культурну й архітектурно-художню значущість цього явища.

Войовничий атеїзм, розмитий у конфесійних кордонах міжвоєнного часу, після закінчення війни став конкретизуватися в державний антисемітизм: юдаїзм був зведений до рангу найреакційнішої й найнебезпечнішої для радянського суспільства релігії. Утім одразу після війни напруження антирелігійних акцій, зокрема закриття синагог, проти міжво-

[219] Котляр Є. До вивчення зниклих єврейських божниць. Дослідження Єлизавети Левитської розписів дерев'яної синагоги у Михалполі, 1930 р. *Народознавчі зошити*. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2013. № 3 (111), С. 435–446.

[220] Котляр Е. Творческое наследие Ушера Хитера и Элюкима Мальца в контексте развития еврейской этнографии и музейной практики межвоенного времени. *Judaic-Slavic Journal*, 2019. № 1 (2). С. 80–118.

єнного рівня дещо знижується, а його коливання резонували з політичною обставою в країні.

1944 року уряд СРСР сформував Раду у справах релігійних культів, до якої надходили численні прохання вцілілих євреїв про повернення конфіскованих синагог. Під час війни для підтримки патріотичного духу широких верств населення релігійна політика була пом'якшена. Постанови Раднаркому «Про порядок відкриття молитовних будинків релігійних культів» і «Про молитовні будинки релігійних товариств» від 1944 та 1946 років уможливили повернення вірянам молитовних будівель[221]. Синагоги відкриваються в Києві, Харкові, Львові й інших містах. Станом на 1 жовтня 1945 року в Україні взято на облік 59 чинних синагог, і то 54 з них відкрито якраз у цей період[222]. До кінця 1940-х років єврейські громади й синагоги відкрито в Києві, Харкові, Львові, Чернівцях, Одесі, Вінниці, Чернігові, Дніпропетровську, Херсоні, Миколаєві, Житомирі, Ужгороді, Проскурові (Хмельницькому), Кіровограді, Полтаві й Рівному. Інші громади діяли в районних центрах і містечках[223].

Разом із цим у 1946–1947 роках за рішенням апарату Уповноваженої ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР по Українській РСР закрито й передано під культурно-просвітницькі установи 94 молитовні будівлі,

---

[221] Beizer M. *Our Legacy: The CIS Synagogues, Past and Present*. Jerusalem: Gesharim, 2002. P. 37–38.

[222] Гендельман Ж. Религиозная история евреев Украины XX столетия. (К вопросу о периодизации). *Етноси України. Альманах — 2000. Історико-культурологічний часопис*. Серія «Єврейський світ». Київ, 2000. С. 93.

[223] Мицель М. *Общины иудейского вероисповедания в Украине (Киев, Львов: 1945–1981 гг.)*. Київ: Институт иудаики, 1998. С. 14–17.

9 із яких були синагоги[224]. Серед окремих кричущих фактів варварства слід зазначити руйнування відомої оборонної синагоги в Любомлі, що збереглася з часів окупації (споруджено 1510 року). Це сталося 1947 року, коли позбавлену єврейської громади — знищеної на той час — синагогу розібрали на будматеріали для брукування дороги.

Наприкінці 1948 року влада почала скорочувати кількість діючих синагог. До 1952 року СРСР прокотилася нова хвиля репресивних акцій проти юдаїзму, пов'язана з боротьбою проти «безрідного космополітизму». Тоді в Україні закрито 34 синагоги[225]. На початок 1953 року зі 137 діючих у СРСР синагог близько третини (40) були в Україні[226].

Практика закриття синагог і ліквідації громад як одних із найсильніших ідеологічних кроків тоталітарної держави не припинялася й надалі. Згідно із секретним інформаційним звітом Уповноваженої ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів УРСР за 1964 рік кількість офіційно зареєстрованих єврейських громад з 1947 по 1963 роки скоротилася з 81 до 14. Різкі стрибки закриття синагог відбувалися з 1948 по 1954 роки — майже вдвічі (деяке послаблення релігійної політики після 1953 року пов'язане зі зміною державного лідера та політичного режиму), а також з 1957 по 1963 роки — більш ніж на дві третини. «За-

[224] Гендельман Ж. Религиозная история евреев Украины XX столетия. С. 93.

[225] Беренштейн Л. Иудаизм и политические репрессии в СССР (20–80-е гг. XX ст.). *Єврейська історія та культура в країнах Центральної та Східної Європи.* Матеріали конференції 2–5.09.1997. Київ: Інститут юдаїки, 1998. С. 19.

[226] Altshuler M. The Synagogue in the Soviet Union on Passover 1953. *Jews in Eastern Europe* / ed. by Altshuler, Y.E. Cohen, A. Zeltser. Jerusalem, 2001. P. 58–76.

конність» обґрунтування закриття синагог і зняття громад із реєстрації вкладено у фіктивні формулювання «розпаду громад», «грубого порушення законодавства про культи», а також тверджень про нібито достатність однієї синагоги для обслуговування релігійних потреб єврейського населення[227]. Прикладом інсценування ліквідації громад і закриття синагог слугує випадок із «Мордвинівською» синагогою в Харкові[228]. Значна більшість закритих 1957 року синагог в СРСР припала саме на Україну. Початком цієї акції стало закриття 6 синагог у західних регіонах, а апогеєм — 13 синагог 1960 року[229]. Серед 7 синагог, закритих 1961 року, була й остання синагога в Миколаєві.

Показовий приклад із львівською синагогою «Якуб Гланзер Шул», атака на яку почалася з обвинувачень у пресі. Спираючись на них, місцева влада намагалася закрити синагогу, але натрапила на протидію центральних органів, стурбованих загрозою міжнародного скандалу. Подальший спільний тиск на громаду, звинувачену в усіх гріхах від «мракобісся» і злочинності до шпигунства 1962 року завершився успіхом[230]. Відтоді на теренах Львівщини — історичного центру галицького єврейства, — не працювала жодна

[227] Чарный С. Закрытие синагог и снятие общин с регистрации в период антирелигиозной кампании 1958–1964 годов. *Тирош. Труды по иудаике.* 2001. № 5. С. 275–276.

[228] *Державний архів Харківської області. Ф. Р-3858, оп. 3, об. зб. 1239.* (Протокол № 21 засідання Харківського облвиконкому від 21 грудня 1949 р.).

[229] Чарный С. Закрытие синагог и снятие общин с регистрации. С. 275.

[230] Там же. С. 275–281.

синагога, хоча до окупації Польщі в місті діяло понад 30 єврейських молитовних установ[231].

Отже, на початку 1965 року — умовного кінця «відлиги» — у республіці діяли 14 зареєстрованих і 66 незареєстрованих єврейських груп, які об'єднували близько 25 тис. вірян.

Спроби демократичного світу захистити євреїв були марні й, навпаки, мали зворотний ефект. У роботі відділу агітації та пропаганди ЦК КПУ «Про так зване єврейське питання в Українській РСР», виданій 1969 року під грифом «Для службового користування», зокрема, сказано: «Будь-які розмови про закриття синагог і про заборону юдейської релігії в СРСР, які дуже часто порушуються на сторінках буржуазної преси і на радіохвилях різних західних «голосів», ніщо інше, як злісна антирадянська вигадка та наклеп». У цьому ж документі сформульовано оцінку юдейських громад і синагог України, які, на думку укладачів, «значно скомпрометували себе як канали для ізраїльсько-сіоністської пропаганди серед єврейського населення»[232].

Наприкінці 1971 року Рада у справах релігій при Раді міністрів СРСР у записці «Про деякі негативні явища в релігійних об'єднаннях єврейського культу і заходи щодо їх ліквідації» надала виявленим «негативним явищам» відкрито політичного характеру. Так розцінюється тенденція перетворення відзначення свята Йом-Кіпур в синагогах на день національної жалоби, а свята Сімхат-Тори — на національ-

[231] Гельстон И. Камерные синагоги Львова. *Єврейська історія та культура в Україні.* Матеріали конференції, Київ, 8–9 грудня 1994. Київ, Асоціація юдаїки України, 1995. С. 42–43.

[232] Мицель М. Днепропетровская иудейская община в контексте антиеврейской политики КП Украины конца 60-х — начала 70-х годов. *Запорожские еврейские чтения.* 1998. № 2. С. 147.

не свято радості. Ці факти використання синагог для «розпалювання націоналістичних і сіоністських настроїв» і їхнього перетворення на «націоналістичні клуби» влада використовувала як привід для розгортання заходів щодо їх ліквідації, для чого посилювався контроль і антирелігійна пропаганда на місцях[233].

1974 року в Україні діяли 14 синагог. За винятком Закарпатської й Житомирської областей, що мали по 3 синагоги, а також Вінниччини (2 синагоги), кількість синагог в інших областях — Київській, Кримській, Одеській, Хмельницькій, Чернівецькій і Дніпропетровській — розподілялося за принципом «одна область — одна синагога»[234].

На початку 1970-х років синагога в УРСР фактично припинила бути релігійним інститутом, понад те, налякані владою віряни ставили підписи під абсурдними, зокрема антиізраїльськими гаслами й листами, що їх заготували для них уповноважені, щоб переконати світову спільноту в тому, що євреї СРСР повноправні, вільно сповідують релігію, а антисемітизму нема тощо[235]. Отож, на час відродження національного життя в другій половині 1980-х років релігійне життя євреїв було практично зруйноване. Єврейське громадське життя в мінімально збережених формах йде в підпілля.

---

[233] Войналович В. Юдейські громади України в умовах державної антирелігійної політики 50–70-х років. *Єврейська історія та культура в Україні.* Матеріали конференції 2–5.09.1996. Київ: Інститут юдаїки, 1997. С. 19–21.

[234] Мицель М. *Общины иудейского вероисповедания в Украине.* С. 251–253.

[235] Гендельман Ж. *Религиозная история евреев Украины XX столетия*. С. 96.

Упродовж цього часу колишня єврейська нерухомість залишалася в руках різних радянських структур: культмасових, спортивних, управлінських; споруди також використовуються для господарських потреб, як склади тощо. Їхня руйнація триває. Деколи стихійно, деколи — зловмисно. Наприклад, у перші роки після війни знаменита луцька синагога — «Малий замок Любарта» (кінець 1620-х), — попри значні руйнування, була достатньо збережена, зокрема оздоблення інтер'єру. Однак подальші десятиліття недбалості перетворили її на руїну. Після позбавлення статусу «пам'ятки архітектури» вона дивом врятувалася від перетворення на наочний посібник для занять із цивільної оборони (планувалося підірвати стіни будівлі вибухівкою). Їй «пощастило» більше за інших — у 1976–1977 роках споруду відбудували під спортивний комплекс «Динамо», зробивши реконструкцію і навіть відтворивши декоративний фриз на аттику[236].

Серед синагог, яких спіткала трагічна доля, була хоральна синагога в Сімферополі. Повністю вцілілу після війни будівлю знесено в 1970-х роках заради будівництва магазину. Чудову пам'ятку архітектури, гармонійно вписану в історичну забудову, замінили безликим торговельним павільйоном.

Симптоматично, що в збережених спорудах влада продовжила стирати культові ознаки, уникаючи незручних рефлексій. У цьому сенсі показове формулювання проєктного завдання на облицювання фасаду будівлі колишньої хоральної синагоги в Харкові: «… будівля колишньої синагоги справляє на глядачів гнітюче враження від беззмістовного нагромадження об'ємів і траурно-містичного оформ-

[236] Метельницький Р. *Деякі сторінки єврейської забудови Луцька*. Київ: Дух і Літера, 2001. С. 126–128.

лення, у зв'язку з чим складено проєкт облицювання головного фасаду плитками «кабанчик» для надання недорогими засобами будівлі колишньої синагоги характеру громадської установи». Перед облицюванням передбачалося закласти цегляною кладкою релігійні знаки — магендавиди для надання споруді «радіснішого вигляду»[237]. На щастя, у Харкові це не вдалося здійснити, проте це сталося в іншому місті. У Запоріжжі в середині 1980-х років один із партійних босів, роздратований рельєфним магендавидом на будівлі колишньої Синагоги ремісників, наказав збити його з фасаду. За словами очевидців, бригада, що незабаром приїхала, зрубала шестикутну зірку, що виступала над цегляною кладкою і не бентежила колишню владу впродовж понад пів століття від часу закриття синагоги.

Упродовж своєї багатовікової історії єврейство України неодноразово зазнавало нищення під релігійним прапором. У радянський період його замінили соціально-політичні гасла: боротьба з релігійними й буржуазними пережитками, націоналізмом, «безрідним космополітизмом» і шпигунством. Історія синагог повною мірою відбиває цю драму, в одних випадках виступаючи тлом трагічних подій, а в інших — їхнім центром.

7.2. Єврейський краєзнавчий рух в Україні: етапи, дослідники, здобутки

У період національного відродження України єврейська матеріальна спадщина почала повертатися українським

[237] *Харківська Облпромрада* (1958). КТБ, архівна справа № 635.

євреям[238]. З початку 1990-х років стався небувалий сплеск інтересу до єврейської культури і спадщини, до налагодження єврейського життя на місцях. На це були свої причини. По-перше, ще живі були літні євреї, які дотримувалися єврейських традицій ще з міжвоєнних часів. Вони становили первісний кістяк життя синагог. По-друге, у радянські часи численні єврейські родини продовжували підтримувати свою ідентичність, хоча демонструвати це публічно було небезпечно. Саме тому першими українськими фахівцями в галузі юдаїки були ентузіасти, які здобули вищу освіту в зовсім інших галузях знань. По-третє, до країни почали приїжджати посланці єврейських релігійних і молодіжних об'єднань, які активно залучали молодь до єврейського життя, повертали її до свого коріння. Частина з них згодом виїхала до Ізраїлю, Німеччини, США та інших країн, а інша частина залишилася. Саме вони і брали участь у розбудові єврейського національного життя. Серед них було чимало захоплених єврейською спадщиною, вони відновлювали будівлі й пам'ятки архітектури, дбали про сучасну єврейську комунальну інфраструктуру, занурювалися в архівно-дослідну роботу.

На зорі відродження створено багато єврейських центральних установ і місцевих організацій, що сприяли відродженню громад, вивченню і збереженню їхньої матеріальної спадщини. Практично щосезону в українських містах і колишніх штетлах працювали експедиції. Водночас численні центральні єврейські установи й місцеві громади розпочали процеси реституції старих синагог і їх відновлен-

[238] Gruber S. *Jewish Cemeteries, Synagogues, and Mass Grave Sites in Ukraine*. United States Commission for the Preservation of America's Heritage Abroad. Washington, 2005. P. 62–65.

ня для національно-релігійного життя. Пік цього процесу припав на 1990-ті — середину 2000-х років. У цей час стартувала програма Комітету зі збереження єврейської спадщини України (КЗЄС), що мала на меті виявлення, опис і захист єврейських пам'яток, синагог і старовинних цвинтарів, а також взаємодію з державними органами й міжнародними інститутами для захисту історичних місць і меморіальних зон. Напрям інвентаризації, документування і збереження старих єврейських цвинтарів очолив О. Зевелєв, напрям із архітектурних досліджень єврейської спадщини, здебільшого синагог і молитовних будинків, — київський архітектор, професор і директор Інституту урбаністики Г. Фільваров[239].

У рамках цієї програми планувалося створити документальну базу єврейських історичних споруд із розрахунком на очікуваний закон про реституцію і сприяння подальшій реставрації. Вона об'єднала чимало однодумців по всій Україні. У кожному регіоні, де були відповідні фахівці, з другої половини 1990-х років почалися архівні й польові дослідження. Вони створили дослідницьку базу, що підсилила подальші краєзнавчі розвідки в регіонах. За десять років існування програми зафіксовано понад 620 споруд молитовного призначення із загальної кількості близько 800 об'єктів, до яких, крім божниць та бейт-мідрашів, увійшли єврейські школи, технікуми, училища, театри, лікарні, притулки, мікви, споруди для шхіти (ритуального за-

[239] Фильваров Г. Историко-градостроительные особенности сохранения еврейского культурного наследия в Украине. *Єврейська історія та культура в Україні*: матеріали конференції, Київ, 8–9 грудня 1994. Київ: Асоціація юдаїки України, 1994. С. 191–195.

бою худоби та птиці) тощо[240]. Є. Котляр проводив опис синагог на Харківщині. Під час роботи з архівом КЗЄС оглянуто близько 180 справ із довідками, кресленнями й фотофіксацією синагог. Це дало змогу визначити коло залучених координаторів і дослідників. Серед них: М. Кальницький (Київ, Київський регіон), Й. Гельстон, М. Сімкін, Х. Харчук (Львів і Галичина), М. Нікірса (Чернівці), К. Гладиш (Полтава), Є. Котляр (Харків), М. Фукс (Вінниця), А. Шміст (Дніпро), Л. Ельберт (Кропивницький), В. Костюк (Рівне), Л. Коган (Житомир та область), О. Гриневич (Миколаїв) та ін. Багато з них згодом почали досліджувати єврейську спадщину на місцях, видавати карти, брошури, нариси, монографії й історичні путівники.

У цей самий час дослідженнями українських синагог займався Центр єврейського мистецтва Єврейського університету в Єрусалимі, в архівах якого зберігається понад 400 задокументованих об'єктів[241]. Одним із результатів співпраці центру з інститутом «Укрзахідпроєктреставрація» у Львові став перший ілюстрований каталог «Синагоги України» (1998), що містив описи й обміри понад 120 збережених синагог, переважно на західноукраїнських теренах[242]. Для зарубіжної аудиторії єврейську архітектурну спадщину України відкрила публікація 2005 року звіту Комісії США зі збереження спадщини Америки за кордоном (координатор С. Грубер). Упродовж десяти років велося масштабне дослідження на базі угоди між урядами США й Укра-

[240] Автор вдячний Євгенові Зіскінду, виконавчому директорові Об'єднання юдейських релігійних організацій України (Київ), за цю інформацію.

[241] З інформації від директора центру д-ра Володимира Левіна.

[242] *Синагоги України: Вісник інституту «Укрзахідпроєктреставрація»*, Львів, 1998. № 9.

їни про захист і збереження місць культу, історичних місць, цвинтарів і меморіалів. Звіт задокументував 354 синагоги[243]. Згадане дослідження привернуло увагу фахівців з-за кордону, перед якими також почала відкриватися «залізна завіса» в архівах і бібліотеках.

Величезним поштовхом для розвитку локальних досліджень з історії й культури єврейських громад на місцях стала організація на місцевих і загальноукраїнському рівнях щорічних конференцій і читань, а також видання наукових збірок, що активізувалися в 1990-х роках. Серед єврейської періодики тих років слід згадати журнал «Вісник Народного університету єврейської культури Східної України «Витоки»» (російською мовою), що виходив, що виходив у Харкові з 1997 по 2005 рік. Тоді ж у Дніпропетровську почала виходити серія збірок наукових праць з юдаїки, єврейської історії й культури (матеріали міжнародних наукових конференцій) «Єврейська думка крізь віки» (1997–2002, російською мовою) і «Запорізькі єврейські читання» (спершу в Запоріжжі, згодом у Дніпропетровську). Вони видаються дотепер. Публіцистичні та краєзнавчі матеріали з історії євреїв Одеси лягли в основу майбутніх дайджестів і збірок заснованого 2000 року журналу «Мігдаль-Times», які й тепер виходять на вебсайті цього видання[244]. Згадані журнали і збірники виходили переважно російською мовою, поступово, особливо у 2010-х роках, переходячи на українську. На їхніх сторінках постійно з'являлися друком матеріали краєзнавчого характеру про єврейські громади Запоріжжя (С. Орлянський), Коломиї (І. Монолатій), Харкова (Є. Кот-

[243] Gruber S. *Jewish Cemeteries, Synagogues, and Mass Grave Sites in Ukraine*. P. 87–96.

[244] URL: <https://www.migdal.org.ua>

ляр, В. Коваль), Сум (Ж. Гендельман), Полтави (А. Мучнік), Кам'янського (А. Коваленко) та ін.

У західному регіоні центром єврейських регіональних студій став Львів, і то їхня специфіка була пов'язана з пам'ятками єврейської культури, урбаністичним міським середовищем і архітектурним ухилом. Наприклад, відомий краєзнавчий часопис «Галицька брама» 1997 року присвятив єврейській історії і пам'яткам Львова окреме здвоєне число «Євреї Львова»[245], де, зокрема, опублікував свої статті про синагоги і єврейські вулиці Львова Й. Гельстон. Єврейські пам'ятки і штетли стали фокусом досліджень Т. Возняка. Як головний редактор Незалежного культурологічного часопису «Ї» він організував і упорядкував низку спеціальних випусків («Гебрейський Львів», «Гебрейський усе-світ Галичини»[246] та ін., навколо яких зібрався великий колектив сучасних молодих і авторитетних авторів (Я. Ісаєвич, Я. Хонігсман, В. Меламед, Ф. Петрякова, О. Бойко, Г. Глембоцька, І. Монолатій, Є. Котляр, Р. Захарій та ін. Редактор також вмістив у цих випусках тексти класика єврейської історіографії Меєра Балабана (1877–1942). Ці публікації створювали панораму історико-культурного й архітектурно-мистецького середовища Львова й Галичини. Т. Возняк також видав низку монографічних видань, присвячених єврейській культурі Галичини, з-поміж яких слід виокремити його збірку «Штетли Галичини», що стала своєрідним путівником по

[245] *Галицька брама.* Тематичне число *«Євреї Львова»*. Львів: Центр Європи, 1997. № 10–11 (34–35; жовтень — листопад).

[246] Незалежний культурологічний часопис «Ї». *Гебрейський усесвіт Галичини*. Львів, 2007. № 48; *Гебрейський Львів*. Львів, 2008. № 51.

галицьких містечках[247]. Згодом різноманітні наукові ініціативи, студії, експедиції, навчальні семінари і воркшопи став організовувати Центр міської історії у Львові (з 2004 року). Його завдання полягало в розвитку інфраструктури для підтримки інноваційних досліджень, зокрема цифрової гуманітаристики, дослідження історії міст Центрально-Східної Європи, пропагування міської історії в міждисциплінарному форматі, розвитку міжнародних академічних і культурних обмінів і загалом широкого охоплення громадськості[248]. Дослідження, зокрема меморіалізація єврейського спадку в міській культурі, стало якщо не окремим, то принаймні акцентованим напрямком роботи центру. Прикладом цього слугує проєкт «Простір синагог» у Львові[249].

У Києві основна діяльність науковців зосереджувалася довкола Інституту юдаїки, згодом — Центру досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства Національного університету «Києво-Могилянська академія» (засновник і незмінний керівник — Л. Фінберг). Щорічні конференції інституту з 1993 року об'єднували сотні дослідників, що зустрічалися, спілкувалися, взаємодіяли і друкували свої розвідки на сторінках видань — матеріалів конференції. Не всі тогочасні доповіді й публікації відповідали науковим стандартам, багато з них мали компілятивний або публіцистичний характер. Але вони засвідчили надзвичайний сплеск зацікавленості єврейською спадщиною, обмін думками, випрацювання певних підходів і дослідницьких методів. Ініціативи і здобутки першого покоління

[247] Возняк Т. *Штетли Галичини : інтелектуальний путівник.* Львів : Незалежний культурологічний журнал «Ї», 2010. 442 с.

[248] URL: https://www.lvivcenter.org/.

[249] URL: https://www.lvivcenter.org/public/spatial/space-of-synagogues/.

дослідників заклали підвалини колективного руху, який неухильно посилювався академічними зв'язками й навчальними програмами, залученням зарубіжних колег, поступовим відкриттям архівів, долученням освіченої молоді, а ближче до нашого часу — використанням інтернет-мереж, сайтів і цифрових технологій.

Окремий напрямок роботи Інституту юдаїки і центру, який згодом почав тісно співпрацювати з видавництвом «Дух і Літера»[250] (співзасновники — Л. Фінберг й К. Сігов), полягав у виданнях, спрямованих на фіксацію і презентацію єврейської спадщини, зокрема пам'яток єврейської культури й історичної забудови єврейських кварталів у місцях історичного проживання євреїв. Серед подібних проєктів були карти «Єврейські адреси Києва»[251] і «Єврейські адреси Чернівців», на які орієнтувалися й харків'яни[252]. Наприкінці 1990-х років запущено масштабний проєкт «Єврейські адреси України» (координатор М. Кальницкий), у рамках якого авторам на місцях пропонувалося за певною структурою підготувати стислі історико-культурні нариси з описом, адресами й фотографіями історичних об'єктів єврейських громад відповідних населених пунктів. Тривала робота, вочевидь, зіштовхнулася з відсутністю фахівців в окремих містах і затягнулася на роки. Результат цієї роботи читацька

[250] URL: https://duh-i-litera.com

[251] Туристична мапа *«Єврейські адреси Києва»* / Упорядн. М. Кальницький. 6-е вид. Київ: Дух і Літера, 2008.

[252] *Еврейские адреса Харькова.* Иллюстрированная карта-схема и документальный фильм. Харьков: Международный Соломонов университет. Восточноукраинский филиал, 2010 (русск./англ.).

публіка побачила лише через 20 років[253], коли такі проєкти набули значного поширення в інтернеті. Однак на межі тисячоліть ця ініціатива стала потужним поштовхом для підсилення єврейського краєзнавства.

У цей самий час почали виходити перші монографічні видання. Серед їхніх авторів були шкільні вчителі історії Н. Фрейман (Харків)[254], Д. Северенюк (Кульчини) та ін. Деякі з них, наприклад І. Кабанчик (Львів), І. Щупак (Запоріжжя)[255], Ю. Комаров (Київ), виходили за межі краєзнавства, розробляючи шкільні курси й підручники з історії євреїв України, Голокосту, міжетнічних відносин тощо. Багато хто з них ініціював створення регіональних осередків дослідження місцевої єврейської історії й пам'яток. Про це красномовно свідчить передмова до видання нарисів з історії євреїв Полтавщини пера вчителя історії місцевої школи М. Гольдштейна. Автор згадує, що вперше ідея вивчення й узагальнення архівних документів з'явилася ще 1993 року, коли створено ініціативну групу дослідників і започатковано публічні лекції з історії полтавських євреїв. Зібрані документи згодом представлено в доповіді «Єврейські матеріали у полтавських архівах» на конференції Інституту юдаїки 1997 року. Автор відкрито писав про те, що він не був професійним архівістом і не мав навичок наукової діяльно-

[253] *Єврейські адреси України. Путівник* / упор. М. Єгорченко, І. Берлянд, І. Винокуров. Київ: Дух і Літера, 2020. 656 с., іл.

[254] Фрейман Н. *Очерки из истории евреев Харькова.* Харьков: Еврейский мир, 1999.

[255] Северенюк Д. Кульчини (історія села з найдавніших часів до початку XXI століття), 2007–446 с. (сюди увійшли й численні матеріали з єврейської історії, які автор збирав ще з 1970-х років: URL: https://jewishkrasilov.org.ua/vstrecha-s-kulchinskim-kraevedom-severenyukom-dmitriem-yakovichem.

сті, тож звертався по поради до полтавських академічних істориків[256]. За два роки перед тим вийшла другом невеличка брошура з історико-архітектурним описом пам'яток єврейської культури Полтави відомого місцевого дослідника архітектури і краєзнавця К. Гладиша і Є. Цирюльника[257]. Отже, поєднання архітектурознавчих і пам'яткознавчих досліджень з вивченням архівів і документів і представленням біографій видатних полтавських діячів єврейського походження стали поширеною дослідницькою стратегією.

Керівники єврейських організацій зверталися до досвідчених науковців із пропозиціями виокремлення в їхніх дослідженнях сюжетів про єврейські пам'ятки чи постаті, що давало змогу підсилити видимість єврейської присутності і внеску євреїв у розвиток міста. Наприклад, видатний харківський історик архітектури О. Лейбфрейд в останні роки життя підготував невеличку брошуру, що унаочнювала внесок архітекторів єврейського походження в забудову Харкова[258]. На єврейській забудові Луцька сконцентрувався відомий волинський архітектор і реставратор Р. Метельницький[259], який був одним з авторів розроблення проєкту Луцького історико-культурного заповідника, займався збереженням і популяризацією архітектурної спадщини на Волині.

---

[256] Гольдштейн М. И. *Очерки истории евреев Полтавщины.* Полтава: Скайтэк, 1998. 68 с., іл. (цит. с. 3).

[257] Гладыш К. В., Цирульник Е. З. *Полтава. Памятники еврейской культуры: Историко-архитектурный очерк*. Полтава, 1996. 88 с., илл.

[258] Лейбфрейд А. Ю. *Архитекторы-евреи в Харькове: Очерк.* Харьков: Каравелла, 2002. 32 с, илл.

[259] Метельницький Р. *Деякі сторінки єврейської забудови Луцька.* Київ: Дух і Літера, 2001. 178 с., іл.

Через дослідження історії й архітектури синагог виходили на ширші теми й М. Кальницький (Київ)[260], Й. Гельстон (Львів)[261], Є. Котляр (Харків)[262], Н. Шевченко і Н. Тка-

[260] Кальницкий М. *Синагога Киевской иудейской общины 5656–5756: Исторический очерк*. Киев: Институт иудаики, 1996. 30 с., илл.

[261] Гельстон Й. Еврейские памятники Львова (1900–1939 гг.). *Доля єврейських громад Центральної та Східної Європи в першій половині XX ст.* Матеріали конференції. Київ, 2004. С. 246–253; Гельстон Й. Синагоги Львова. *Галицька брама (Євреї Львова)*. Львів: Центр Європи, 1997. № 10–11. С. 6, 7, 15; Гельстон И. Камерные синагоги Львова. *Єврейська історія та культура в Україні:* Матеріали конференції, Київ, 8–9 грудня, 1994. Київ: Асоціація юдаїки України, 1995. С. 40–43; Гельстон И. Архитектурные особенности планировок синагог Дрогобыча. *Єврейська історія та культура в Україні*: Матеріали конференції, Київ, 2–5 вересня, 1996. Київ: Інститут юдаїки, 1997. С. 147–150 і др.

[262] Котляр Е. Харьковская хоральная синагога. *Истоки. Вестник Народного университета еврейской культуры Восточной Украины.* Харьков: Еврейский мир, 1997. № 1. С. 117–138; Котляр Е. Синагоги Харькова. Материалы семинара лекторов Народного университета еврейской культуры Восточной Украины в Сумах. 23–25 декабря 1999. Харьков: Еврейский мир, 1999. Вып. 7(10). С. 18–23; Котляр Є. Етнокультурна своєрідність синагог у містечках України XVI — XVIII ст. *Традиційне й особистісне у мистецтві. Колективне дослідження за матеріалами Четвертих Гончарівських читань.* Київ: УЦНК «Музей Івана Гончара», 2002. С. 59–71; Котляр Е. Страницы материальной культуры еврейской общины Харькова. *Новый Ковчег. Литературно-художественный альманах.* ЕКЦ «Бейт Дан». Харьков, 2002. № 1. С. 224–250; Котляр Е. Харьковские синагоги в XX столетии: расцвет, трагедия, современное состояние. *Доля єврейської духовної та матеріальної спадщини в XX столітті.* Збірник наукових праць. Матеріали IX міжнародної наукової конференції, Київ, 28–30 серпня 2001 р. Київ: Інститут юдаїки, 2002. С. 321–324; Котляр Е.А. Синагоги Украины. Чувство веры и меры в архитектурной традиции и современной реконструкционной практике. *Ватерпас. Украинский журнал по архитектуре, дизайну и строительству.* Харьков, 2002. № 40. С. 28–33 і др.

ченко (Чернівці)[263], Р. Шпізель (Острог)[264] та ін. Ширше дивився на єврейські пам'ятки міст і регіонів України київський історик архітектури Ю. Ходорковський (Київ), який вводив до своїх розвідок міську забудову і єврейські некрополі[265].

Поступово перелік міст і містечок, до яких були підготовлені й вийшли друком начерки чи ґрунтовніші дослідження з єврейської історії і культури, розширився, покращився їхній зовнішній вигляд і поліграфічний рівень. Серед них відзначимо дослідження С. Татарінова і С. Федотова

[263] Ткаченко Н. Архітектура садгірських синагог. *Єврейська історія та культура в країнах Центральної та Східної Європи*: Матеріали конференції, Київ, 2–5 вересня, 1997. Київ: Інститут юдаїки, 1998. Т.2. С. 427–430.

[264] Шпизель Р. Из истории древней острожской синагоги. *Єврейська історія та культура в Україні*: Матеріали конференції, Київ, 8–9 грудня, 1994. Київ: Асоціація юдаїки України, 1995. С. 227–229.

[265] Ходорковский Ю. Еврейское наследие сел и местечек северной Буковины. *Єврейська історія та культура в Україні:* Матеріали конференції, Київ, 8–9 грудня, 1994. Київ: Асоціація юдаїки України, 1995. С. 212–217; Ходорковский Ю. К вопросу об исследовании историко-архитектурного наследия еврейских общин Украины. *Вестник Еврейского университета в Москве*. Москва — Иерусалим, 1993. № 3. С. 108–128; Ходорковський Ю. Бердичів. Пам'ятки єврейської культури в історичному середовищі. *Архітектура України*. Київ, 1991. № 5. С. 26–30; Ходорковський Ю. Історико-культурна спадщина єврейської громади Ізяслава. *Єврейська історія та культура в країнах Центральної та Східної Європи:* Матеріали конференції, Київ, 2–5 вересня, 1997. Київ: Інститут юдаїки, 1998. Т.1. С. 191–193; Ходорковський Ю. Пам'ятки єврейської культури Поділля і Волині. *Єврейська історія та культура в Україні* : матеріали конференції, Київ, 22–23 листопада, 1993. Київ: Асоціація юдаїки України, 1994. С. 182–185; Ходорковский Ю. Еврейские некрополи Украины. Київ: Об-во охраны памятников истории и культуры Украины, 1998. 80 с.

про єврейський Бахмут[266], історико-краєзнавчі дослідження життя євреїв Черкас Ю. Мариновського і В. Страшевича[267], а також фундаментальнішу працю професійних істориків і архівістів В. Щукіна й А. Павлюка про єврейську історію Миколаєва, соціально-економічний розвиток міста, специфіку релігійного життя (з описом синагог і молитовень), добу погромів, а також внесок євреїв у розвиток охорони здоров'я та освіту[268]. Пізніше саме В. Щукін на підставі цієї роботи випустив окреме видання «Дорога до храму» про єврейські культові споруди, релігійні громади й рабинів Миколаєва, їхню історію і долю у XX столітті[269].

У великих містах і регіонах із багатою єврейською історією, наприклад в Одесі, Львові чи в Криму, працює низка дослідників, архівістів, істориків і краєзнавців, яка у співпраці чи окремо на підставі архівів, музейних колекцій і польових досліджень, залучення зарубіжних видань різними мовами готує ґрунтовні праці й монографії. Отож, упродовж трьох десятиліть поступово вийшли друком різні за хроно-

[266] Татаринов С. И., Федотов С. А. *Штетл Бахмут — феномен еврейского народа в Донбассе : историко-культурологический очерк.* Центр памятниковедения НАН Украины и Укр. об-ва охраны памятников истории и культуры, Учеб.-науч. проф.-пед. ин-т Укр. инженер.-пед. акад. Харьков: Слово, 2013. 184 с., илл.

[267] Мариновский Ю. Е. *Шофар: Историко-краеведческий альманах.* Черкассы: ПП «Кандыч», 2004. 292 с., илл.; Страшевич В. Б. *Черкасские евреи: историко-краеведческий очерк.* Черкассы: Вертикаль, 2017. 263 с., илл.

[268] Щукин В. В., Павлюк А. Н. *Земляки. Очерки истории еврейской общины города Николаева (конец XVIII — начало XX вв.)*. Николаев: Издательство Ирины Гудым, 2009. 352 с., илл.

[269] Щукин В. В. *Дорога к храму. Еврейские культовые сооружения и религиозные общины в г. Николаеве. Очерк истории*. Николаев: Издатель Шамрай П.Н., 2011. 96 с., илл.

логічними межами й дослідницьким ракурсом монографії, що відкривають додаткові погляди на історико-культурну спадщину євреїв. Одесі присвятили свої роботи, відповідно, американський дослідник С. Ципперштейн (1995)[270] й ізраїльський — І. Котлер (1996)[271]. На початку 2000-х років до них приєдналися й українські науковці: М. Поліщук[272], який присвятив свою книжку життю єврейських громад півдня України і Криму в період масштабної модернізації, і Л. Білоусова і Т. Волкова[273], що концентрують увагу на документах про роль єврейських громад і окремих особистостей у розвитку регіону і наводять іменний покажчик із понад 4,5 тисячі прізвищ одеських євреїв-міщан. З історико-археологічного погляду розглядають присутність євреїв у місті відомі одеські краєзнавці А. Добролюбський, О. Губар і А. Красножон, які досліджують євреїв у складі населення грецьких міст Північно-Західного Причорномор'я, а також єврейські надгробки XVIII століття в Одесі[274]. Один з авторів, О. Губар, через роки повернувся до цих напра-

[270] Ципперштейн С. *Евреи Одессы. История культуры, 1794–1881.* Москва — Иерусалим: Гешарим, 1995. 208 с. (пер. з англ. А. Локшина).

[271] Котлер И. *Очерки по истории евреев Одессы.* Иерусалим: Noy, 1996. 204 с.

[272] Полищук М. *Евреи Одессы и Новороссии. Социально-политическая история евреев Одессы и других городов Новороссии: 1881–1904.* Москва — Иерусалим: Мосты культуры — Гешарим, 2002. 446 с.

[273] *Евреи Одессы и Юга Украины. Кн. 1: кон. XVIII — нач. XX вв.* / Авт.-сост.: Л. Г. Белоусова, Т. Е. Волкова. Государственный архив Одесской области; Международный еврейский общинный центр «Мигдаль». Одесса: ООО Студия «Негоциант», 2002. 300 с.

[274] Добролюбский А., Губарь О., Красножон А. *Борисфен — Хаджибей — Одесса. Историко-археологические очерки.* Одесса — Кишинев: Высшая Антропологическая Школа, 2002. 272 с.

цювань, поглибивши дослідження ранньої історії одеських євреїв[275]. Деякі з цих видань виходять за межі краєзнавчого масштабу, перетворюючись на академічні історичні праці.

Такою ж, якщо не більшою, концентрацією наукової уваги до історико-культурного спадку євреїв відзначається і львівське середовище дослідників. Його представники відштовхувалися від славетних праць М. Балабана[276] та Я. Шалля[277], відомого «Єврейського альманаху» (упор. Г. Штахель)[278], книжки колекціонера М. Гольдштайна і К. Дрезднера[279] та інших монографічних і періодичних видань, разом з єврейською польськомовною газетою «Chwila»[280]. Усі вони тим чи іншим чином торкалися архітектурних і мистецьких пам'яток, що знайшло відображен-

[275] Губарь О. И. *Очерки ранней истории евреев Одессы*. Одесса: ВМВ, 2013. 415 с.: илл.

[276] Bałaban M. *Dzielnica żydowska, jej dzieje i zabytki.* Lwów: Towarzystwo Miłośników Przeszłości Lwowa, 1909. 99 s., il.

[277] Schall J. *Przewodnik po zabytkach żydowskich miasta Lwowa i historja Żydów lwowskich w zarysie.* Z 21 rycinami i 2 planami. Lwów: Nowoczesna, 1935. 75 s., il. Детальніше про перші путівники єврейським Львовом див.: Мовна М. Якуб Шалль та Ізидор Гольцель: представники єврейської путівникової візії Львова 30-х рр. XX ст. *Народознавчі зошити.* 2018. № 5 (143). С. 1239–1245; Мовна М. *Путівники Львовом (друга половина XIX — початок XXI століть): історико-культурологічне дослідження).* Львів, 2014. 232 с.

[278] *Almanach Żydowski* / wydał Herman Stachel. Lwów: Kultura i sztuka, 1937.

[279] Goldstein M., Dresdner K. *Kultura i sztuka ludu żydowskiego na ziemiach polskich. Zbiory Maksymiliana Goldsteina.* Lwów — Warszawa: Książnica-Atlas, 1935.

[280] *Chwila* — щоденна польськомовна газета національно-сіоністського змісту, яку видавала єврейська громада Львова з січня 1919 по вересень 1939 року.

ня і в працях часів незалежності. Згадаємо перше монографічне видання В. Меламеда 1994 року з історії євреїв Львова XIII — першої половини XX ст.[281], роботи М. Капраля (2003), у яких історія єврейської громади розглядається в контексті взаємодії ще з трьома етнічними громадами: українців, поляків і вірмен[282], а також архітектурно-мистецькі праці про синагоги Львова О. Бойко (2008)[283], ширше — про архітектурну спадщину львівських євреїв Ю. Бірюльова (2022)[284], львівських художників — Г. Глембоцької (2015)[285], єврейські фотостудії міста — І. Котлобулатової (2024)[286] тощо. Тут слід згадати й зарубіжні видання, присвячені окремим пам'яткам Львова, як-от синагозі «Золота Роза»[287] чи єврейській лікарні Мавріція Лазаруса[288]. До підготування цих видань причетний відомий львівський дослідник архітектури С. Кравцов. На тлі цих досліджень ілюстрований путівник єврейським Львовом А. Козицького, що побачив світ 2019 року,

[281] Меламед В. *Евреи во Львове XIII — первая половина XX века. События, общество, люди*. Львов: СП Текоп, 1994. 268 с., илл.

[282] Капраль М. *Національні громади Львова XVI — XVIII ст. : (соціально-правові взаємини).* Львів: Піраміда, 2003. 439 с., іл.

[283] Бойко О. *Синагоги Львова.* Львів : ВНТЛ-Класика, 2008. 204 с., іл.

[284] Бірюльов Ю. *Єврейська архітектурна спадщина Львова.* Львів: Видавництво Старого Лева, 2022. 632 с., іл.

[285] *Глембоцька Г.* Художники-евреи Львова первой половины *XX* ст. Жизнь, творчество, судьба. *Львов: Ставропигион, 2015.*, илл.

[286] Котлобулатова І. *Єврейські фотографи та фотостудії Львова (1860–1939).* Львів: Видавництво Старого Лева, 2024. 672 с., іл.

[287] Kravtsov S.R. *Di Gildene Royze. The Turei Zahav Synagogue in L'viv.* Petersberg: Michael Imhof Verlag, 2011. 88 p., fig.

[288] *Visionaries from Lviv: The Story of a Jewish Hospital* / ed. by Ewa Herbst. Boston: Academic Studies Press, 2024. 233 p., fig.

виглядає одним із багатьох видань, що має прикладне значення для прогулянок містом[289].

Неабиякою допомогою для дослідників і краєзнавців стала багаторічна праця з дослідження й видання архівних довідників з єврейської історії в центральних і регіональних архівах України і пострадянських країн під керівництвом професора історії Єврейської теологічної семінарії Америки Д. Фішмана (Нью-Йорк). Ця робота почала набирати обертів в Україні як спільний проєкт Єврейської теологічної семінарії Америки й Державного комітету архівів України з 2002 року. За допомогою місцевих науковців — в Україні цю роботу координував Ю. Меламед (1951–2021) — вдалося випустити низку довідників про документи з юдаїки в архівах Києва й регіональних архівах України: Волинської, Житомирської, Рівненської й Черкаської областей (1-й том) та Миколаївської, Одеської й Херсонської областей (2-й том)[290]. Останній на цей час том про архіви Львова, присвячений пам'яті Ю. Меламеда, вийшов уже під час повномасштабної війни, 2024 року. Наразі команда проєкту працює в Чернівцях[291].

Пізньоантична історія єврейських громад Криму і специфіка мозаїчної культури півострова, на якому історично

[289] Козицький А. *Тіні єврейського міста. Путівник Львовом.* Львів: Літопис, 2019. 224 с., іл.

[290] *Документы по истории и культуре евреев в архивах Киева: Путеводитель* / Науч. ред.-сост.: Е. Меламед, М. Куповецкий. Киев: Дух і Літера, 2006. 752 с.; *Документы по истории и культуре евреев в региональных архивах Украины: Путеводитель* / Науч. ред.-сост. Е. Меламед. Киев: Феникс, 2009. Т. 1: Волынская, Житомирская, Ровенская, Черкасская области. 472 с.; Киев: Стилос, 2014. Т. 2: Николаевская, Одесская, Херсонская области. 776 с.

[291] URL: https://www.lvivcenter.org/discussions/sources-in-lviv-archives/.

мешкали неашкеназькі єврейські субетноси кримчаки-рабаніти і караїми, а після завоювання Криму Російською імперією — також і ашкенази, викликала зацікавленість науковців етнічною мозаїкою і спадщиною цих громад, що сильно постраждали у XX столітті. З роками визначилося коло фахівців, здебільшого мешканців Криму, які досліджували історію, археологію, музейні колекції й писемні пам'ятки. Піонером цих студій слід вважати професорку Еллу Соломонік (1917–2005), філолога-класика, найавторитетнішого історика стародавнього світу, епіграфіста, дослідницю античності й фахівчиню з кримської юдаїки, яка 1997 року — переломного в єврейських краєзнавчих студіях — ініціювала наукову збірку «Євреї Криму. Нариси історії»[292]. Саме вона познайомила читачів із дослідниками-кримчанами, що займалися різними аспектами єврейської археології, історії і краєзнавства (А. Герцен, Ю. Магаричов, Б. Гельман, В. Шполянський, В. Гуркович, В. Кутайсов, С. Лейбін та ін.). З часом до них приєдналася наступна генерація дослідників, з-поміж яких слід назвати авторів численних статей і монументальних праць, увага яких, зокрема, зосереджувалася на караїмській історії й культурі, а саме: М. Кізілова[293], Д. Прохорова[294], О. Бєлого. Серед них окремою фігурою стоїть А. Федорчук (Ізраїль), який доклав багато зусиль для дослі-

[292] *Евреи Крыма. Очерки истории* / Сост. Э. Соломоник. Симферополь — Иерусалим: Гешарим — Мосты, 1997. 128 с., илл.

[293] Кизилов М. Б. *Крымская Иудея: Очерки истории евреев, хазар, караимов и крымчаков в Крыму с античных времен до наших дней* / Историко-археологический благотворительный фонд «Наследие тысячелетий». Симферополь: Доля, 2011. 336 с., илл.

[294] Прохоров Д. А. Музейные коллекции по истории и культуре крымских караимов. Симферополь: Бизнес-Информ, 2016. 320 с., илл.; Прохоров Д. А. Караимы в Российской империи в конце XVIII — начале

дження й каталогізації старовинного караїмського цвинтаря в Йосафатовій долині[295]. З'явилися друком і численні путівники і брошури з караїмської історії і архітектури, зокрема, у Євпаторії[296].

Спектр краєзнавчих досліджень, звісно, не вичерпується історичною реконструкцією єврейського вигляду міст, становленням єврейської громади з її численними інституціями, а також дослідженнями історії й місць Голокосту. Науковців цікавлять питання єврейського культурного руху, історії становлення єврейського театру, участі євреїв у війнах, внеску в загальнокультурне й мистецьке життя, економічний і спортивний розвиток, освіту тощо.

Українські науковці не припиняють праці й під час війни, зокрема завдяки різним ініціативам, які підтримують локальні дослідження і краєзнавчий рух загалом. Серед них помітне місце посідають щорічні тематичні міжнародні конференції Української асоціації юдаїки[297], а також семінари, що їх традиційно організовує відділ фонду юдаїки Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського в рамках щорічної конференції НБУВ. Відзначимо й важ-

---

XX века. Симферополь: ООО «Антиква», 2019. 632 с., илл. (Серия «Золотой век» крымских караимов).

[295] Повний опис, каталогізацію та документування епітафій найдавнішого караїмського некрополя в Йосафатовій долині виконав дослідницький колектив Міжнародного центру єврейської освіти та польових досліджень під керівництвом ізраїльського історика А. Федорчука в період з 2004 по 2009 рік.

[296] Заскока В. М, Кропотов В. С. *Караимы Евпаитории: история, культура, архитектура. Краткий очерк.* Симферополь: Доля, 2009. 216 с., илл.; Тирияки Д. *Караимские кенасы Евпатории.* Севастополь: Библекс, 2008. 40 с., илл.

[297] URL: https://uajs.org.ua/uk/UAJS-conferences.

ливу роль Міжнародної міждисциплінарної сертифікатної програми з юдаїки. В останні роки ця програма розгорнула інтенсивну роботу у співпраці з Інститутом сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України. У рамках цієї співпраці поряд із відкритими лекціями й освітньою програмою з вивчення й популяризації єврейської традиції і спадщини відбуваються дві щорічні конференції. Одна з них реалізується в рамках «Сходознавчих читань А. Кримського», а інша зосереджується на дослідженнях єврейства Східної Європи і України[298]. Багато відомих фахівців, а також десятки молодих дослідників з усієї країни, зокрема й випускників магістерської програми з юдаїки в Національному університеті «Києво-Могилянська академія», беруть участь у цих конференціях і продовжують різні напрямки краєзнавчих студій. Це можна побачити в матеріалах останніх конференцій[299]. Серед цих науковців Т. Сидорчук, Н. Уфімцева, К. Малахова, А. Федорчук, О. Безаров, М. Кушнір, М. Мартин, Т. Федорів, А. Харченко, О. Погорілець, Т. Куцаєва, Є. Левінзон, Є. Шнайдер та багато інших, які інтегрували локальні дослідження з юдаїки в простір академічної науки й музейної практики, що давно вийшла за межі українського дискурсу.

Краєзнавчі дослідження, видання книжок і путівників тривають безперервно. Наприклад, напередодні війни вийшло дослідження шанувальниці єврейської історії маленького містечка Збаража на Тернопільщині Т. Федорів про єврейський цвинтар міста і міське середовище, у якому

[298] URL: https://www.cpjudaica.org.ua/conference/.

[299] *Єврейство Східної Європи: історія, культура, традиції:* матеріали міжнародної наукової конференції, 21–23 квітня 2025 р., м. Кам'янець-Подільський. Кам'янець-Подільський: ФОП Панькова А.С., 2025. 204 с. URL: https://surl.li/kqcpql.

жила і творила відома письменниця Іда Фінк (1921–2011)[300]. Про те, що такі дослідження не зупиняються, свідчить нещодавній вихід праці Р. Офіцинського про євреїв Закарпаття — одразу у двох мовних версіях — українській і англійській[301], а також путівник Є. Левінзона і Г. Ківільші, присвячений єврейському Кам'янцю-Подільському[302] (обидва видано 2026 року).

Торкаючись теми єврейських путівників як окремого видавничого жанру, що передбачає певний репрезентативний рівень видань і продуманої внутрішньої навігації, слід зазначити декілька публікацій 2010-х років. Вони задали певну змістовну і дизайнерську планку. Серед них — двомовний путівник «Єврейський Харків» Є. Котляра (2011)[303], що став результатом майже 15 років роботи над цією темою, путівник «Єврейський Київ» М. Кальницького (2012)[304], який має подібну історію, а також дещо пізніша робота згаданого А. Козицького «Путівник Львовом» (2019)[305]. Їх об'єднує

[300] Федорів Т. *Нариси до історії євреїв Збаража. «Новий» єврейський цвинтар міста.* Тернопіль: ТОВ «Лібра Терра», 2019. 116 с., іл.; Федорів Т. Місто та люди Іди Фінк. Збараж: Вільний світ, 2021. 32 с., іл.

[301] Офіцинський Р. *Євреї Закарпаття здавен і донині.* Ужгород: РІК-У, 2026.

[302] Левінзон Є., Ківільша Г. *Кам'янець єврейський. Історико-туристичний маршрут.* Кам'янець-Подільський: ФОП Панькова А.С., 2026, 72 с., іл.

[303] Котляр Е. Еврейский Харьков. Путеводитель по истории, культуре и местам памяти. Харьков: Центр Востоковедения Харьковской государственной академии дизайна и искусств, 2011. 172 с., илл. (рос. та англ. мовами).

[304] Кальницкий М.Б. *Еврейские адреса Киева: путеводитель по культурно-историческим местам*. Киев : Дух і Літера, 2012. 364 с., илл.

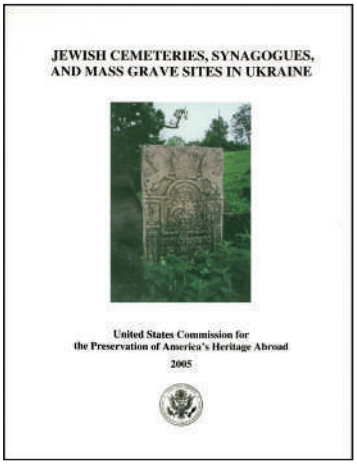
[305] Козицький А. *Тіні єврейського міста. Путівник Львовом.* Львів: Літопис, 2019. 224 с., іл.

зовнішня привабливість і «подарунковий вигляд» із практичнішими завданнями, а саме намаганням авторів поєднати сконцентрований історико-культурний контекст і опис пам'яток зі зручною навігацією, яка дає цим виданням змогу бути корисними під час мандрів містом.

Утім сучасні цифрові технології, віртуальні музеї, сайти і QR-коди уже сьогодні відкривають абсолютно інакші можливості. Наприклад, можна сказати про поєднання поліграфічних видань із цими технологіями, маркування QR-кодами самого міського середовища, застосування фізичних і віртуальних маршрутів, як це зроблено в інноваційному проєкті аудіопрогулянки «Слідами єврейського хлопчика»[306], присвяченому знищенному єврейському кварталові Єрусалимка у Вінниці. Згадаємо також український сайт «Мій штетл. Єврейські містечка України» (директор музею і головний редактор сайту Є. Шнайдер), який в історичних і сучасних світлинах і описах презентує єврейську історію міст і містечок, закарбовує архітектурний «портрет» єврейського міста[307]. Ці технології дають змогу інструменталізувати краєзнавчі дослідження для різних засобів і стратегій музеєфікації втраченої спадщини, щоб реконструювати єврейську історичну присутність і зробити єврейську історію українських міст видимою.

[306] URL: https://jerusalimka.vinnytsia.city.

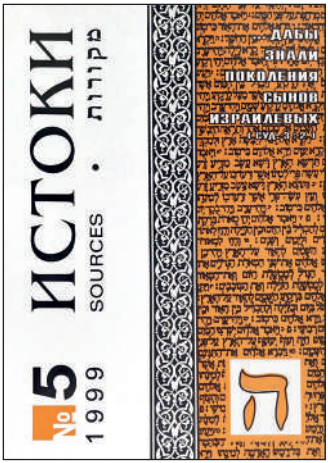
[307] URL: https://myshtetl.org/index_ua.html.

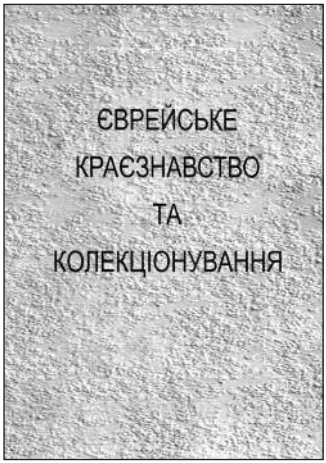
Gruber S. Jewish Cemeteries, Synagogues, and Mass Grave Sites in Ukraine (Washington, 2005)

Єврейська думка крізь століття (Дніпропетровськ, 1998, вип. 3; російською мовою)

Витоки. Вісник Народного університету єврейської культури Східної України (Харків, 1999, № 5; російською мовою)

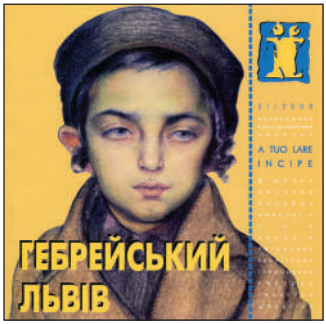
Єврейське краєзнавство та колекціонування. Матеріали конференції (Київ, 2005)

Галицька брама. Тематичне число «Євреї Львова» (Львів, 1997, № 10-11 (34-35)

Незалежний культурологічний часопис «Ї». Тематичний випуск «Гебрейський усе-світ Галичини» (Львів, 2007, № 48)

Незалежний культурологічний часопис «Ї». Тематичний випуск «Гебрейський Львів» (Львів, 2008, № 51)

З історії чернівецьких євреїв. Історичний нарис (Чернівці, 2008)

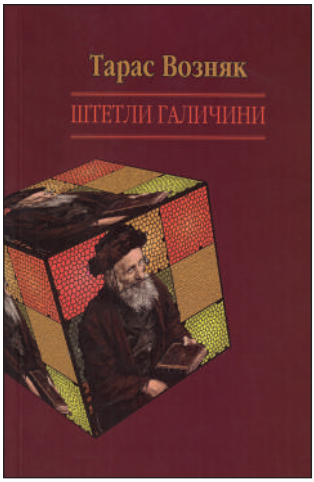
Гольдштейн М. Нариси історії євреїв Полтавщини (Полтава,1998; російською мовою)

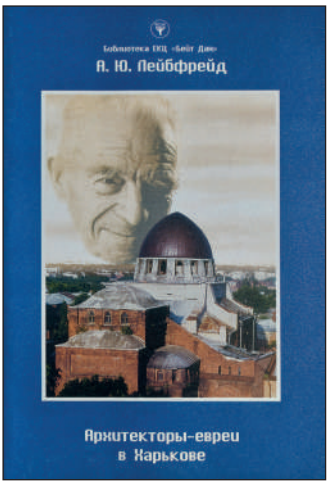
Татарінов С., Федотов С. Штетл Бахмут – феномен єврейського народу в Донбасі (Харків, 2013; російською мовою)

Євреї Одеси та Півдня України. Кн. 1: кін. XVIII – поч. XX ст. (Одеса, 2002; російською мовою)

Возняк Т. Штетли Галичини : інтелектуальний путівник (Львів, 2010)

Лейбфрейд О. Архітектори-євреї в Харкові (Харків, 2002; російською мовою)

Євреї Криму. Нариси історії (Сімферополь – Єрусалим, 1997; російською мовою)

Кізілов М. Кримська Іудея (Сімферополь, 2011; російською мовою)

Тіріяки Д. Караїмські кенаси Євпаторії (Севастополь, 2008; російською мовою)

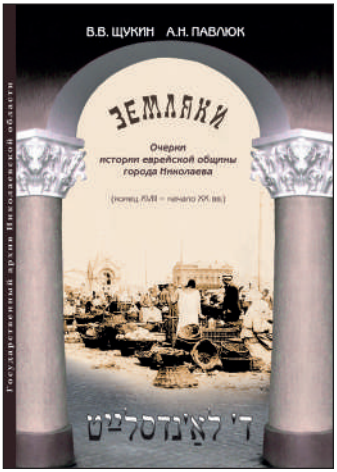
Мариновський Ю. Шофар: Історико-краєзнавчий альманах (Черкаси, 2004; російською мовою)

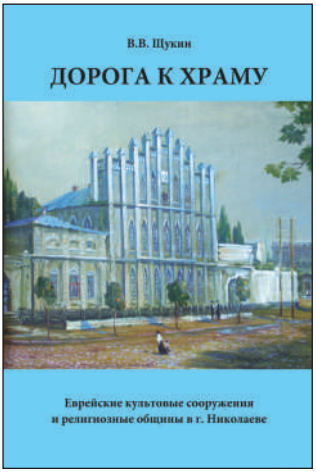
Страшевич В. Черкаські євреї: історико-краєзнавчий нарис (Черкаси, 2017; російською мовою)

Федорів Т. Нариси до історії євреїв Збаража. «Новий» єврейський цвинтар міста (Тернопіль, 2019)

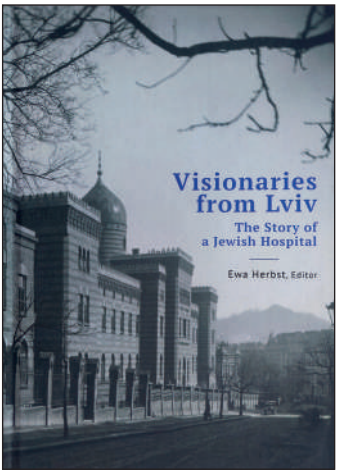
Щукін В., Павлюк О. Земляки. Нариси історії єврейської громади міста Миколаєва (Миколаїв, 2009; російською мовою)

Щукін В. Шлях до храму. Єврейські культові споруди та релігійні громади у м. Миколаєві (Миколаїв, 2011; російською мовою)

Офіцинський Р. Євреї Закарпаття здавен і донині (Ужгород, 2026)

Visionaries from Lviv: The Story of a Jewish Hospital (Boston, 2024)

Єврейські Чернівці. Незабутий образ (Чернівці – Київ, 2009; російською мовою)

Каракіна Є. та ін. Путівник єврейською Одесою (Одеса, 2006; російською мовою)

Слідами галицьких євреїв. Набір листівок (Львів, 2010)

Козицький А. Тіні єврейського міста. Путівник Львовом (Львів, 2019)

Кальницький М. Єврейські адреси Києва (Київ, 2012; російською мовою)

Єврейські адреси України. Путівник (Київ, 2020)

Левінзон Є., Ківільша Г. Кам'янець єврейський (Кам'янець-Подільський, 2026)

Розділ 8

ДОСВІД ВИВЧЕННЯ, МУЗЕЄФІКАЦІЇ І ПРЕЗЕНТАЦІЇ ЄВРЕЙСЬКОЇ СПАДЩИНИ МІСТА

8.1. Єврейський Харків у змінних форматах пам'яті

Авторська передмова до розділу Є. Котляра

Ідея познайомити широку публіку з власним досвідом вивчення та презентації історико-культурної спадщини єврейської громади Харкова вперше виникла 2016 року[308]. Приводом стала міжнародна наукова конференція «Збереження та популяризація єврейської культурної спадщини України», що відбулася в Києві наприкінці жовтня того ж року. Опубліковані невдовзі матеріали стали підбиттям підсумку науково-творчої роботи в цій галузі, якій я присвятив понад двадцять років[309]. Здавалося, що поставлено красиву крапку на завер-

[308] Цей розділ присвячений батькам Є. Котляра, корінним харків'янам Ріті Григорівні Котляр (1940–2016) і Олександрові Семеновичу Пейсаховичу (1934–2007), а також усім його родичам, серед яких дослідник виріс або про яких лише чув. Думки про них, а також любов до своєї родини й дітей надихнули його поєднати сімейну пам'ять із колективною, пов'язати різні генерації роду єдиним ландшафтом пам'яті й любові до свого міста.

[309] Котляр Є. «Єврейський Харків». Досвід створення авторського історичного путівника. *Єврейська культурна спадщина України.* Матеріали міжнародної наукової конференції *«Збереження та популяризація єврейської культурної спадщини України»*, Київ, НУ «Києво-Могилянська академія», 26–27 жовтня 2016 р. Київ: Дух і Літера, 2018. С. 34–55.

шення сюжету, для розвитку якого підготовлено численні публікації, випущено путівник і цикл телепередач, створено низку тематичних експозицій тощо. Однак наступні події — пандемія Covid-19, а потім повномасштабне вторгнення Росії, що розірвало історію України на «до» і «після» 24 лютого 2022 року, відкрили зовсім іншу перспективу. Наразі її важко оцінити повністю, бо війна триває. Наслідки безперервних обстрілів і руйнувань усієї країни й Харкова насамперед — адже він опинився під вогнем російської артилерії, крилатих ракет і бомбардувальників із перших днів війни — ми зможемо зрозуміти лише після встановлення довгоочікуваного миру. Лише тоді ми оцінимо втрати і почнемо відновлювати зруйноване місто, пам'ять про нього і, зокрема, про єврейську присутність та спадщину.

Так я думав у перші дні війни, коли з родиною їхав із рідного міста з-під обстрілів і бомбувань. Проїжджаючи через всю Україну, ми рухалися на захід, де було відносно спокійно. Абсолютно по-новому я відкривав для себе єврейську Україну, яку знав, любив і досліджував. Тепер вона розкривалася для мене як притулок. Ми їхали за навігатором, бо всі вказівники були зафарбовані або замасковані. Він вів нас безпечними дорогами, які тоді не прострілювала російська армія. Цей рятівний коридор проходив колишніми єврейськими містечками, що розкинулися в центральній частині

Пізніше, вже під час війни, цей матеріал був доповнений новими працями і досвідом у цій галузі: Котляр Е. Еврейский Харьков в меняющихся форматах памяти. Опыт презентации историко-культурного наследия. *Цайтшрифт. Журнал по изучению еврейской истории, демографии и экономики, литературы, языка и этнографии.* Вильнюс: Европейский гуманитарный университет, Центр еврейских исследований, 2022. Т.9 (14). С. 273–321.

країни, на Черкащині та Поділлі. У деяких із них, відомих місцях хасидського паломництва — Умані та Меджибожі, ми зупинялися на нічліг. Свої майже містичні відчуття від перебування під захистом великих цадиків я описав у невеликому есеї для порталу «Єврейська спадщина Європи»[310] навесні того ж року. В той самий час вибухи за моєю спиною руйнували світ харківського єврейства, у якому я жив у всіх сенсах цього слова все попереднє життя.

З початку 1990-х років, коли Україна здобула незалежність і почалася ера єврейського відродження, я був частиною цього процесу. Як єврей, я активно поринав у нові спільноти — молодіжні, культурні й духовні, які ставали частиною мене, моєї родини, оточення й ідентичності. Як дослідник і художник, я намагався дбайливо зберігати цей світ свого історичного минулого й сьогодення. На виставці «Голоси. Мозаїка українського єврейського життя», що відкрилася в жовтні 2022 року в Єврейському музеї Аугсбурга-Швабії[311], мені довелося репрезентувати своє покоління, молодість якого припала на весь попередній період незалежності. В інтерв'ю я говорив про свій час і про єврейський досвід, згадував про складні, довгі й романтичні роки єврейського відродження в Харкові, про пік цього відродження

[310] Цей матеріал побудований на гострих переживаннях перших днів війни і нашої евакуації, що дало абсолютно новий екзистенційний досвід, див. Kotlyar E. *Safe In Jewish Places: The Journey of a Jewish Researcher, Now a Refugee in War-Wracked Ukraine.* May 16, 2022. https://jewish-heritage-europe.eu/have-your-say/have-your-say-kotlyar.

[311] Для цієї виставки мені запропонували розповісти про долю єврейської громади Харкова в роки незалежної України та нинішні виклики воєнного часу, а також про мій особистий досвід участі в усіх цих подіях. Репортаж про відкриття виставки див.: Lintner V. Vom Leben im "Shtetl" — biz zum Krieg. *Augsburger Allgemeine*. 26.10.2022.

напередодні вторгнення. Знову переживав свій досвід війни і говорив про виклики для харків'ян, зокрема євреїв, після її завершення. У моїй свідомості виникав бурхливий, творчий і цілісний світ харківського єврейства. Для мене й моєї родини він був невіддільною частиною особистої і професійної сфери. А проте він змінювався на очах.

На світлинах із рідного міста, що наздоганяли мене в соціальних мережах дорогою на захід, а потім у Львові, де ми жили в перші місяці евакуації, я ледве встигав фіксувати руйнування. Дві синагоги й Меморіал жертвам Голокосту зазнали пошкодження від снарядів і вибухової хвилі. Значно більше постраждали приміщення єврейської школи, де навчалися мої діти, і, особливо, Єврейського студентського культурного центру «Гілель». Прямим влучанням ракети зруйновано пам'ятку неокласицизму першої третини XIX століття, у якій колись містився єврейський готель. Прильоти на міський цвинтар пошкодили надгробки єврейського сектору поховань — найстарішого зі збережених.

Про всі ці об'єкти я писав п'ятнадцять років тому в путівнику «Єврейський Харків». Добре пам'ятаю, що збираючи матеріали для публікацій і експозицій, я сумно зазначав, що не можу показати всю красу архітектурної присутності євреїв на карті Харкова через руйнівні наслідки довгого XX століття. Пізніше, коли зносилися й перебудовувалися колишні єврейські будівлі, які я встиг сфотографувати, я відчував радість, що бодай так вони залишаться в локальній пам'яті. Колись, на новому витку історії й розвитку технологій, ми зможемо відобразити цю пам'ять у візуальних та просторових образах. Останні досягнення в царині цифрових технологій і доповненої реальності обнадіюють та виправдовують ці очікування. Проте сучасні події відки-

нули в давнину те, що ще вчора здавалося сучасною точкою відліку. Тепер ця точка зовсім інша й далеко не остаточна. У зв'язку з цим після відновлення миру та відродження українського Харкова всі попередні напрацювання можуть виявитися неоціненною джерельною базою для збереження і презентації цієї спадщини. З цих же причин цей матеріал набуває особливої актуальності.

Подальша розповідь вибудовується на трьох взаємозалежних лініях. Одна з них автобіографічна, розкриває етапи мого професійного зростання й освоєння теми харківського єврейства в рамках особистої долі, творчої, наукової й педагогічної праці, коли створення виставкових і музейних експозицій перетинається з науково-просвітницькими текстами, публікаціями й лекціями. Інша лінія — етапи розвитку єврейського життя в Україні й Харкові з часу проголошення незалежності. Третю лінію пов'язано з технологічними проривами в галузі диджиталізації й сучасних видавничих практик, що сприяють презентації й популяризації цієї теми на новому візуальному та імерсивному рівні. Це дає змогу ширше дивитися на сферу презентації культурної спадщини як на прикладне і творче завдання перенесення дослідницького досвіду на нові формати пам'яті, що звертаються до нинішнього покоління зрозумілою йому мовою.

8.2. Місто як простір

Автобіографічний екскурс

Створення авторських путівників — процес творчий, не обмежений якимись канонами або загальноприйнятими методологіями. Усі по-різному відчувають образ міста,

шляхи його розвитку, історичні ритми і просторові акценти. У кожного своя «застигла музика», яка сприймається індивідуально, крізь власний досвід, дотик і оптику. Для людини, яка впродовж тривалого часу мешкала в місті й відчуває себе охоронцем *genius loci*, історія міста в каменях, постатях і подіях народжується природно, усвідомлюється як процес і результат формування його самобутнього фізичного й ментального простору, складання особливої міської громади, зокрема єврейської. Суб'єктивність тут один із «голосів сучасності», що свідчить від імені всього покоління. І хоча головним задумом автора було репрезентувати якусь об'єктивну картину життя єврейської вулиці Харкова, усі її змістовні конструкції пропущено крізь авторську призму. Насамперед — біографічну.

Перші двадцять років життя автора рідне місто існувало поза єврейським контекстом. Точніше кажучи, останній обмежувався колом родини і був скорше реакцією на зовнішні виклики, ніж іманентною сферою. Зміни почалися в 1990-х роках. Чверть століття тому автор вперше відкрив для себе браму до єврейської спадщини і на зорі єврейського відродження занурився в молодіжний єврейський рух. Перші зустрічі, семінари й *шабатони*, екзотичний вигляд рабинів та мадрихів, які приїжджали до міста за туристичною візою, незвичність молитовних ритуалів, перші мандрівки до Ізраїлю і пошуки себе в єврейському русі, з'єднання національних прагнень із професійним становленням тощо… Озираючись на пройдений шлях, багато що можна побачити великим планом: молодість, надії, самовизначення, еміграція й алія рідних і друзів, колообіг подальших подій країни, міста, родини, і на продовження цього — єврейської громади. І хоч би як особистісно тоді сприймалося це мандруван-

ня в минуле й майбутнє (а тепер усе це минувшина), одне залишається непорушним — усе має свої часові та просторові координати, залишає свій слід на міській карті, в індивідуальній і колективній пам'яті. Утім незмінність дат і подій не позбавляє автора власного погляду на оцінки, інтерпретації, акценти, бажання відобразити єврейську історію Харкова вірогідно і, попри її драматичність, — красивою…

«Путівник єврейським Харковом», що вийшов друком 2011 року[312], не створювався за певною схемою[313], не мав прототипів і ґрунтовних досліджень попередників. Історію харківського єврейства не написано дотепер. Ясна річ, численні харківські путівники минулих епох — а перші з них з'явилися ще на початку XIX ст.[314] — задавали якусь сценарну рамку. Якщо в найдавніших із них стисло, але яскраво висвітлювався єврейський сюжет, із чого було зрозуміло де і як жили євреї, де вони молилися й ховали одновірців[315], то в пострадянські часи від «усіх євреїв» залишилася тільки будівля колишньої хоральної синагоги — прописана в реєстрі пам'ятка архітектури, яку не можна було проігнорува-

[312] Котляр Е. *Еврейский Харьков. Путеводитель по истории, культуре и местам памяти.* Харьков: Центр Востоковедения Харьковской государственной академии дизайна и искусств, 2011. 172 с., илл. / Kotlyar, E. *Jewish Kharkov. A guide-book on history, culture and memorial places.* Kharkov: Center for Eastern Studies of Kharkov State Academy of Design and Arts, 2011. 172 p., fig.

[313] Рецензія на путівник «Еврейский Харьков» також опублікована: *Tsaytshrift / Časopis*, 2012. № 7(2). С. 158–159.

[314] Устинов И. А. *Описание г. Харькова с приложением подробного плана города с сетью водопроводов и планов театров: оперного и драматического (Путеводитель по г. Харькову).* Харьков: Издание книгопродавца А.И. Куколевского, 1881.

[315] Там же, с. 102–103, 198–199.

ти[316]. Однак за радянської доби заангажовані книжкові гіди примудрялися обійти й цей видатний об'єкт. Частина з них проводила повз нього свою читацьку й туристичну аудиторію[317], інша — завуальовано повідомляла реципієнта, що це «колишня культова споруда»[318]. Отже, у розпорядженні автора була невелика кількість довідкових, енциклопедичних і газетних публікацій дореволюційного часу[319], низка сучасних статей[320], надрукованих здебільшого в харківській єв-

[316] Лейбфрейд А. Ю., Полякова Ю. Ю. *Харьков. От крепости до столицы. Заметки о старом городе.* Харьков: Фолио, 1998. С. 84.

[317] Дьяченко Н. Т. *Улицы и площади Харькова.* 3-е изд., перераб. и доп. Харьков: Прапор, 1974.

[318] *Харьков: архитектура, памятники, новостройки* (сост. А. Ю. Лейбфрейд, В. А. Реусов, А. А. Тиц). 2-е изд., испр. и доп. Харьков: Прапор, 1987. С. 71.

[319] Лякуб П. Письмо в редакцию. *Приложение к Гакармелю*. Вильно, 1862. № 16 (16 ноября). С. 63–64; № 18 (30 ноября). С. 68; Устинов И. А. Описание г. Харькова. 1881; Багалей Д. И., Миллер Д. П. *История города Харькова за 250 лет его существования (1655–1905 гг.).* Харьков: Издание Харьковского Городского Общества, 1912. Т. 2. С. 134–137; Харьков. *Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем.* Под редакцией д-ра Л.Каценельсона. СПб.: Издание Общества для научных еврейских изданий и изд-ва Брокгауз — Ефрон, 1913. Т. XV. Кол. 556; Евреи — торговцы в Харькове. *Южный край*, 1914. 24 мая.

[320] Бриман Ш. Харьков. *Краткая еврейская энциклопедия*. Иерусалим: Еврейский университет в Иерусалиме, 1999. Т. 9. Кол. 647–655; Бриман Ш. Еврейские узурпаторы. *Истоки. Вестник Народного университета еврейской культуры Восточной Украины.* Харьков: Еврейский мир, 2001. № 9. С. 71–76; Briman, S. Pre-1917 Jewish Documents in the State Archive of Khar'kov Province. *Jews and Jewish Topics in the Soviet Union and Eastern Europe.* (Ed.: L. Dymenskaya-Tsigelman, Yisrael Elliot Cohen). Jerusalem: The Hebrew University of Jerusalem, Centre for Research and Documentation of East European Jewry, Summer 1992. P. 64–72; Коваль В. Слово о Бурасах. *Истоки. Вестник Народного Университета Ев-*

рейській періодиці[321], брошур[322], мемуарів[323] і збірників документів, головно статистичного характеру[324], які загалом визначали «історичну колію» теми і деякі її опорні сюжети. В іншому ж доводилося спиратися на власний краєзнавчий, мистецтвознавчий і, як це не дивно для подібних проєктів, — творчий досвід.

Перший утворився під час архівної роботи автора як координатора програми Комітету зі збереження єврейської спадщини по Харківській області в кінці 1990-х років, а трохи пізніше — співпраці з Центральним архівом історії єврейського народу в Єрусалимі. Другий був здобутий під час роботи над кандидатською дисертацією з вивчення синагог України і традиційного єврейського мистецтва. І, на-

---

рейской культуры в Восточной Украине. Харьков: Еврейский мир, 1998. Т. 3. С. 112–131.

[321] Серед них журнал *«Истоки» (Вестник Народного университета еврейской культуры Восточной Украины.* Харьков: Еврейский мир, 1997–2005. № 1–15); газети Харківської асоціації друзів і діячів єврейської культури *«Шалом»* (видається з 1991 р.) і Харківського музею Голокосту *«Дайджест-Е»* (видається з 1995 р.).

[322] Фрейман Н. *Очерки из истории евреев Харькова.* Харьков: Еврейский мир, 1999; Лейбфрейд А.Ю. *Архитекторы-евреи в Харькове: Очерк.* Харьков: Каравелла, 2002.

[323] Дейч Г. М. *Записки советского архивиста. Список печатных трудов Г. М. Дейча.* Вып. 3. *Записки для детей и внуков [спогади про життя своєї родини в довоєнному Харкові в контексті «єврейського питання» і життя громади в 1920-і рр. в умовах атеїстичних утисків]*. Москва, 1997; Крапивный А. П. *Мемуары [спогади харків'янина, який підлітком пережив нацистську окупацію в Харкові 1941–43 рр.].* Рукопись. Харьков, 1967.

[324] *Харків. Збірник архівних документів і матеріалів.* Серія «Старовинні міста Харківщини» (під ред. С. І. Посохова). Харків: Вид-во Національного університету внутрішніх справ, 2004.

решті, третій, у який увійшли і два перші гуманітарні компоненти, став підсумком численних мистецьких проєктів у галузі харківської юдаїки і єврейського мистецтва. Ця праця тривала понад двадцять років, відображаючи зацікавленість автора харківським єврейським краєзнавством, зокрема сферою, пов'язаною з візуальним простором єврейської громади. У фінальному вигляді путівник унаочнює цю спрямованість. Цей підхід було зумовлено початковим архітектурно-художнім досвідом автора, до якого згодом додалися краєзнавчі дослідження й культурологічні узагальнення. Та найголовніше — автор сам був свідком змін, що відбувалися з єврейською громадою міста в період її становлення й розвитку в незалежній Україні. Цей період почався з відродження єврейського життя міста в усіх його складниках: від відновлення релігійних інститутів, насамперед повернення, реконструкції й відкриття хоральної синагоги, налагодження благодійності й допомоги нужденним верствам громади, до звернення до молоді й осіб середнього віку з метою залучення їх у різні програми общинного будівництва.

Цей матеріал, принаймні його сучасна частина, писався як автобіографічний нарис, у якому спогади супроводжуються фотощоденником. Більшість світлин зробив сам автор — безпосередній учасник багатьох подій, який також був членом художньої, пізніше — наглядової ради Єврейського культурного центру «Бейт Дан» (Харків). Як сказано вище, тут зафіксовано його слід як митця, дизайнера, дослідника і краєзнавця. Багато втілених у життя дизайнерських проєктів стали частиною сучасної історії громади, її вигляду й іміджу. Утілення цих проєктів також пов'язано з етапами становлення громадських інституцій під час розвитку єврейського життя в Харкові.

Перший з них — проєкт вітражів для Харківської хоральної синагоги на тему «Єврейські свята» (1995), створений у рамках дипломної роботи художника-монументаліста, випускника Харківського художньо-промислового інституту[325]. Синагогу повернули громаді 1990 року, але лише через тринадцять років оновлена будівля знову відкрилася для членів общини і стала її візитівкою. За авторським задумом вітражі мали стати частиною проєкту реконструкції синагоги. Їх планувалося встановити у вікнах головної молитовної зали. Правління синагоги придбало проєкт, він експонувався в молитовній залі під час ремонту, обговорювався на пресконференції, 1998 року згорів під час пожежі й так і залишився нереалізованим.

Слід підкреслити, що саме ця будівля колишньої хоральної синагоги зіграла ключову роль як в особистісному становленні, так і в професійному інтересі автора до юдаїки. Важко сказати, що саме двадцять років тому підштовхнуло автора піднятися на дах висотного книгосховища Харківської міської бібліотеки ім. В. Г. Короленка, щоб як на долоні побачити розташовану поряд синагогу і забудову старого єврейського кварталу. Однак зроблена тоді фотопанорама цього району — а нині цей архітектурний пейзаж закриває

[325] Харьковская хоральная синагога. Вчера. Сегодня. Завтра. *Еврейский обозреватель*. Харьков, 1995. № 3 (3). С. 10. (про проєкт Є. Котляра); Нелькин Р. Евгений Котляр. Проєкт витражей для Харьковской хоральной синагоги. *Шалом*. Харьков. 1999. № 4 (52). С. 4–5; Котляр Е. Проект витражей для Харьковской хоральной синагоги. *Єврейська історія та культура в Україні.* Матеріали конференції, Київ, 2–5 вересня, 1996. Київ: Інститут юдаїки, 1997. С. 165–169; Котляр Е. Харьковская хоральная синагога. История. Архитектура. Проєкты. *Традиції та новації у вищій архітектурно-художній освіті*. Харків: Харківський художньо-промисловий інститут, 1997. Вип. 5. С. 14–22.

комерційний недобуд, — увійшла в усі наступні видання автора, зокрема й на обкладинку путівника. Вона стала іміджевою картинкою харківського єврейства.

Зацікавленість цією спорудою і її творцем — петербурзьким архітектором Яковом Гевірцем (1879–1942), переможцем великого архітектурного конкурсу[326] — у середині 2000-х привела автора до нащадків архітектора в Санкт-Петербурзі. Саме там відкрилася дивовижна творча спадщина, мабуть, єдиного в Російській імперії зодчого, який спеціалізувався на зведенні синагог і меморіальних споруд для єврейської спільноти. Ця зустріч багато в чому визначила мій подальший шлях. Згодом я присвятив Я. Гевірцю низку доповідей і статей[327], через нього відкривши для себе архітектурно-художній світ синагог. 2001 року я захистив кандидатську дисертацію «Синагоги України другої половини XVI — початку XX століть як історико-культурний феномен». Пізніше моя дослідницька палітра охопила різні сюжети єврейського мистецтва, зокрема розписи сина-

[326] Отзыв комиссии судей по конкурсу здания хоральной синагоги в г. Харькове. *Зодчий*. СПб., 1909. № 40. С. 395–396., табл.: 48–50.

[327] Котляр Е. Рига — Санкт-Петербург — Харьков: истоки и взаимосвязи «еврейской архитектуры» Якова Гевирца. *Евреи в меняющемся мире.* Материалы 5-й международной конференции, Рига, 16–17 сентября 2003 (под ред. Г. Брановера и Р. Фербера). Рига: Центр изучения иудаики Латвийского университета, 2005. С. 162–170; Котляр Е. Яков Гевирц и его роль в еврейской архитектуре России начала XX в. *Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв*. Харків: ХДАДМ, 2008. № 9 (Сходознавчі студії. Вип. 1). С.112–130; Котляр Е. Меж Классикой и Востоком: Яков Гевирц и поиски национальной формы в еврейской архитектуре начала XX в. *Параллели. Русско-еврейский историко-литературный и библиографический альманах*. Москва: Дом еврейской книги, 2015. № 13–14. С. 253–292.

гог. Свою головну роль за прямим призначенням «синагога Гевірця» зіграла й у власному житті автора — там 2013 року на синагогальному дворі відбувся обряд *хупи* — одруження.

Наступним проєктом став дизайн першого приміщення Єврейського культурного центру «Бейт Дан» у Харкові (1997–1998). Ця структура тоді була новацією для харківських євреїв, потреби яких обмежувалися орендою невеликого приміщення в центрі міста. Саме поняття «єврейське громадське життя» на той час здебільшого асоціювалося винятково з релігійною обрядовістю та традицією. Знадобилося багато часу, щоб у живому процесі становлення громади розгорнулися нові горизонти єврейського життя і форми єврейського світовідчуття. Згодом сам термін «єврейська громада» став втрачати релігійну конотацію, перетворюючись на привабливіше означення «єврейська спільнота». У ті роки простір єврейського життя бачився як певне середовище, насичене візуальними образами єврейської цивілізації, — чіткими, разючими, віддалено біблійними і близькими — східноєвропейськими, із якими себе ототожнювало харківське єврейство. Це, зокрема, стосувалося різних мотивів культури штетлу.

Якщо 1990-ті роки були часом формування, збирання й самоідентифікації громади, то межа століть означилась новою фазою — активізацією єврейського життя і його виходом на новий рівень осягнення власної спадщини, свого місця в ланцюзі єврейської історії й завдань національного будівництва.

З початку 2000-х іншим засобом ведеться робота з музеєфікації Голокосту. Першим проєктом у цій галузі стало розроблення експозиції й дизайну Харківського музею Голокосту (2001), у якій уперше знайшли втілення теми ві-

зуалізації історичної карти євреїв Харкова і трагедії харківського єврейства[328]. Додамо до цього здійснений у той самий час проєкт пам'ятника жертвам «Міщанської синагоги»[329], — замурованих у синагозі взимку 1941 року близько 400 людей похилого віку, дітей і калік, які не могли йти до місця свого останнього ув'язнення — гетто, а також участь у зведенні самого меморіалу жертв Голокосту в Дробицькому Яру (2002). Ця робота допомогла розібратися в темі й локалізувати різні місця, об'єднані трагедією харківського єврейства під час нацистської окупації міста, зв'язати їх у єдиний маршрут скорботи та пам'яті.

Через кілька років автор знову повернувся до розроблення таких об'єктів, озброївшись попереднім досвідом, новими завданнями й можливостями. 2001 року під час офіційного візиту до Харкова президента Ізраїлю Моше Кацава відкрито нове приміщення Ізраїльського культурного центру з сучасним дизайном і інсталяціями на теми Ізраїлю[330]. Водночас завершувалася робота над оформленням «другої адреси» Єврейського культурного центру «Бейт Дан» — тепер уже викупленої будівлі. Інтер'єрний дизайн холу й вестибюлів центру рельєфно виявив тему біблійних коренів і зв'язку харківського єврейства із Землею Обітованою і Єрусалимом, а тематичне рішення кафе «Штетл» під-

[328] Воловик Л. Харьковский музей Холокоста. *Дайджест-Е*. Харьков, 2001. № 12 (29). С. 1; Воловик Л. Первому музею Холокоста в Украине исполнилось 15 лет. *Дайджест-Е*. Харьков, 2011. № 13 (150). С. 1–4.

[329] Борисов А. Был не только Дробицкий Яр. *Время*. Харьков, 2001. № 145 (14970). С. 4; Добрускина Г. Не только Дробицкий Яр… *Шалом*. Харьков, 2001. № 12 (80). С. 5.

[330] Нелькин Р. Дизайн в Израильском культурном центре. *Шалом*. Харьков, 2001. № 1 (69). С. 3.

креслило вкоріненість місцевих євреїв у світ їдишкайту[331]. Відкритий центр став улюбленим місцем не тільки євреїв, а й багатьох харків'ян, охочих ознайомитися з єврейською культурою.

Історія харківського єврейства глибоко розгорнулася й в експозиції Музею єврейської історії та Голокосту в Харкові «Біль і Надія» (2008), розміщеного в Харківській єврейській школі № 170. На той час це був перший єврейський шкільний музей в Україні. Його основу становили не артефакти, а вибудувана в дизайнерському рішенні система експозицій із репродукцій світового мистецтва, старих і сучасних фотографій і текстів, яка показала хроніку харківського єврейства в контексті історичної долі всього народу[332]. Музейний простір об'єднали дві тематичні зали. Перша з них — зала-галерея «Герої єврейської історії: імена й віхи», де у творіннях світового, єврейського і харківського мистецтва представлено історію єврейського народу від біблійних часів до створення Ізраїлю. Цей коридор з арками символічно поділив історичну долю євреїв на кілька етапів перед виходом глядача до головної зали, присвяченої харківському єврейству, з розміщеними там тематичними

[331] Котляр Е. А. Традиция, данная в ощущении. Еврейский культурный центр Бейт Дан. *Ватерпас*. Харьков, 2002. № 41. С. 14–15; Котляр Е. Еврейский культурный центр «Бейт Дан»: дизайн в истории и лицах. *Ватерпас*. Харьков, 2002–2003. № 6 (43). С. 62; Котляр Е. Еврейское кафе в пространстве местечка. *Ватерпас*. Харьков, 2002–2003. № 6 (43). С. 63–65.

[332] Котляр Е. Музей еврейской истории и холокоста в Харькове «Боль и надежда». Опыт создания экспозиции. *Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею.* Збірник матеріалів IV Міжнародної науково-практичної конференції *«Музей. Історія. Одеса»*, присвяченої 55-річчю Одеського історико-краєзнавчого музею. Одеса, 2011. № 10. С. 158.

стендами «Єврейське життя Харкова до Голокосту», «Трагедія євреїв під час німецької окупації», «Жертви і Праведники», «Карта єврейського Меморіалу та Дробицький Яр», «Євреї у Великій Вітчизняній війні», «Харківські євреї-ветерани», «Сучасне життя єврейської громади». Світлини, тексти й інсталяції дали змогу зробити цю історичну подорож інформативною, наочною і разючою. Цей музей був досвідом створення малобюджетного, але виразного й дидактично спрямованого музейного простору[333].

Згаданий вище екскурс із історії створення різних об'єктів єврейської громади й візуалізації єврейської спадщини можна розглядати з різних позицій. Це етапи формування просторового середовища єврейської громади, наочна демонстрація й популяризація єврейської культури і, нарешті, база, на якій ґрунтувався путівник, його структура, принцип і стиль подання матеріалу.

Авторський погляд на харківський «єврейський сюжет» показав, що його історія загалом була типова для нашого культурно-географічного ареалу з урахуванням місцевої специфіки і збережених пам'яток. Насамперед це будівлі синагог, які були виразними архітектурними домінантами міських кварталів. Виникнення й локалізація синагог і молитовних будинків на міській карті, спершу зосередження єврейського життя навколо своїх божниць, а з ростом громади — поширення євреїв по всьому місту — усе це відбило динамічну картину розвитку єврейської громади в дореволюційний період.

---

[333] Горбач Т. В. Боль и Надежда (об открытии зала-музея Еврейской истории и Холокоста «Боль и надежда»). *Шалом*. Харьков, 2008. № 4 (147). С. 3–4.

Саме цей аспект харківського єврейства пробудив дослідницький інтерес автора, який з кінця 1990 — початку 2000-х років опублікував низку публікацій з історії харківських синагог і пам'ятних місць[334]. Разом зі згаданими музейними експозиціями вони дали поштовх до подаль-

[334] Котляр Є. Харківська хоральна синагога та єврейське культове будівництво. *Наукова конференція «Художнє життя України першої третини XX століття».* Тези доповідей та повідомлень 19–21 грудня 1995 р. Харків: Харківський художньо-промисловий інститут, 1995. С. 26–28; Котляр Е. Из истории Харьковской хоральной синагоги. *Єврейська історія та культура в країнах Центральної та Східної Європи*. Матеріали 5 міжнародної наукової конференції, Київ, 2–5 вересня, 1997. Київ: Інститут юдаїки, 1998. Т. 2. С. 373–378; Котляр Е. Харьковская хоральная синагога. История. Архитектура. Проекты. *Традиції та новації у вищій архітектурно-художній освіті*. Харків: ХХПІ, 1997. Вип. 5. С. 14–22; Котляр Е. Харьковская хоральная синагога. *Истоки. Вестник Народного университета еврейской культуры Восточной Украины*. Харьков: Еврейский мир, 1997. № 1. С. 117–138; Котляр Е. Харьковские синагоги в историко-культурной среде еврейской общины Украины. *Науково-теоретичні здобутки Слобідської України: філософія, релігія, культура. Перші Слобожанські читання*. Збірник наукових статей за матеріалами міжнародної наукової конференції, присвяченій 85-річчю Харківського єпархіального церковно-археологічного музею, Харків, 2–3 червня 1999 р. Харків: ХХМ, 1999. С. 150–153; Котляр Е. Синагоги Харькова. *Материалы семинара лекторов Народного университета еврейской культуры Восточной Украины в Сумах*. 23–25 декабря 1999. Харьков: Еврейский мир, 1999. Вып. 7(10). С. 18–23; Котляр Е. Из истории харьковских синагог. 3-я Харьковская еврейская молельня. *Истоки. Вестник Народного университета еврейской культуры Восточной Украины.* Харьков: Еврейский мир, 1999. № 5. С. 27–43; Котляр Е. Из истории харьковских синагог. 4-я Харьковская еврейская молельня. *Истоки. Вестник Народного университета еврейской культуры Восточной Украины*. Харьков: Еврейский мир, 2000. № 6. С. 50–54; Котляр Е. Харьковские синагоги в XX столетии: расцвет, трагедия, современное состояние. *Доля єврейської духовної та матеріальної спадщини в XX столітті.* Збірник

шого розроблення теми, формування її текстового й візуального контенту, що становило базу для майбутнього видання. Провісниками путівника були й написані в різні роки статті, у яких автор об'єднував окремі місця й події в тематичні маршрути (2002; 2004)[335]. Турбота про атрактивність обумовила появу нового видавничого формату — набору листівок (2009), у якому з ідеєю путівника з'єдналися окремі краєвиди місць і пам'яток єврейського Харкова в минулому й сьогоденні[336]. Це відбулося за допомогою внесення до комплекту двох карт із позначенням історичних адрес євреїв Харкова і пам'ятних місць Голокосту. Цей підхід вплинув на зміст майбутнього путівника й упевнив автора в його видавничій концепції.

наукових праць. Матеріали IX міжнародної наукової конференції, Київ, 28–30 серпня 2001 р. Київ: Інститут юдаїки, 2002. С. 321–324.

[335] Котляр Е. Страницы материальной культуры еврейской общины Харькова. *Новый Ковчег. Литературно-художественный альманах.* ЕКЦ «Бейт Дан». Харьков, 2002. № 1. С. 224–250; Котляр Е. Евреи на карте Харькова. Историческая прогулка в канун юбилея. *Истоки. Литературно-художественный альманах еврейских общественных организаций г. Харькова*. (Тематичний випуск *Мост Харьков — Израиль. 1882, сегодня, завтра*). Харьков, 2004. № 14. С. 48–57; Котляр Е. Еврейский Харьков в истории и архитектуре. *Єврейське краєзнавство та колекціонування.* Збірник наукових праць. Матеріали XII міжнародної наукової конференції. 24–26 серпня 2004. Київ: Інститут юдаїки, 2005. С. 350–361.

[336] *Еврейский Харьков: набор открыток* (сост. Евгений Котляр). Харьков: Центр Востоковедения ХГАДИ, 2009. 34 шт.; Иванов А. Зайт гезунт ун шрайбс открыткес… Часть вторая. *Народ книги в мире книг. Еврейское книжное обозрение.* СПб, 2012 (октябрь). № 100. С. 7–14.

8.3. Дослідницький ракурс. Дорогами єврейського путівника

Змістовна частина видання має передмову, яка знайомить читача з харківською громадою і структурою путівника, а також вступну статтю з ретроспективним оглядом розвитку громади від її зародження до сучасності («Від старої єврейської громади до сучасного національної життя»). Основний блок містить три розділи, які складають три відповідні маршрути.

Перший розділ «Старі адреси єврейського Харкова» об'єднав матеріали з історії найстарішого єврейського кварталу, де на зламі XVIII — XIX ст. осіли перші переселенці, і пізніших єврейських вулиць із розташованими там синагогами, молитовнями і благодійними установами. Сюди ж додався сюжет про участь євреїв у торгово-фінансовій сфері міста, що дало громаді соціальну базу, захист і процвітання. Автор наводить і деякий фактаж, що свідчить про могутність єврейської громади напередодні Першої світової війни.

Низка важливих обставин визначила хід єврейської історії міста в дорадянський період. Хоча Харків не входив у смугу осілості, євреям щастило на губернаторів, які подекуди заплющували очі на офіційну заборону на поселення євреїв у місті, бо вбачали в них найважливіший елемент економічного розвитку краю. Вони також нерідко припиняли спроби погромів[337]. У дореволюційний час у місті, відкритому для поселення лише декотрих категорій т. зв. «корисних євреїв», мешкало понад 10 тисяч євреїв. Після офіційного

[337] Котляр Е. Как губернатор берег харьковских евреев от погромов. *Гегула*. Харьков, 2013 (февраль). № 173–174. С. 25–26.

зняття смуги осілості 1917 року демографічний бум багаторазово збільшив число євреїв, яке досягло історичного максимуму — понад 130 тисяч 1939 року. Це становило більш ніж 15 % від загальної кількості міського населення. Однак саме міжвоєнний період, який був найцікавіший в історії тодішнього «столичного» харківського єврейства в епоху його національно-культурного будівництва, виявився практично стертим із пам'яті й документальної спадщини. Однак деякі сюжети путівника з історії єврейської культури, літератури, театру й мистецтва проливають світло на цю коротку, але плідну добу. Внесок євреїв у громадське життя, культуру й науку (мистецтво, архітектуру, медицину, освіту тощо) також зафіксовано в розділі «Видатні імена». Він пов'язав у єдиний ланцюг високих служителів народу й вітчизні — людей різних часів, які залишили яскравий слід у різноманітних галузях.

Мозаїка єврейського життя ще за часів формування громади обумовлювалася певною ізоляцією й конкуренцією різних єврейських груп, які було доволі непросто об'єднати в єдину спільноту. Від середини XIX ст. це дистанціювання коренилося в соціально-культурній відмінності між традиційною частиною єврейства і його модернізованою елітарною групою[338]. Пізніше сюди додалося й цілком природне розшарування євреїв за місцями проживання і професійної діяльності — здебільшого централізація цих груп відбувалася навколо своїх божниць. За радянських часів ці тонкощі

[338] Лякуб П. Письмо в редакцию. *Приложение к Гакармелю*. Вильно, 1862. № 16 (16 ноября). С. 63–64; № 18 (30 ноября). С. 68 [Про історію харківських євреїв та конфлікту між двома єврейськими громадами міста — «солдатської» (заснована в 1830–1840-ті рр.) та «купецької» (кінець 1850-х рр.) синагог].

стерлися, і головна напруга утворилася між прихильниками традиційного укладу і адептами нової, антирелігійної і пролетарської ідеології. Попри численні спроби інтеграції, певною мірою ця відособленість збереглася дотепер.

Внесення матеріалу про етапи відродження єврейської громади з початку 1990-х років встановило зв'язок між часами, поколіннями і єврейськими локаціями на міській карті. Цю спадкоємність уособлює історія реституції й реконструкції двох синагог. Пошуки нових форм і місць єврейського життя відбито в становленні й «міграції» Єврейського культурного центру «Бейт Дан» — від першого орендованого приміщення (1997), до другої — придбаної — будівлі (2003) і, нарешті, третьої — побудуваної за сучасним проєктом споруди (2011), а також інших громадських, освітніх і благодійних організацій.

Другий розділ «Меморіальні місця харківського Голокосту» в документах, світлинах, спогадах і місцях пам'яті представляє історію трагедії харківського єврейства за часів нацистської окупації і важку епопею увічнення пам'яті її жертв. Серед найцінніших матеріалів розділу згадуємо антисемітські плакати і листівки, розвішані в громадських місцях Харкова під час окупації, т. зв. «жовті списки» з іменами й адресами харківських євреїв, які вели нацисти, фіксуючи єврейське населення міста. В окупаційний період воно становило 10 271 особу. Загальну атмосферу розділу доповнюють кадри з документального фільму «Суд іде» за матеріалами судового процесу над нацистськими злочинцями, що відбувся в Харкові 1943 року. Цей процес ініціював Єврейський антифашистський комітет. Він уперше засвідчив звірства нацистів, які в наступні десятиліття замовчувала влада.

Меморіальний маршрут збудовано так, щоб провести сучасників усією хронологією єврейської трагедії: від місць різних нацистських акцій до старої «солдатської» («Міщанської» за назвою вулиці) синагоги, яка стала місцем мученицької смерті сотень людей. Упродовж двох діб євреї мали переселитися до місця їхнього ув'язнення й загибелі — спочатку в гетто, а потім у Дробицький Яр. Приблизне число жертв становило понад 15 тис. Меморіальний комплекс жертв Голокосту в Дробицькому Яру — це практично єдиний в Україні завершений архітектурно-ландшафтний ансамбль пам'яті єврейської трагедії. Цей ансамбль згрупував численні меморіальні знаки різних часів — від встановленого 1955 року першого безадресного обеліску з написом російською «Тут упокоєні жертви фашистського терору 1941–1942 рр.» до основних монументів 1990–2000-х років. Наступний етап маршруту позначено місцем судового викриття нацистського злочину проти людяності, що відбулося в будівлі старого оперного театру, а також місцями поховання жертв «Міщанської синагоги» на єврейському цвинтарі (1944). Цю лінію продовжують два музеї, присвячені цій трагедії. Вони — погляд нашого покоління на харківський Голокост, його сучасна рефлексія і профілактика геноциду.

Третій розділ «Караїми на карті Харкова» демонструє самобутню присутність на етнічній карті міста неашкеназької субетнічної групи караїмів, які залишили помітний слід в історії, архітектурі й житті Харкова. Збережена будівля караїмської кенаси, подібно до синагог на «єврейській вулиці», також звернула увагу автора, занурivши його в караїмський культурний і краєзнавчий контекст із виходом низки

публікацій[339]. Караїми влаштувалися в Харкові в окремому кварталі в 40-х роках XIX ст. Завдяки їхньому «національному» бізнесові — виробництву тютюну — Харків став великим центром тютюнової промисловості. Духовне життя караїмів оберталося навколо караїмської кенаси, з якою пов'язана діяльність видатних газанів — духовних керманичів, які тримали зв'язок із центром караїмів у Євпаторії. На початку XX ст. в місті з'явилася й адреса караїмського благодійного товариства. Хоча караїмська громада ніколи не була численною, досягнувши піку лише наприкінці XIX ст. (тоді в Харкові мешкали понад 500 осіб), вона залишила місту чимало помітних імен промисловців, інженерів, медиків, діячів культури й мистецтва. Завдяки знайомству автора путівника з берегинею харківської караїмської пам'яті Тетяною Ерінчек, яка походила з родини видатного караїмського діяча і *гахама* Сераї Шапшала (1873–1961), сторінки караїмського розділу збагатилися цінними відомостями й унікальними світлинами. Цей розділ став даниною пам'яті про цю громаду, яка за останні роки майже зникла з етнічної мапи міста.

На жаль, найстаріші пам'ятки єврейської й караїмської присутності в Харкові — старі некрополі — не збереглися. Вони розташовувалися поруч у віддаленій частині міста і в 1960-х роках були знесені під час будівництва нового мікрорайону. Найстаріше збережене єврейське кладовище,

[339] Котляр Е. К истории караимской общины в Харькове. *Истоки. Литературно-художественный альманах еврейских общественных организаций г. Харькова.* Харьков, 2003. № 12. С. 93–100; Котляр Е. Караимская община Харькова и «родовое гнездо» караимов в Крыму: опыт изучения историко-архитектурных связей. *Параллели. Русско-еврейский историко-литературный и библиографический альманах*. Москва: Дом еврейской книги, 2007. № 8–9. С. 181–199.

точніше, єврейський сектор на міському некрополі, стосується 1944 року.

Опубліковані в путівнику матеріали й ілюстрації зібрано в численних фондосховищах та інституціях в Україні й за кордоном[340], колекціях харківської синагоги й Харківської релігійної караїмської громади, а також із особистих фондів автора і його колег, численних спогадів, свідчень і приватних колекцій.

8.4. Книжковий формат — відео — CD: маршрути минулого в режимі реальної й віртуальної подорожі

Керуючись власними уявленнями про читацьку аудиторію, її досвід і очікування, автор ставив собі на меті випустити практичне видання, придатне як для домашнього затишного читання, так і для використання «на маршруті», з урахуванням послідовного знайомства з єврейським Харковом у режимі реальної подорожі. Він прагнув, щоб цю книжку і компакт-диск, що входив у видавничий комплект, зберігали в родинах нащадки харківських євреїв-емігрантів як пам'ятний символ зв'язку зі своїми коренями. Книж-

[340] З-поміж них: Центральний державний кінофотофоноархів України ім. Г. С. Пшеничного, Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, Центр вивчення історії і культури східноєвропейського єврейства (Київ), Державний архів Харківської області, Харківська державна наукова бібліотека ім. В.Г. Короленка, Харківський художній музей, Харківський музей Голокосту, Російський державний історичний архів, Російський державний архів літератури і мистецтва, Російський етнографічний музей, Центральний сіоністський архів у Єрусалимі тощо.

ка мала стати своєрідною презентацією місця, яке хотілося б показати дітям, онукам і наступним поколінням. Це підживлювало б ностальгію, викликало сентименти і сприймалося як генеалогічне джерело. Таке завдання, очевидно, обумовило не лише формат, а й якість і стиль видання — воно мало приємно лежати в руках. Путівник вбачався як невеликий пам'ятний альбом, у якому будь-яка світлина або карта занурювала в минуле, пов'язуючи події й покоління в єдиний ланцюг і загальний контекст. Така концепція сформувалася під час численних обговорень проєкту з головним партнером і спонсором видання, Харківським представництвом Американського єврейського розподільчого комітету «Джойнт» у Північній Україні[341].

Дослідження вітчизняних та іноземних аналогів, пов'язаних із цією темою і завданням, допомогло визначити дизайн, стиль верстки й технічні параметри видання. Ізраїльські й американські приклади виявилися малопридатними, бо презентували «інакше» єврейське життя, не схоже на нашу історію. Перші можна сміливо прирівняти до загальноміських путівників, у яких немає іншого сюжету, крім єврейського. Та й останній відрізняється від нашої специфіки — облаштування побуту «єврейської вулиці» всередині українського міста. Останні взагалі позбавлені цілісності та присвячені історії й пам'яткам окремих районів у містах масової еміграції. Отже, найкориснішими виявилися близькі до нас польські й німецькі путівники, а також подібні видання єврейських громад України і пострадянських країн. Звернення до різних прототипів дало змогу відформатува-

[341] Є. Котляр висловлює вдячність тогочасному директорові Харківського відділення «Джойнт» Оксані Галькевич за підтримку й усебічну допомогу в роботі над проєктом путівника.

ти путівник, надати йому завершеності, вивірити і прив'язати до мапи маршрути, вказати історичні й сучасні єврейські адреси, навести список сучасних єврейських організацій міста.

Досвід художника визначив основний метод роботи над путівником, що створювався як живописний твір: замислювався загальний план, компонувалися наявні сюжети і етюди, а в тематичні лакуни загальними мазками вбудовувалися забраклі пазли. Це пов'язано й зі ступенем загальної розробленості — точніше нерозробленості теми. Тож попри те, що структура путівника підтримує традиційний підхід, багато сюжетів подано по-різному: перші викладені детально, другі — контурно, треті — представлені візуально, відкриваючи тему для загального сприйняття. До такого роду належать тематичні ілюстровані розвороти «Духовне життя харківських євреїв», написані на підставі виданих їдишем спогадів про історію харківських хасидів рабина Єгуди Хитрика (1899–2006)[342]. Нарис супроводжує безліч фотопортретів видатних релігійних авторитетів, серед яких Еліягу Аарон Мілейковський (1864–1947) — харківський духовний рабин, який емігрував наприкінці 1920-х років до Палестини й очолив релігійний суд у Тель-Авіві; Аарон Тумаркін (1884–1936) — останній рабин довоєнної громади; Мендель Футерфас (1907–1995) — відомий любавицький хасид, один з організаторів підпільної еміграції хасидів у післявоєнний час та ін. Таким саме чином представлено тему «Єврейська

[342] Хитрик Є. Решимот Дварім (Мемуари Єгуди Хитрика): *Записки праведного старця, великого вчителя, мудреця, рабина Єгуди, сина р. Цві Хитрика, блаженної пам'яті, що чув і бачив наш покійний рабі від впливових і праведних, а також людей справи та передані йому спогади, історії та мемуари, записані самим автором.* Нью Йорк, 2009. (на івриті).

благодійність», що з'явилася в путівнику завдяки виявленим у відділі фонду юдаїки ІР НБУВ численним звітам дореволюційних благодійних організацій[343].

Обкладинки звітів доповнено портретами «батьків» старого харківського єврейства: Льва Рубінштейна (1847–1911), головного юриста громади, першого голови Товариства допомоги бідним євреям, одного з фундаторів хоральної синагоги, а також Пейсаха Бураса (1842–1914), знаного промисловця й головного представника династії Бурасів — найвідоміших харківських філантропів, які опікувалися єврейською громадою[344]. Альбомний блок розділу завершує тема «Атеїстичний прес і преса єврейського пролетаріату». Її присвячено поворотному етапові в історії харківського єврейства, коли інспірована більшовицькою владою частина єврейської громади міста зруйнувала уклад предків і перейшла на нові рейки пролетарської культури й соціалістичного будівництва. Цю тему розкривають харківські рупори творення «нового єврея» — ідеологічні журнали 1920–1930-х років «Безвірник» і численні періодичні їдишомовні видання[345]. Разом зі світлинами перетворених на єврейські робітничі клуби синагог і наведеними мистецькими творами вони демонструють картину боротьби нового єврейства.

---

[343] З-поміж них: Товариство допомоги бідним євреям м. Харкова та Харківський відділ Товариства для поширення освіти між євреями.

[344] Коваль В. Слово о Бурасах. *Истоки. Вестник Народного университета еврейской культуры в Восточной Украине*. Харьков: Еврейский мир, 1998. Т. 3. С. 112–131.

[345] Приміром, «Освоєння техніки» («Бехершн ді технік»), «Кустар» («Дер кустар»), «Юний ударник» («Юнгер шлогер»), «Здоров'я і робота» («Гезунд унд арбайт»).

Розділ «Видатні імена» розосереджено по різних частинах путівника у формі ілюстрованих вставок. Одна з них — «Харківська архітектура» — з творами й портретами знаменитих харківських зодчих-євреїв, про яких написав в окремій брошурі легендарний хранитель харківського кам'яного літопису Олександр Лейбфрейд (1910–2003)[346], фундатор харківської архітектурознавчої школи. Розворот «Розвиток літератури їдишем» демонструє піднесення їдишистської культури і плідну співтворчість харківських єврейських письменників і поетів із митцями, а також стахановську працю видавництв, що на межі 1920–1930-х років друкували їдишем численну й різноманітну літературу. Від тієї доби залишилися поодинокі примірники книжок для дітей і літературні альманахи, титульні аркуші яких прикрашають сторінки путівника[347]. Внесок євреїв у спільну справу міського й державного розвитку, а також науково-технічного прогресу змальовано в рубриках «Медицина» й «Наука». Тут представлені окремі персоналії і їхній внесок, постаті трьох пов'язаних із харківським університетом нобелівських лавреатів — Іллі Мечникова, Саймона Кузнеця і Льва Ландау. Підтримуючи заявлену тезу про «красу пам'яті», ми додали і презентації харківських художніх колекцій: «Арт-юдаїка в мистецтві Харкова» (єврейська тема у творчості харківських мистців)[348], «Предмети єврейського

[346] Лейбфрейд А. Ю. *Архитекторы-евреи в Харькове: Очерк.* Харьков: Каравелла, 2002.

[347] Дякую головному бібліотекареві відділу фонду юдаїки ІР НБУВ, п. Ганні Ривкіній за допомогу в пошуку даних видань і переведення їх вихідних даних з їдишу.

[348] Котляр Е. Штетл в арт-иудаике Харькова XX—XXI вв.: образы, рожденные жизнью и мифотворчество. *Истоки. Литературно-художе-*

ритуалу» (з колекції харківської синагоги) і приватна колекція «Арт-юдаїка в зібранні Олександра Фельдмана».

Альбомні розвороти збагачують і інші розділи. Наприклад, «Голокост — окупація — геноцид» і «Голокост — відплата — пам'ять» документують знищення євреїв і місце цієї теми в післявоєнному житті. «Караїмський альбом» об'єднує родинні світлини харківських караїмів з місцями їхнього проживання в місті.

Вивчення туристичних путівників відомих видавництв «Навколо світу» і «Dorling Kindersley» змусило ретельно продумати різнорівневі підходи до навігації і прив'язки пам'яток до мап і маршрутів для зручності користувачів. Окремим завданням було розроблення динамічної верстки видання, турбота про якість ілюстрацій і принципи їх розміщення. Виходячи з цього, усі розділи й основні маршрути на відповідних сторінках марковано окремим кольором, яким виконано й основні графічні елементи: шаблонні плашки, заголовки, нумерація сторінок, сигнатура пам'яток, колір мап і перелік історичних адрес. Колір асоціювався з певним образом і символікою. Синім позначено розділ з історії розвитку єврейської громади — це один з національних єврейських кольорів. Червоно-бордовим — кольором жертовності — марковано маршрут Голокосту. Зелений колір, притаманний ісламові, який був державною релігією Кримського ханства, підкреслює зв'язок караїмів із кримськотатарським оточенням. Видання планувалося двомовним (російською

ственный альманах еврейских общественных организаций г. Харькова. Харьков, 2003. № 13. С. 146–156; Котляр Є. Гефілте фіш в українській олії. Єврейська тема в мистецтві Харкова: від ретроспекції до сучасного живописа. *Образотворче мистецтво*. Київ: Національна спілка художників України, 2006. № 4. С. 38–43.

й англійською) з урахуванням аудиторії, а також повнокольорним, що залежало лише від бюджету.

А що видання повинно було мати подарунковий багатофункціональний формат (книжка і практичний путівник), то в комплект вирішено внести компакт-диск. Він мав містити відеосюжети з окремих маршрутів і тем, які повністю відповідають структурі путівника. Цю частина проєкту здійснено у співпраці з відомим харківським відеоканалом «Перша столиця» (кер. К. Кеворкян). Задовго до першої презентації путівника вісім окремих сюжетів показано на місцевому телебаченні. Це відкрило тему єврейського Харкова для всього міста і привернуло увагу до видання.

Паралельно з роботою над виданням колеги зі Східноукраїнської філії Міжнародного Соломонового університету ініціювали роботу над створенням мапи «Єврейські адреси Харкова» (2010). Вона частково ґрунтувалася на матеріалах цього путівника (бо вони неодноразово виходили в різних публікаціях), але за форматом і підходом продовжувала аналогічну серію видань Інституту юдаїки в Києві («Єврейська мапа Києва» і «Єврейська мапа Чернівців»). Наступне видання мапи (2012) відійшло від цього орієнтиру в бік власного дизайнерського розроблення мапи-книжки і також супроводжувалося компакт-диском. Є. Котляр був дотичний до цих видань як науковий консультант і редактор.

За рік до виходу путівника два окремі адаптовані сюжети («Єврейська діаспора» і «Караїмська діаспора») внесено в офіційний англомовний путівник Харковом, який щорічно випускає мерія[349]. Пізніше за цим зразком склade-

[349] *Kharkiv: Visitor's Guide.* Second edition. Kharkiv: Golden Pages, 2010. До цього видання внесено спеціальний розділ «Харків — космополітичне місто» з матеріалами з історії окремих етнічних груп, зокрема

но нариси про інші громади: німецьку, польську, вірменську й латиську. Отже, вперше в українській практиці розроблені матеріали стали частиною офіційної міської історії Харкова з його мультикультурним іміджем.

Таким чином, путівник зібрав у єдиний контекст історичну спадщину харківських євреїв, вивів її з архівних файлів і приватної пам'яті на колективний і офіційний рівні, надав видимість єврейській присутності в місті після того, як упродовж багатьох десятиліть місцевих євреїв викреслив з міського простору так, ніби їх не існувало. Муніципалітет Харкова відзначив харківські презентації путівника, його популярність і високий видавничий рівень творчою премією імені Василя Єрмілова в галузі дизайну, яку автор видання отримав 2011 року за дослідження й популяризацію архітектурної й історико-культурної спадщини національних громад Харкова.

Події в Україні після 2014 року — окупації Росією частини українських територій — призвели до процесів декомунізації й дерусифікації. Наслідком стало перейменування кількох сотень адміністративних назв Харкова[350]. Цей процес триває і лише після його завершення можна думати про перевидання путівника для унаочнення життя євреїв на топонімічно оновленій мапі міста. Робота над путівником

статті, підготовлені автором: «Єврейська діаспора», с. 128–140 і «Караїмська діаспора», с. 141–144.

[350] Лише у 2016–2017 роках у зв'язку з ухваленим в Україні законом «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» в Харкові міська влада перейменувала 271 вулицю, 5 станцій метро і 4 адміністративні райони. Цього року до них додалося чотири топоніми, пов'язані з країною агресором. Складено список із переліком понад 500 вулиць, які пропонують перейменувати після війни.

не замінила історичне дослідження харківського єврейства, проте показала необхідність такої роботи й оголила великі «лакуни пам'яті». Їх доведеться заповнювати майбутнім дослідникам.

8.5. Інтерактивний формат: простір пам'яті в мультимедійних технологіях

Рубіж останнього десятиліття позначено проривом у галузі цифрових технологій, моделювання віртуального простору й доповненої реальності, які згодом перейшли в повсюдну практику. Цей час тотальної диджиталізації відкрив для юдаїки нові горизонти, даючи змогу досліджувати і презентувати її в межах нової дисципліни — цифрової гуманітаристики (digital humanities). Ця сфера дала нові інструменти й методи збереження, презентації й візуалізації колективної пам'яті, яка швидко втрачається через невблаганне зникнення поколінь людей, зокрема свідків Голокосту. Такі технології й медії дають змогу перейти від живої пам'яті до опосередкованої, від епохи дослідника до епохи користувача, використовувати вплив цифрових інтерфейсів на конструювання й розширення ландшафту пам'яті[351]. Ці та інші питання обговорювалися на сторінках виданої у 2021 році за редакцією Вікторії Ґрейс Волден книжки «Цифрова пам'ять про Голокост, освіта й дослідження». Оприявнилися й нові підходи до створення просторових наративів про минуле на основі зацифрування свідчень Голокосту і їхнього поєднан-

[351] Walden V. G. Defining the Digital in Digital Holocaust Memory, Education and Research [in:] Walden V. G. (ed.) *Digital Holocaust Memory, Education and Research*. London: Palgrave Macmillan, 2021. P. 2.

ня з цифровими репрезентаціями місць пам'яті. Критичний аналіз використання інтерактивності й імерсивності[352] показав перевагу їхньої трансформації в парадигму змішаної реальності та внутрішньої дії. Мета останньої — критична й афективна взаємодія з цим трагічним минулим, щоб спонукати нові покоління продовжувати пам'ятати про нього[353].

Час видання згаданої книжки припав на пік пандемії Covid–19, період, який став каталізатором впровадження вищезгаданих технологій на всіх рівнях життя суспільства. Завдяки цьому життя перешикувалося на нові рейки і вбудувалося в нову технологічну реальність, інструменталізувавши цифровий простір. Це виявило нові можливості меморіалізації і презентації історичної спадщини й Голокосту харківського єврейства.

Подібний проєкт уперше задумано 2015 року. Він пов'язувався з ідеєю мультимедійного оформлення Меморіалу жертвам Голокосту в Дробицькому Яру. Разом із Є. Котляром співавтором проєкту був Михайло Опалєв, доцент, пізніше завідувач катедри мультимедійного дизайну Харківської державної академії дизайну та мистецтв. Тоді пілотний проєкт не дістав сприяння, пролежавши «у столі» майже шість років. Його реалізація розпочалася лише у 2021 році, несподівано здобувши підтримку Фонду Конрада Аденауера (Konrad-Adenauer-Stiftung)[354] на тлі пандемії

[352] У цьому разі маються на увазі як технології, так і споживчий досвід взаємодії та занурення в запропонований контекст.

[353] Walden V. G. Afterword: Digital Holocaust Memory Futures: Through Paradigms of Immersion and Interactivity and Beyond [in:] Walden V. G. (ed.) *Digital Holocaust Memory, Education and Research*. London: Palgrave Macmillan, 2021. P. 269–270.

[354] URL: https://www.kas.de/de/home.

і пріоритету проєктів пам'яті про Голокост у цифрових і віртуальних форматах. Цей задум об'єднав три презентаційні модулі, пов'язані між собою в єдиному просторі Зали Імен, розташованої в підземеллі під Головним монументом Меморіального комплексу «Дробицький Яр». Ці різні за контентом та технологією модулі використовували різні стратегії цифрової візуальної комеморації, розрахованої на комплексний ефект занурення глядача в простір трагедії й пам'яті.

Перший модуль — атмосферна анімація зі звуковим музичним супроводом. Ідея взаємодії між живими й загиблими реалізується через фізичний досвід занурення в «простір впливу». Цей простір відтворює тривимірний візуалізований образ холодної зими — часу знищення харківського єврейства в грудні 1941 — лютому 1942 років. Концепцію втілено за допомогою системи відеопроєкцій на стіни приміщення динамічного руху засніженою дорогою через ліс. Вона передає глядачеві відчуття причетності до досвіду переживання жертв у їхніх почуттях, русі й передстоянні перед невідворотністю загибелі.

Другий модуль — відеофільм, у якому документальна хроніка поєднується з фото й відеодокументами й голосами свідків Голокосту. Це досвід відтворення звукової й візуально-вербальної пам'яті через візуалізацію живих свідчень. Сценарій фільму передбачав мінімальну участь авторів у продукті. Наголос робився на реконструкції ланцюга подій, що документують Голокост у Харкові: війна — окупація — ключові акції геноциду і знищення євреїв — відплата — особи жертв (світлини дітей, дорослих, сімей). Відеофільм покликаний перевести етап емоційного занурення на якісно новий рівень сприйняття — візуально-вербальний контакт зі свідченнями Голокосту.

Третій модуль — мультисенсорний стіл із мультимедійною презентацією історії й Голокосту харківського єврейства — це, по суті, інтерактивний музей, цифрова експозиція. Установлення, технічне налаштування і презентацію базового контенту столу завершено і презентовано разом з іншими модулями 15 грудня 2021 року до дня трагічних роковин — 80-річчя початку акцій знищення євреїв у Харкові 1941 року. Завершення розроблення контенту й інтерфейсу передбачалися до 20-річчя відкриття Меморіалу 16 грудня 2022 року. Повномасштабне вторгнення і тривала війна перервали цю роботу на невизначений термін.

Мультисенсорний стіл є основним «модулем пам'яті», вбудованим у просторовий та екскурсійний контекст Меморіалу. Сценарно це третина проєкту, фінальний пункт об'єднання, узагальнення і трансляції пам'яті. Вона містить зацифровану базу систематизованих за різними темами й аспектами візуальних матеріалів (друкованих і рукописних документів, усних історій, світлин, відеосюжетів тощо), які супроводжує короткий тематичний опис. Вони дають глибший ефект інтелектуального занурення. Стіл покликаний стати гнучким інструментом екскурсовода, який за допомогою системи навігації зможе варіювати віртуальні екскурсії залежно від специфіки аудиторії. Отже, процес формування пам'яті стане керованим і адресним, узгоджуючись із потребами й можливостями різних реципієнтів пам'яті.

Контент і структура інтерфейсу стали, по суті, новою цифровою версією путівника «Єврейський Харків» із вибіркою трьох основних розділів, що стосуються цієї теми. Серед них «Єврейське життя в Харкові до Голокосту», «Нацистська окупація та Голокост», «Комеморація Катастрофи: пам'ять Дробицького Яру». Кожен із них має свою внутріш-

ню хронологію і структуру, вибудувану ієрархічно за допомогою системи інтерактивних посилань. Зібрані матеріали дають розгорнуту базову чотириступінчасту основу, яка може розвиватися нескінченно через систему горизонтальних і вертикальних зв'язків. Виявлення нових матеріалів дають змогу наповнювати, коригувати й розвивати як усю систему зацифрованої локальної історії й пам'яті, так і її окремі тематичні блоки. Але ця робота ще попереду.

8.6. Формат pop-up: книжкові інсталяції в конструюванні ландшафту пам'яті

Передавання пам'яті про минуле для різних аудиторій і насамперед нинішнього молодого покоління, відірваного від «покоління свідків» і вирощеного у віки цифрових технологій і кліпового мислення, стала новим викликом і завданням. Саме для них, старшим із яких заледве виповнилося 25 років, а молодші тільки сідають за шкільну лаву, потрібні нові підходи й інструменти для передавання спадщини, нові формати передавання пам'яті, що враховують особливості цієї вікової аудиторії.

Звертаючись до традиційного книжкового формату, але використовуючи й інші видавничі форми й технології, здатні робити зв'язок між книгою й читачем видимішим і тактильнішим, можна вийти на новий рівень сприйняття інформації. Досягти цієї мети дає змогу формат pop-up (попап)[355] або 3D (тривимірної) книги. У ній розвороти ожива-

[355] Pop-up (англ.) — раптово з'являтися, вискакувати. Це техніка створення об'ємних рухомих ілюстрацій на основі паперових конструкцій. У закритому вигляді видання в цій техніці пласкі та розкриваються

ють як об'ємна картинка, де мало тексту, але багато зорових і просторових образів. Ця ініціатива виникла кілька років тому під час участі Є. Котляра як члена Вченої ради ХДАДМ у переглядах студентських проєктів академії, серед яких дослідник виявив цікавий досвід таких видань катедри графічного дизайну. Переглядаючи їхні розробки разом з педагогами, він усвідомив актуальність такого видання і свіжих способів подання теми єврейської спадщини. Початкові ідеї оберталися навколо єврейської карти з об'ємною будівлею хоральної синагоги в центрі, на кшталт паперових ігрових розробок із 3D-моделями історичних будівель чи фантастичних замків. Та прицільніші обговорення сформували інакший концепт. Його суть у грі слів із цікавою стратегією — за допомогою конструкції книги конструювати пам'ять. Як наслідок, виникла ідея трансформувати контент путівника «Єврейський Харків» у новий формат тривимірного видання. Це стало темою окремого бакалаврського проєкту під назвою «Дизайн та верстка інтерактивного путівника "Єврейський Харків"». Його розробила 2022 року дипломниця Тетяна Павлова під керівництвом доцента катедри графічного дизайну Надії Величко (Є. Котляр завдячує їм підтримкою цієї ініціативи). Дослідник узяв на себе роль автора текстового контенту, консультанта й замовника.

Обґрунтовуючи свою роботу, авторка наголошувала на завданні транслювати наукові знання на рівень повсякденної свідомості. Як дизайнер і представник молодого покоління, вона акцентувала на залежності якості засвоєння ін-

лише за розгортання книги. Історія цих видань дуже довга, але широкої популярності вони набувають з 1930-х років у дитячому книговиданні, а нині, окрім книг, використовуються в оформленні фотоальбомів, листівок, рекламних буклетів і паперових ігрових конструкцій.

формації споживачем від графічного оформлення й верстки, підкреслюючи, що за допомогою графічного дизайну спрощується сприйняття й посилюється емоційне фарбування інформації для читача. Вихідним моментом стало розуміння формату путівника як форми комунікації, орієнтованої на певну цільову групу, яку авторка позначила як люди що потребує культурної самоідентифікації[356]. Оскільки видання було розраховано переважно на підлітків, було важливо уникнути сухої документальності, яка домінує в більшості путівників і, на її думку, не здатна зацікавити. задумано як комплексну роботу з кількох тем історії й культури євреїв Харкова, але практичним завданням стало розроблення інтерактивної книги на тему Голокосту й увічнення пам'яті про його жертв. Аналогів такої роботи не було, тож вона реалізувалася в самостійне видання «Жовтий список харківських євреїв». Цю назву пов'язано з тим, що в період окупації євреїв реєстрували на сторінках жовтого кольору, що полегшувало контроль за ними[357]. Назва стала символічним ключем до теми й дизайнерським ходом.

Для реалізації задуму авторка зробила ставку на підвищення емоційного градусу в поєднанні з документальністю, відходячи від реалістичного трактування в бік гротеску й поєднання стилістичних ілюстрацій міста, людей,

[356] Тут і далі ми відштовхуємося від авторської концепції, викладеної в дипломній записці: Павлова Т. Є. Дизайн та верстка інтерактивного путівника *«Єврейський Харків»*. Пояснювальна записка до кваліфікаційної роботи на здобуття СВО «Бакалавр», спеціальність 022 «Дизайн», спеціалізація «Графічний дизайн». Харків: ХДАДМ, 2022. [Рукопис]. С. 4, 7, 10.

[357] Воловик Л. «Желтые списки» переписи — прелюдия к уничтожению евреев Харькова (обзор и анализ архивных документов). URL: https://berkovich-zametki.com/Nomer33/Volovik1.htm.

пам'яток і окремих сюжетів зі світлинами. Дизайн обкладинки й жовтий колір, стилізований під оформлення радянського документа, перетворював вигляд путівника на своєрідну справу про Голокост євреїв Харкова. Горизонтальний формат сприяв найкращій презентації міських панорам, поданих у розворотах як візуальні ландшафти пам'яті. Конструкцію путівника представлено у вигляді теки на замку. Цей формат не типовий: усі розвороти оформлено як загальний аркуш, складений гармонікою — так концептуально передано зображений путівником шлях. У розкладеному вигляді перед читачем у коротких описах і об'ємних ілюстраціях розгорнуто хроніку Голокосту. Це посилює сприйняття, комунікацію й імерсивність[358].

Для дипломної роботи вибрано чотири тематичні розвороти, а згодом до них додалися ще два для повної презентації теми Голокосту і його комеморації. Перший розворот «Геноцид» — вступна частина, що показує геноцид євреїв під час окупації міста. Другий розворот «Гетто» ілюструє сцену ув'язнення євреїв у бараки. Інтерактивний елемент — тривимірна ілюстрація переповненого людьми барака. Третій розворот «Відплата» є сценою судового процесу над німецькими військовими злочинцями, що відбувався в головній залі колишнього оперного театру. Саме сцена фокусує всю увагу. Головний інтерактивний елемент — театральна завіса, яку можна відслонити й побачити фінальний акт правосуддя — публічну кару нацистських злочинців. Четвертий розворот «Жертви» візуалізований у формі паперової об'ємної репліки пам'ятника «Дерево життя», розташовано-

[358] Павлова Т. Є. Дизайн та верстка інтерактивного путівника *«Єврейський Харків»*. С. 17, 18.

го біля входу до Меморіалу. Дерево розростається гілками з портретами вбитих євреїв. Тему менори як головного символу єврейства так поєднано з темою смерті та пам'яті. П'ятий розворот «Праведники» присвячено Праведникам світу, людям, які рятували євреїв попри небезпеку бути розкритими і страченими разом зі своїми сім'ями. Символічне трактування теми представлено у вигляді об'ємної огорожі з фігур праведників, за спиною яких міститься хоральна синагога як символ харківського єврейства. Останній (шостий) розворот «Пам'ять» відкриває панораму Дробицького Яру, на якій по обидва боки відтвореного Головного монумента зображено різночасові пам'ятники, які становлять єдиний просторовий ансамбль Меморіалу.

Шість розворотів натякають на шість основних векторів пам'яті, що корелюються з шестикінцевою зіркою — символом єврейського народу, єврейської національної держави і водночас характерною нашивкою, яку мали носити євреї на окупованих нацистами землях.

На думку авторки, переваги техніки поп-ап — інтерактивність і об'ємність ілюстрацій — стануть ключем до серця й емоцій підліткової аудиторії, заволодіють її увагою і зможуть оновити погляд на трагічні події минулого. Тривимірність зображень дасть змогу документально і просторово усвідомити історичну дійсність, що розгортається на всіх розворотах у єдину міську панораму. Вона простягається перед зором глядача від нинішнього проспекту Героїв Харкова (колишній Московський проспект), яким ішли євреї до місця страти, до Дробицького Яру. Цей формат дає змогу споживачеві відчути особисту присутність на місці подій, стати не лише читачем, а й свідком трагедії єврейського народу.

Ілюстрації — сюжетні зображення, що поєднують в одній композиції документальні, але графічно промальовані образи від харківської архітектури до людей. Завдяки цьому створюється узагальнений образ міста, єврейської вулиці, гетто та ін., що в авторській графічній манері відтворює історичне місце дії через поєднання документа у його творчій інтерпретації. Ілюстративний стиль дає змогу докладно розглянути середовище, у якому відбувається дія, її сенсові деталі й образ загалом. Реалістична манера тонко відсилає до стилю коміксів, встановлюючи тісну взаємодію між читачем і книгою. Водночас використання багатства фактур (архітектура, бруківка, дерево, фактура дощу, матеріальність одягу тощо) дає змогу на тактильному рівні відчути історію, яку хоче донести до читача автор. Емоційний контекст подій підтримано холодною гамою і блакитним кольором, який, з одного боку, символічно відсилає до кольору національного прапора Ізраїлю, а з іншого — пронизує всі розвороти кольором зими і скорботи[359].

Як підсумок, зазначимо, що поєднання двох здавалося б непоєднуваних речей — трагічної теми і тривимірного рішення в техніці, яка зарекомендувала себе в дитячих, подарункових і пізнавальних виданнях, — засвідчує великий творчий потенціал і в репрезентації трагічних історичних подій. Це новий досвід візуалізації разючого ландшафту пам'яті і, якщо можна так сказати, його конструювання в просторових формах і образно-асоціативних рішеннях. Цей проєкт чекає на підтримку для поліграфічної тиражної реалізації.

[359] Павлова Т. Є. Дизайн та верстка інтерактивного путівника *«Єврейський Харків»*. С. 20, 21.

Отож, досвід вивчення, збирання і презентації історико-культурної спадщини Харкова, що триває в режимі реального часу вже майже тридцять років, демонструє цікаву картину минулого й сьогодення, а також певні контури майбутнього. Він торкнувся багатьох сфер діяльності й різних презентаційних форматів, спираючись на сучасні методи й технології: від виставкових і музейних експозицій до різноманітних книжкових 2D- та 3D-видань, а також мультимедійних презентацій. На кожному черговому витку цієї історії ми стикалися з необхідністю адаптувати цю пам'ять під сприйняття нового покоління, розширюючи палітру інтерактивних та імерсивних підходів у комеморативних практиках. Робота в цій галузі почалася ще в докомп'ютерну еру, широко розгорнулася в цифрову епоху друкованих і комп'ютерних технологій і триває донині, коли нашому поколінню кидають виклик віртуальний простір, доповнена реальність, а тепер і штучний інтелект — світи, що виводять нас за далекий обрій усталеного сприйняття життя. Немає сумніву, що невдовзі питання презентації пам'яті буде винесене саме в ці виміри, захищаючи єврейську спадщину від загроз фізичного зникнення. Ці побоювання пов'язані не лише з природним ходом історії й незворотними втратами в минулому, а й із сучасними подіями.

Повномасштабне вторгнення дало нову точку відліку історії країни, окремих міст і національних спільнот. Масові обстріли й бомбування прикордонного Харкова мали наслідком численні людські жертви й руйнування, втрату або пошкодження об'єктів єврейської пам'яті й сучасного життя громади. Усе це змушує нас інакше подивитися на той багаж і досвід, про який ішлося вище. У недалекому майбутньому він стане цінною документальною й методичною базою для

презентації цієї спадщини. І це станеться вже на новій технологічній платформі, по-новому проєктуючись на реальний ландшафт оновленого післявоєнного Харкова.

Єврейський Харків. Набір листівок / авт.-упоряд. Є. Котляр (Харків, 2009; російською та англійською мовами)

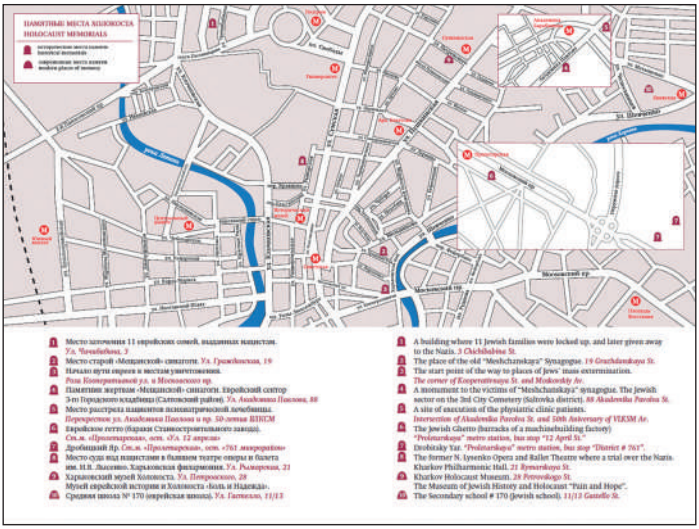
Приклади окремих листівок до видання «Єврейський Харків»

Котляр Є. Єврейський Харків. Путівник з історії, культури та місць пам'яті (Харків, 2011; російською та англійською мовами). Дизайн О. Чекаль (студія «PanicDesign»)

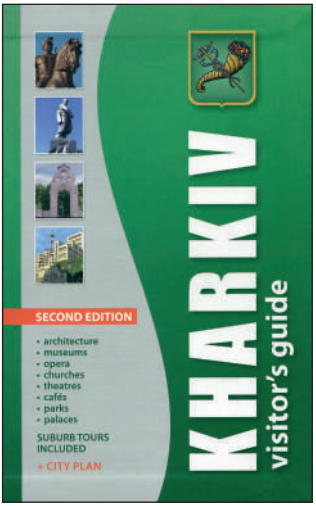
Розворот розділу «Старі адреси єврейського Харкова»

Мапа до розділу «Меморіальні місця Харківського Голокосту»

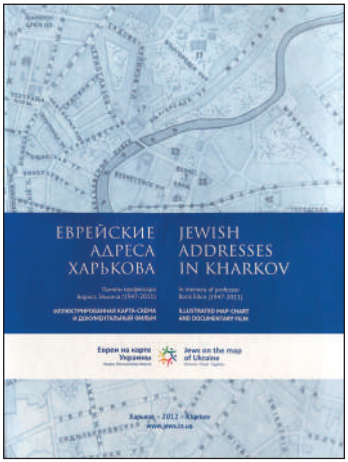
Розворот «Розвиток літератури на їдиш» до розділу «Видатні імена»

Kharkiv: Visitor's Guide (2nd edition, 2010): офіційний путівник Харківської міської ради з презентацією єврейської та караїмської громад

Єврейські адреси Харкова. Ілюстрована карта-схема та документальний фільм (Харків, 2010; російською та англійською мовами)

Єврейські адреси Харкова. Ілюстрована карта-схема та документальний фільм. Проект «Євреї на карті України» (Харків, 2012; російською та англійською мовами)

Проект інтерактивного путівника Є. Котляра «Єврейський Харків» із обкладинкою 3D книги «Жовтий список харківських євреїв». Авторка: Т. Павлова. Дипломний проект бакалавра. ХДАДМ, 2022

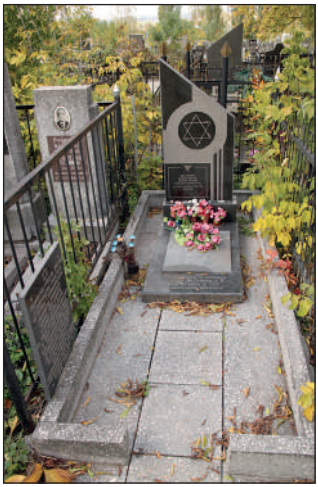
3D-розворот із зображенням пам'ятних знаків Меморіалу жертвам Голокосту «Дробицький Яр» у Харкові. Авторка: Т. Павлова, 2022

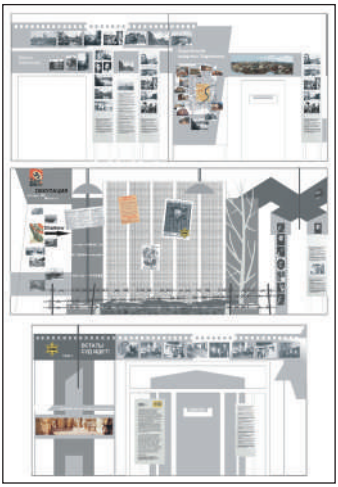
Харківський музей Голокосту.
Дизайн Є. Котляра, 2001

Харківський музей Голокосту.
Дизайн Є. Котляра, 2001

Пам'ятник євреям, закатованим нацистами в Міщанській синагозі м. Харкова. 3-е міське кладовище.
Автор: Є. Котляр, 2001

Музей єврейської історії та Голокосту «Біль і Надія» в єврейській школі № 170 у Харкові.
Автор проєкту: Є. Котляр, 2006

Музей «Біль і Надія».
Єврейський квартал Харкова.
Автор: Є. Котляр, 2008

Музей «Біль і Надія».
Експозиція з теми Голокосту.
Автор Є. Котляр, 2008

Мультимедійне оформлення Залу Імен Меморіалу жертвам Голокосту
в Дробицькому Яру. Автори: Є. Котляр, М. Опалєв, 2021

Євген Котляр біля мультисенсорного столу
з мультимедійною презентацією історії євреїв Харкова та Голокосту.
Меморіал «Дробицький Яр», грудень 2021

Скріншот презентації
історії комеморації жертв Голокосту в Дробицькому Яру.
Контент Є. Котляра, дизайн інтерфейсу М. Опалєва, 2021

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Віталій ЧЕРНОІВАНЕНКО
кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу фонду юдаїки Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, президент Української асоціації юдаїки, голова Комітету з присудження премії імені Шолом-Алейхема, головний редактор журналу «Judaica Ukrainica». Викладає на посаді доцента в Київському національному лінгвістичному університеті і Таврійському національному університеті імені В. І. Вернадського.
2012 року організував першу в Україні магістерську програму з юдаїки (Національний університет «Києво-Могилянська академія»). У 2017 і 2018 роках був гостьовим професором Монреальського університету (Канада). Захоплюється філателією (член Асоціації філателістів України) і риболовлею (член Українського товариства мисливців і рибалок).

Євген КОТЛЯР
кандидат мистецтвознавства, професор, завідувач катедри монументального живопису Харківської державної академії дизайну і мистецтв, член-кореспондент Національної акаде-

мії мистецтв України, голова академічної ради Української асоціації юдаїки. Запрошений професор Ягеллонського університету, головний редактор журналу «ХУДПРОМ: Український журнал з мистецтва і дизайну», член Національної спілки художників України і Спілки дизайнерів України, член Європейської асоціації юдаїки і Міжнародної асоціації критиків мистецтва AICA.
Художник-монументаліст, дизайнер, мистецтвознавець, куратор, викладач, редактор, організатор науково-мистецьких проєктів, лавреат щорічної премії Центру єврейського мистецтва Єврейського університету в Єрусалимі 2022 року.

Сергій ГІРІК
кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво», академічний керівник магістерської програми з юдаїки в Національному університеті «Києво-Могилянська академія» (з 2020). Викладає курси «Історія євреїв України», «Українсько-єврейські взаємини у XX ст.» і «Історія антисемітизму та Голокосту». Сфера наукових інтересів — історія українських і єврейських політичних партій, історія української і єврейської політичної еміграції, історія антисемітизму. Колекціонер, основна сфера збирацьких зацікавлень — українські еміграційні друки, періодика американської контркультури 1950–1970-х років, «Наші двадцяті», а також ліва агітаційно-пропагандистська література першої половини XX ст.

АНОТАЦІЇ

Розділ 1. Бібліографічна база «Єврейські студії в незалежній Україні». Передумови створення і ключові особливості

Розділ присвячено історіографічному аналізові передумов і методологічним засадам створення електронної бібліографічної бази даних української академічної юдаїки за період 1991–2026 років. Автори підкреслюють, що за роки незалежності в Україні сформувався колосальний масив досліджень з єврейської історії, культури й мов, який істотно розпорошений через брак бібліографічних зусиль. У розділі систематизовано досвід вітчизняних бібліографічних покажчиків і міжнародних аналогів (зокрема ізраїльської бази RAMBI і проєкту JEWTACT). Обґрунтовано стратегічну потребу виходу за межі вузького академічного канону (монографій і дисертацій) через специфіку умов існування галузі, у яких наукова діяльність тісно переплiталася з просвітництвом і публічною дискусією. До бази пропонується залучати широке коло джерел: краєзнавчі й общинні публікації, матеріали усної історії, каталоги й буклети виставок, університетські підручники й методичні розробки, художні

й релігійні переклади з науковим апаратом, а також електронні й аудіовізуальні ресурси. Внесення малотиражних регіональних праць дає змогу подолати «столицецентричність» висвітлення єврейських студій. У розділі також деталізовано систему метаданих бази.

Розділ 2. Інституціоналізація юдаїки в Україні: радянська доба

У розділі проаналізовано процес інституціоналізації і специфіку розвитку академічної юдаїки в радянській Україні, визначальною рисою якого стала перерваність наукової традиції. На відміну від західноєвропейського й американського досвіду, українські єврейські студії зазнали двох масштабних розривів: після Української революції 1917–1921 років і внаслідок сталінських антисемітських кампаній 1949–1953 років. Висвітлено еволюцію галузі від перших спроб міждисциплінарного синтезу в 1920-х роках (діяльності Жидівської історично-археографічної комісії при УАН / ВУАН і книгознавчих досліджень Саула Борового) до її ідеологічної самоізоляції. Заснування Інституту єврейської пролетарської культури як установи, що виконувала ідеологічне замовлення влади, замкнуло дослідників у мовному й тематичному «науковому гетто» через публікації виняткова мовою їдишем. Відмова від паралельної публікації їдишем і неєврейськими мовами унеможливила інтеграцію напрацювань з юдаїки в загальноукраїнський науковий дискурс. У розділі простежено послідовний розгром академічної інфраструктури: ліквідацію Єврейської історично-археографічної комісії (1929), згортання історичного напряму під час Ве-

ликого терору (1936–1937), катастрофічні втрати джерельної бази в роки Голокосту й остаточне розформування Кабінету єврейської літератури, мови і фольклору АН УРСР і єврейських фондів у наукових бібліотеках у 1949–1950 роках. Обґрунтовано, що впродовж 1960–1980-х років за умов тотального ідеологічного замовчування й заборони на створення профільних установ єдиним способом збереження єврейської проблематики у вітчизняному науковому полі стала її вимушена інтеграція в україністику (зокрема в працях Якова Хонігсмана) або поодинокі публікації в закордонних фахових виданнях (наприкінці 1980-х). Зроблено висновок про те, що нищення дослідницьких осередків у радянський період призвело до тривалої втрати інституційної спадкоємності, подоланої лише на початку 1990-х років.

Розділ 3. Інституціоналізація єврейських студій у сучасній Україні

У третьому розділі висвітлено процес відновлення й розвитку інституційної інфраструктури єврейських студій в Україні від кінця 1980-х років до 2026 року. Проаналізовано діяльність академічних установ НАН України, зокрема відділу фонду юдаїки Інституту рукопису НБУВ, де зберігається понад 150 тисяч унікальних одиниць матеріальної спадщини, і Центру єврейської історії та культури ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса. Розкрито роль Міжнародного Соломонового університету як піонера викладання юдаїки в 1990-х роках, а також сучасних профільних навчальних програм у НаУКМА (зокрема першої і поки що єдиної в Україні магістерської програми з юдаїки) та Українському католиць-

кому університеті. Окрему увагу приділено музейній сфері (державним, комунальним і приватним музеям) і громадським організаціям, зокрема Українській асоціації юдаїки (УАЮ) і спеціалізованим інституціям із дослідження Голокосту (УЦВІГ і «Ткума»). Простежено еволюцію періодичних видань. Автори підкреслюють формування власної української моделі юдаїки як майданчика міжетнічного й міждисциплінарного академічного діалогу, а також окреслюють перспективи розгортання повноцінних університетських катедр.

Розділ 4. Українська бібліографія історії Голокосту й антисемітизму

Здобуття Україною незалежності 1991 року започаткувало кардинальний злам у дослідженнях історії Голокосту й феномену антисемітизму, остаточно подолавши радянську ідеологічну концепцію про узагальнені «злочини проти радянських мирних громадян». Розсекречення архівів радянських спецслужб у 1990-х і остаточно після 2015 року уможливило залучення до наукового обігу масиву раніше недоступних документів, окупаційної преси і слідчих справ. Бібліографічний огляд засвідчує еволюцію студій Голокосту й антисемітизму у 1991–2026 роках від узагальнювальних праць до глибинних міждисциплінарних студій. Системний розвиток дослідження цієї теми забезпечили провідні спеціалізовані інституції: Український центр вивчення історії Голокосту, Український інститут вивчення Голокосту «Ткума», Центр досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства НаУКМА, а також університетські осеред-

ки в Дніпрі, Рівному, Харкові, Чернівцях і Одесі. Активна археографічна діяльність сформувала потужну джерельну базу. Захист низки кандидатських і докторських дисертацій засвідчив розширення тематичного спектра: від загальних праць із історії Катастрофи до досліджень із фокусом на окремих регіонах, а згодом — до аналізу політики пам'яті, комеморативних практик і художньої рецепції трагедії в літературі. Поява у 2000-х роках профільних видань, зокрема журналів «Голокост і сучасність» і «Проблеми історії Голокосту: український вимір», забезпечило активну інтеграцію українських авторів у міжнародний контекст. Отже, українські студії Голокосту і, меншою мірою, антисемітизму пройшли шлях від поодиноких розвідок до сформованої, інституціоналізованої й органічно вплетеної у світову науку галузі.

Розділ 5. Українсько-єврейські взаємини в публікаціях українських видавничих осередків: бібліографічний огляд

У розділі виконано бібліографічний огляд публікацій, присвячених українсько-єврейським взаєминам і розбудові україноюдаїки за 35 років незалежності України. Простежено шлях розвитку галузі від початкового накопичення джерельного матеріалу й подолання радянських ідеологічних табу в 1990-х роках до концептуальної міждисциплінарності 2000-х і остаточної академічної інституціалізації у 2010-х. Висвітлено роль ключових дослідницьких і науково-видавничих осередків, зокрема ІПІЕНД ім. І. Ф. Кураса й Центру досліджень історії та культури східноєвропей-

ського єврейства НаУКМА (у співпраці з видавництвом «Дух і Літера»), видавництва «Критика» й осередку в Українському католицькому університеті. Особливу увагу приділено виходові українських перекладів праць західних науковців (зокрема Й. Петровського-Штерна, П.-Р. Маґочія й Г. Абрамсона). Підкреслено трансформацію юдаїки з ізольованої дисципліни в невіддільний' складник інклюзивного загальноукраїнського історико-культурного дискурсу.

Розділ 6. Дослідження єврейського мистецтва, музейні колекції та виставки з юдаїки

У розділі проаналізовано розвиток галузі єврейського пластичного мистецтва в наукових розвідках, музейній і творчій практиці в роки, що минули після проголошення незалежності України. Автори також акцентують увагу на дослідженнях пам'яток єврейського мистецтва і творчості єврейських митців раннього радянського часу. Хоча ця спадщина здебільшого залишилася на архівних полицях, а її дослідників і творців репресували, тепер вона поступово стає сферою активного вивчення. Через величезну зацікавленість єврейською художньою культурою проводилися численні експедиції, конференції, створювалися й розвивалися нові наукові центри і дослідницькі програми, велася музейно-творча діяльність. Водночас відбувалося відродження єврейських громад. У цей же час розгортається інтенсивна робота видавництв, як-от «Дух і Літера» в Києві та «Видавництво Старого Лева» у Львові. У цей період науковці приділяли увагу багатьом напрямкам єврейського традиційного мистецтва й архітектури, підготувавши численні монографії і статті, захи-

стивши низку дисертацій, організувавши численні виставки й видавши каталоги до них. Єврейську тему, заборонену за радянських часів, підхопило багато єврейських художників Києва, Львова, Одеси, Харкова, Чернівців та інших міст, представники різних течій і творчих об'єднань. Після початку повномасштабного вторгнення Росії в Україну дослідження єврейського мистецтва і спадщини знову активізувалися, почасти перейшовши у форму фіксації та збереження цього культурного шару перед новою загрозою фізичного зникнення. Дослідники й митці звернули особливу увагу на популяризацію єврейської спадщини в інших країнах як частини мультикультурної спадщини України. Посилилася й роль створення цифрового контенту й документування єврейських пам'яток, синагог і цвинтарів. Посилення уваги зарубіжних науковців до української арт-юдаїки підкреслює важливість цієї галузі для позиціонування України у світі.

Розділ 7. Єврейське регіональне краєзнавство

У розділі досліджується єврейський краєзнавчий рух у незалежній Україні, центральні й місцеві ініціативи, концептуальні підходи, імена й здобутки окремих науковців, а також типи видань, створені на основі архівно-польових досліджень локальних громад (історико-краєзнавчі нариси, збірники праць, архівних матеріалів і документів, історичні путівники). Аналізуючи історичну долю єврейської архітектурної спадщини «довгого XX століття» на прикладі синагог, автор наводить статистику й факти масового нищення єврейських об'єктів у роки Другої світової війни й Голокосту, а також висвітлює наслідки злочинної недбалості й цілеспрямо-

ваного руйнування забудови за доби радянського державного антисемітизму. Це призвело до занепаду й нівелювання дослідницьких перспектив аж до початку 1990-х років, коли розпочалося відродження зацікавленості власною спадщиною та поступове формування наукових осередків, що триває й досі. На початковому етапі це був рух ентузіастів, підтримуваний ініціативами місцевих громад, міжнародних фондів, реституційних програм і єврейських організацій, які організовували перші конференції й видавали скромні науково-популярні збірки. Найбільшу активність спостерігали в Східній і Південній Україні (Харків, Дніпро, Одеса), у Центральному регіоні (Київ), на заході (Львів і частково Чернівці) та в Криму, хоча окремі дослідники працювали по всій країні. Згодом з'являються фундаментальні праці й монографії професійних істориків і краєзнавців з історії окремих громад, регіонів, міст і містечок, де обов'язково висвітлено сюжети про перші поселення, архітектуру й видатних постатей. На початку 2010-х років помітно зростає редакційний і поліграфічний рівень видань і путівників, що розширює в сучасній свідомості географію єврейської присутності. Розвиток цифрових технологій відкриває нові можливості для перенесення цих розвідок у мультимедійний простір й інтернет-середовище через вебсайти та віртуальні екскурсії, що знаменує початок нового етапу.

Розділ 8. Досвід вивчення, музеєфікації і презентації єврейської спадщини міста

У розділі висвітлено етапи дослідження й створення музейно-виставкових репрезентацій історико-культурної

спадщини єврейської громади на прикладі Харкова. Матеріал ґрунтується на науково-мистецьких здобутках професора Євгена Котляра — свідка й активного учасника єврейського відродження в місті. Основну увагу зосереджено на виданні книги й компакт-диска «Єврейський Харків. Путівник з історії, культури та пам'ятних місць» (2011), що унаочнило єврейську присутність як на міській мапі, так і у свідомості містян. Процес створення путівника проаналізовано крізь призму особистісного, наукового й творчого шляху автора — дослідника, художника й дизайнера. Розкрито концепцію, структуру, зміст і оформлення видання, а також зв'язок його розділів (локації єврейської історії, місця пам'яті Голокосту, життя караїмської громади) з міською топографією й реальними екскурсійними маршрутами. Автор демонструє роль путівника в збереженні національної й локальної пам'яті, відновленні статус-кво харківського єврейства й подальшій адаптації цієї спадщини до новітніх форматів у сучасних видавничих і цифрових проєктах. Дослідницько-видавнича діяльність розгорталася паралельно з музеєфікацією, взаємно збагачуючи ці напрями. Серед розглянутих проєктів — створення експозиції Харківського музею Голокосту (2001), шкільного Музею єврейської історії й Голокосту «Біль і Надія» (2008), розробка мультимедійного дизайну Меморіалу в Дробицькому Яру (2021), а також проєкт 3D-книги «Жовтий список харківських євреїв» (2022). Російсько-українська війна й обстріли прикордонного Харкова спричинили численні жертви й руйнування, зокрема єврейських об'єктів і пам'ятних місць. Тож представлені напрацювання стануть у пригоді для збереження й репрезентації цієї спадщини під час відродження українського Харкова.

ABSTRACTS

Chapter 1. The "Jewish Studies in Independent Ukraine" Bibliographic Database: Background and Key Features

This chapter is devoted to a historiographical analysis of the background and methodological foundations for the creation of an electronic bibliographic database of Ukrainian academic Jewish studies covering the period 1991–2026. The authors emphasize that over the years of independence, a vast body of research on Jewish history, culture, and languages has emerged in Ukraine, which remains significantly scattered due to a lack of bibliographic efforts. This chapter systematizes the experience of domestic bibliographic indexes and their international counterparts (in particular, the Israeli RAMBI database and the JEWTACT project). It justifies the strategic need to go beyond the narrow academic canon (monographs and dissertations) given the field's specific conditions, in which scholarly activity was closely intertwined with public education and public discourse. It is proposed that the database incorporate a wide range of sources: local history and community publications, oral history materials, exhibition catalogs and brochures, university textbooks and

teaching guides, literary and religious translations with scholarly notes, as well as electronic and audiovisual resources. The inclusion of low-circulation regional works helps overcome the "capital-centric" nature of coverage in Jewish studies. The chapter also details the database's metadata system.

Chapter 2. The Institutionalization of Jewish Studies in Ukraine: The Soviet Era

This chapter analyzes the process of institutionalization and the specific nature of the development of academic Jewish studies in Soviet Ukraine, a defining feature of which was the interruption of the scholarly tradition. Unlike the Western European and American experiences, Ukrainian Jewish studies suffered two major disruptions: after the Ukrainian Revolution of 1917–1921 and as a result of Stalin's anti-Semitic campaigns of 1949–1953. The article traces the evolution of the field from the first attempts at interdisciplinary synthesis in the 1920s (the activities of the Jewish Historical and Archaeographic Commission at the Ukrainian Academy of Sciences [UAN]/All-Ukrainian Academy of Sciences [VUAN] and the bibliographical research of Saul Borovyi) to its ideological self-isolation. The establishment of the Institute of Jewish Proletarian Culture as an institution carrying out the authorities' ideological mandate confined researchers to a linguistic and thematic "academic ghetto" through publications exclusively in Yiddish. The refusal to publish simultaneously in Yiddish and non-Jewish languages made it impossible to integrate research findings in Jewish studies into the broader Ukrainian scholarly discourse. This chapter traces the systematic dismantling of the academic infrastructure: the

dissolution of the Jewish Historical and Archaeographic Commission (1929), the curtailment of historical research during the Great Terror (1936), the catastrophic loss of source materials during the Holocaust, and the final dissolution of the Department of Jewish Literature, Language, and Folklore at the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR and the Jewish collections in academic libraries in 1949–1950. It is argued that during the 1960s–1980s, under conditions of total ideological suppression and a ban on the establishment of specialized institutions, the only way to preserve Jewish studies within the domestic academic field was its forced integration into Ukrainian studies (particularly in the works of Yakov Honigsman) or through isolated publications in foreign scholarly journals (in the late 1980s). The conclusion is drawn that the destruction of research centers during the Soviet period led to a prolonged loss of institutional continuity, which was overcome only in the early 1990s.

Chapter 3. The Institutionalization of Jewish Studies in Modern Ukraine

The third chapter examines the process of restoring and developing the institutional infrastructure of Jewish studies in Ukraine from the late 1980s to 2026. It analyzes the activities of academic institutions of the National Academy of Sciences of Ukraine, in particular the Judaica Department at the Institute of Manuscripts of the National Library of Ukraine, which houses over 150,000 unique items of material heritage, and the Center for Jewish History and Culture at the Ivan Kuras Institute of Political and Ethnic Studies. The article highlights the role of the International Solomon University as a pioneer in the teach-

ing of Jewish studies in the 1990s, as well as contemporary specialized academic programs at the National University of Kyiv-Mohyla Academy (in particular, the first and, to date, only master's program in Jewish studies in Ukraine) and the Ukrainian Catholic University. Special attention is given to the museum sector (state, municipal, and private museums), scholarly societies, particularly the Ukrainian Association of Jewish Studies (UAJS), and specialized institutions for Holocaust research (the Ukrainian Center for Holocaust Studies and the "Tkuma" Institute). The authors also trace the evolution of periodicals. They emphasize the development of a distinct Ukrainian model of Jewish Studies as a platform for interethnic and interdisciplinary academic dialogue. They also outline the prospects for the establishment of fully-fledged university departments.

Chapter 4. Ukrainian Bibliography on the History of the Holocaust and Antisemitism

Ukraine's attainment of independence in 1991 marked a radical turning point in research on the history of the Holocaust and the phenomenon of antisemitism, finally overcoming the Soviet ideological concept of generalized "crimes against Soviet civilians." The declassification of Soviet secret service archives in the 1990s — and more fully after 2015 — made it possible to incorporate into scholarly discourse a vast body of previously inaccessible documents, occupation-era press, and investigative files. This bibliographic review documents the evolution of Holocaust and anti-Semitism studies from 1991 to 2026, from general overviews to in-depth interdisciplinary studies. The systematic development of research on this topic has been driv-

en by leading specialized institutions: the Ukrainian Center for Holocaust Studies, the Ukrainian Institute for Holocaust Studies "Tkuma," the Center for Research on the History and Culture of Eastern European Jewry at the National University of Kyiv-Mohyla Academy, as well as university centers in Dnipro, Rivne, Kharkiv, Chernivtsi, and Odesa. Active archival research has built a robust source base. The defense of a number of master's and doctoral dissertations demonstrated a broadening of the thematic spectrum: from general works on the history of the Catastrophe to studies focusing on specific regions, and later — to analyses of the politics of memory, commemorative practices, and the artistic reception of the tragedy in literature. The emergence in the 2000s of specialized publications, in particular the journals Holokost i suchasnist' and Problemy istorii Holokostu: ukrainskyi vymir, ensured the active integration of Ukrainian authors into the international context. Thus, Ukrainian studies of the Holocaust and, to a lesser extent, of antisemitism have evolved from isolated studies into a well-established, institutionalized field that is organically woven into global scholarship.

Chapter 5. Ukrainian-Jewish Relations in Publications of Ukrainian Academic and Publishing Centers: A Bibliographic Overview

The chapter provides a bibliographic review of publications dedicated to Ukrainian-Jewish relations and the development of Ukrainian Jewish studies over the 35 years of Ukraine's independence. It traces the field's evolution from the initial accumulation of primary source material and overcoming Soviet ideological taboos in the 1990s to conceptual multidisciplinari-

ty in the 2000s and ultimate academic institutionalization in the 2010s. The study highlights the role of key research and academic publishing centers, including the Kuras Institute of Political and Ethnic Studies and the Center for Research on the History and Culture of East European Jewry at NaUKMA (in cooperation with the Dukh i Litera publishing house), the Krytyka publishing house, and the Jewish Studies program at the Ukrainian Catholic University. Special attention is given to the release of Ukrainian translations of works by Western scholars (notably Yohanan Petrovsky-Shtern, Paul Robert Magocsi, and Henry Abramson). It underscores the transformation of Jewish studies from an isolated discipline into an integral component of an inclusive, general Ukrainian historical and cultural discourse.

Chapter 6. Research on Jewish Art, Museum Collections, and Exhibitions on Judaica

The chapter analyzes the development of Jewish plastic arts in scholarly research, museum practice, and creative work in the years following Ukraine's independence. The authors also focus on studies of Jewish art monuments and the creative output of Jewish artists from the early Soviet period. Although this heritage largely remained on archive shelves and its researchers and creators were repressed, it is gradually returning to the contemporary cultural landscape. Enormous interest in Jewish artistic culture was accompanied by the revival of Jewish communities, numerous expeditions, conferences, the establishment and development of new research centers and programs, as well as museum and creative activities. At the same time, intensive publishing activities unfolded, spearheaded by publishing hous-

es such as *Dukh i Litera* in Kyiv and the *Vydavnytstvo Staroho Leva* Publishing House in Lviv. During this period, scholars explored various areas of traditional Jewish art and architecture, producing numerous monographs and articles, defending a series of dissertations, organizing multiple exhibitions, and publishing accompanying catalogs. The Jewish theme, suppressed in Soviet times, was embraced by many Jewish artists in Kyiv, Lviv, Odesa, Kharkiv, Chernivtsi, and other cities, representing diverse movements and creative associations. Following the onset of Russia's full-scale invasion of Ukraine, research into Jewish art and heritage has intensified once again, shifting partly toward recording and preserving this cultural layer in the face of a renewed threat of physical destruction. Researchers and artists have placed special emphasis on popularizing Jewish heritage abroad as an integral component of Ukraine's multicultural legacy. Furthermore, the role of digital content creation and the documentation of Jewish architectural monuments, synagogues, and cemeteries has grown significantly. The heightened attention of international scholars to Ukrainian art Judaica underscores the vital importance of this field in positioning Ukraine globally.

Chapter 7. Jewish Studies and Local History

This chapter examines the Jewish local history movement in independent Ukraine, central and local initiatives, conceptual approaches, the names and achievements of individual scholars, as well as the types of publications created on the basis of archival and field research on local communities (historical and local history essays, collections of works, archival materials and documents, and historical guidebooks). Analyzing the historical

fate of the Jewish architectural heritage of the "long 20th century" using the example of synagogues, the author presents statistics and facts regarding the mass destruction of Jewish sites during World War II and the Holocaust, and highlights the consequences of criminal negligence and the deliberate destruction of buildings during the era of Soviet state antisemitism.

This led to a decline and stagnation in research prospects until the early 1990s, when a revival of interest in the Jewish heritage began, and the gradual formation of academic centers took hold — a process that continues to this day. Initially, this was a movement of enthusiasts, supported by initiatives from local communities, international foundations, restitution programs, and Jewish organizations, which organized the first conferences and published modest popular science anthologies. The greatest activity was observed in Eastern and Southern Ukraine (Kharkiv, Dnipro, Odesa), in the Central region (Kyiv), in the West (Lviv and, to some extent, Chernivtsi), and in Crimea, although individual researchers were active throughout the country. Subsequently, fundamental works and monographs by professional historians and local historians on the history of specific communities, regions, cities, and towns began to appear, invariably covering topics such as the first settlements, architecture, and prominent figures. In the early 2010s, the editorial and printing quality of publications and guidebooks improved significantly, broadening the contemporary understanding of the geography of the Jewish presence. The development of digital technologies opens up new opportunities for transferring these studies into the multimedia space and the online environment through websites and virtual tours, marking the beginning of a new phase.

Chapter 8. The Experience of Studying, Preserving, and Presenting the City's Jewish Heritage

This chapter highlights the stages of research and the creation of museum and exhibition representations of the historical and cultural heritage of the Jewish community, using Kharkiv as an example. The material is based on the scholarly and artistic achievements of Professor Yevgen Kotlyar — a witness to and active participant in the Jewish revival in the city. The main focus is on the publication of the book and CD *Jewish Kharkiv. A Guide-Book on History, Culture and Memorial Places* (2011), which brought the Jewish presence to life both on the city map and in the minds of the city's residents. The process of creating the guidebook is analyzed through the lens of the author's personal, academic, and creative journey — as a researcher, artist, and designer. The article explores the concept, structure, content, and design of the publication, as well as the connection between its sections — locations of Jewish history, Holocaust memorial sites, and the life of the Karaite community — and the city's topography and actual tour routes.

The author demonstrates the role of the guidebook in preserving national and local memory, restoring the status quo of Kharkiv's Jewish community, and further adapting this heritage to new formats in contemporary publishing and digital projects. Research and publishing activities unfolded in parallel with museum development, mutually enriching these areas. Among the projects examined are the creation of the exhibition at the Kharkiv Holocaust Museum (2001), the *Pain and Hope* School Museum of Jewish History and the Holocaust (2008), the development of the multimedia design for the Memorial in Drobitsky Yar (2021), and the 3D book project *The Yellow List of Kharkiv*

Jews (2022). The Russian-Ukrainian war and the shelling of the border city of Kharkiv have caused numerous casualties and destruction, particularly of Jewish sites and memorials. Therefore, the presented projects will be useful for preserving and showcasing this heritage during the revival of Ukrainian Kharkiv.

Черноіваненко В. В.

Ч-46 Єврейські студії в незалежній Україні: бібліографічний аспект (1991–2026) : [колект. монографія] / Віталій Черноіваненко, Євген Котляр, Сергій Гірік ; М-во культури України, Харків. держ. акад. дизайну і мистецтв. — Київ : К.І.С., 2026. — 256 с.

ISBN 978-617-684-296-5

У колективній монографії проведено комплексний аналіз становлення, інституціалізації й сучасного стану юдаїки в Україні в роки незалежності. Основний акцент зроблено на бібліографічному вимірі єврейських студій. У виданні висвітлено історію становлення академічної юдаїки в Україні, а також розкрито специфіку створення першої профільної бібліографічної бази даних проти аналогічних проєктів в інших країнах. Окрему увагу приділено ключовим напрямам досліджень: історії українсько-єврейських взаємин, Голокосту й антисемітизму, єврейського мистецтва і краєзнавства, презентації єврейської культурної спадщини тощо.

Видання розраховане на науковців, історіографів, бібліографів, культурологів, викладачів, студентів і всіх, хто цікавиться історією та культурою євреїв в Україні.

УДК 01+930.2](477):94(477=411.16)]"1991/2026"

DOI 10.5281/zenodo.23434208

Наукове видання

В. В. Черноіваненко, Є. О. Котляр, С. І. Гірік

ЄВРЕЙСЬКІ СТУДІЇ В УКРАЇНІ: БІБЛІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ (1991–2026)

Підписано до друку 14.09.2026. Формат 60x84/16.
Умов. друк. арк. 14,88. Папір офсетний. Друк офсетний.
Наклад 200 прим.

Видавництво «К.І.С.»
04080 Київ-80, а/с 1, тел. (044) 467 53 22,
kis.prom.ua
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК №6522 від 06.12.2018 р.

Ця монографія знаних науковців у галузі юдаїки є якісним новаторським дослідженням і відіграє важливу роль для гуманітарних і соціальних наук, а також для популяризації історико-культурної спадщини України.

Оксана ДРАЧ,
докторка історичних наук,
професорка Київського столичного університету імені Бориса Грінченка

Книжка пропонує глибокий рефлексивний погляд на процес перетворення колись маргіналізованої і табуйованої галузі на органічну складову українського інтелектуального простору. Дослідження слугує переконливим свідченням того, що єврейська історія й культура є невіддільним, глибоко вкоріненим складником багатогранного минулого та сьогодення України.

Іван МОНОЛАТІЙ,
доктор політичних наук,
професор Карпатського національного університету імені Василя Стефаника

Суспільна цінність монографії полягає в утвердженні розуміння України як історично багатокультурного та поліконфесійного простору. Книжка має вагоме історіографічне, бібліографічне й культурологічне значення та однозначно сприяє розвитку сучасної української гуманітаристики.

Наталія ЛЕВКОВИЧ,
докторка мистецтвознавства, доцентка Львівської національної академії мистецтв